शास्त्रमुक्तावली—४२.

मीमांसाकौस्तुभः ।

(द्वितीयाध्याय द्वितीय पाद)

——(*)——

जैमिनीय पारावारपारीणेन विद्वद्वर्येण

खण्डदेवेन

विरचित ।

श्रीकाञ्ची प्रतिवादिभयङ्करानन्ताचार्येण परिशोधितः

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायां

अमुद्यत ।

——(*)——

श्रीकाञ्ची ।

१९११

श्रीः।

अधिकरणानुक्रमणिका।

मीमांसाकौस्तुभे द्वितीयाध्यायद्वितीयपादस्थ-सूत्राणां सूची—

श्री ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

शास्त्रमुक्तावळी ।

मीमांसा कौस्तुभे

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीय पादः ।

अङ्गापूर्वभेदाधिकरणम् ।

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ २-२-१ ॥

एवमुपोद्घातप्रसक्ते मन्त्रलक्षणादौ समाप्ते 'यत्प्रसङ्गेन यदागत तत्समाप्तौ तत्र बुद्धिरथ जायते' इति न्यायेन भावार्थाधिकरणोक्तधात्वर्थकर णत्वस्योपस्थिते तस्य चापूर्वभेदसिद्धिद्वारा भावनाभेदसिद्ध्यर्थत्वस्योक्तत्वा दिदानीमवसरप्राप्तो लक्षणार्थभूतो भावनाभेद एव शब्दान्तरादिप्रमाणे प्रति पाद्यते । तत्रापि शब्दान्तरस्य प्रमाणान्तरासिद्धधात्वर्थभेदोपजीवित्वेन भावनाभेदमात्रे व्यापारात्सूचीकटाहन्यायेन प्रथमं तस्यैव भेदकता निरूप्यते ।

'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते' ति प्रकृत्य 'सोमेन यजेत' 'दाक्षिणानि जुहोति' 'हिरण्यमात्रेयाय ददाति' इत्यादि श्रुतम्, तत्र यागदानहोमादिसकलप्रकृतधात्वर्थानुरक्ता एका भावना ? अथवा प्रतिधात्वर्थं भावनाभेद इति विचार । अत्र च प्रकरणान्तरा तिरिक्तसकलभेदकप्रमाणनिरूपणस्य पदार्थत्वात् पादाध्यायसङ्गति स्पष्टा ।

तत्र लाघवादेकैव भावना । नच तद्वाचकतिप्रत्ययाभ्यासात् भेद, तस्य धात्वर्थविधानार्थमनुवादकत्वाभ्युपगमेनानन्यलभ्यत्वाभावात् । नच

गम्यैकेन वाक्येन भावनाविधौ तद्वाक्यस्थस्य धात्वर्थस्य गुणादेर्वा उत्पत्तिशिष्टत्वेन वाक्यान्तरविहितोत्पन्नशिष्टधात्वर्थान्तरादिनिवेशानुपपत्ते. गुणादेर्वापत्ति', फलवाक्ये स्वर्गोद्देशेन शुद्धभावनाभिव्यक्तीकारेण तदनुवादेन सोमादिवाक्यैः गुणविशिष्टधात्वर्थविध्यभ्युपगमे सर्वेषां उत्पन्नशिष्टत्वेन गुणन्यायानवतारात् । नच फलवाक्येपि धातूपादाना च्छुद्धभावनाविधिः शक्य, विशिष्टविधिगौरवापत्तया फलवाक्यस्थस्य यजेरयुत्यानुवादकत्वेन प्रकृतधात्वर्थमात्रोपलक्षणत्वेन 'था साधुत्वार्थ मनुवादकतया विधेयार्थकत्वाभावात् । नच फलानुकूलव्यापारसामान्यस्य लोकत एव प्राप्तत्वात् धात्वर्थविशेषावच्छिन्नस्य च तत्र विधेयत्वेना निष्टत्वात् कथं शुद्धभावनाविधानोपपत्ति, स्वर्गस्य जन्यत्वेन तदनु कूले व्यापारसामान्ये लोकतो वगतेपि तदुद्देश्यकस्य पुरुषनिष्ठयत्न रूपव्यापारस्य नियमेनानाक्षेपात्तद्विधानोपपत्ते ; पुत्रादौ यत्नस्याप्यव गमेपि तद्गतवैजात्यस्यानवगमाद्विधानोपपत्तेश्च । नच प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्यनुशासनेन प्रत्ययानां नियमेन प्रकृत्यर्थान्वित स्वार्थबोधकत्वावगते शुद्धभावनाविधानानुपपत्ति, वस्तुतो धात्वार्था-वच्छिन्नभावनाभिधानेपि धात्वर्थावच्छेदस्य प्रमाणान्तरप्राप्तत्वात् विशेष्य मात्रांशे विधिफलोपपत्ते । अत एव गुणफलस्थले धात्वर्थावच्छेद-कत्वस्य प्रकरणप्राप्तत्वेपि भावनामात्रविधिराश्रित । अतश्च यजि पदस्य प्रमाणान्तरानुरोधेन प्रकृतसर्वधात्वर्थपरत्वावगते तत्समानाधि करणस्य ज्योतिष्टोमपदस्यापि एकदेशप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामधेयत्वोप पत्ति । एवञ्च फलवाक्ये शुद्धभावनाविधानेवगते सोमादिवाक्यस्थ निष्प्रत्ययेन प्रत्यभिज्ञातामनूद्य तत्करणतया सोमादिविशिष्टधात्वर्थविधानो पपत्ते, सर्वेषामुत्पन्नशिष्टत्वेन गुणन्यायाभावात् भेदकप्रमाणाभावेन भावनैकत्वसिद्धि । एवञ्च तत्तद्वाक्ये निरपेक्षतया तत्तद्धात्वर्थाना मेकफलभावनाकरणत्वावगमेन विकल्पोपपत्तेरेकजातीयत्वैया पूर्वस्य तृणा रणिमणिन्यायेन सकलान्वत्वोपपत्ते तद्वैजात्यकल्पनाभावादपि लाघवम् ।

अस्तु वा व्यभिचारपरिहारार्थं तद्भेदोपि, नचैतावता भावनाभेद ; नच भेदकान्तराभावेपि अवच्छेदकीभूतधात्वर्थभेदरूपाच्छब्दान्तरादेव भेदोपपत्ति, समूहालम्बनस्थले एकस्मिन्नेव ज्ञाने घटपटादीनामनेकेषा विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकत्ववदेकस्यामेव कृतौ सर्वेषा धात्वर्थाना साहित्येनावच्छेदकत्वोपपत्ते । अस्तुवा एकस्या भावनाया वैकल्पिकी सर्वेषामवच्छेदकता, सर्वथा सिद्ध भावनैकत्वम् ।

यत्वत्र भाष्यकारेण यागदानहोमाना स्वत्वत्यागाशेन एकस्यावच्छेदकीभूतधात्वर्थस्याप्यैक्यमित्युक्तम्, तत्स्वत्वत्यागाशस्यैक्येपि परस्वत्वापादनप्रक्षेपाशयोराधिक्येन धात्वर्थैक्यानुपपत्ते अतिशयार्थम् । किञ्चैव ददातिवाक्ये प्राप्तकर्मानुवादेन हिरण्यात्रेयरूपानेकगुणविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गादवश्यमुभयविशिष्टकर्मविधानावगते धात्वर्थैक्योक्तिरसम्बद्धैव । तथा दाक्षिणानि जुहोतीत्यत्रापि जुहोतिलक्षितयागानुवादेन विधेयस्य गुणस्याभावात् धात्वर्थविधानावश्यकत्वेन तदैक्योक्तिरसम्बद्धा । नच दाक्षिणपदेन दक्षिणाकालरूपगुणविधि, दाक्षिणानीति तद्धितस्य कालार्थे स्मरणाभावेन कालविधौ प्रमाणाभावात् । दक्षिणायास्तु यागाङ्गत्वेन प्राप्तत्वादेव विधिरनाशङ्क्य । अतो विधेयान्तराभावेन कर्मविध्यवश्यम्भावे पाठप्राप्तदक्षिणोत्तरकालतारूपप्रवृत्तिनिमित्तेन दाक्षिणशब्दो नामधेयम् । अतश्च धात्वर्थैक्यस्य बाधितत्वात् सत्यपि धात्वर्थभेदे भावनाया ऐक्यम् । इति प्राप्ते—

उच्यते । यत्रा पर्यायधातुभेदरूपं शब्दान्तरम्, तत्रावश्य भावनारूपकर्मभेदः प्रत्येतव्य. । तथाहि — भावना तावत् कृतिस्सविषया, कृतिविषयत्वमपि न ज्ञानविषयत्वादिवत् सिद्धपदार्थवृत्ति, अपितु साध्यमात्रवृत्तित्वात् तज्जन्यत्वापरपर्यायम्, अतश्च फलवाक्यविहिताया अपि कृतेर्विषयापेक्षाया सोमादिवाक्यविहितो यागादिरेव साध्यत्वात् जन्यत्वेन

सम्बध्यते, इत्यनुसन्धेयम् । तत्र च कार्यतावच्छेदकस्य यागत्वादेर्भेदात् कारणीभूतानां कृत्यादीनां वैजात्यमावश्यकमेव । न च तत्तत्कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति स्वत्वेनैव कारणतास्तु, होमोत्पत्तिदशायां यागोत्पत्तिप्रसक्तिस्तु विजातीयादृष्टरूपसामग्र्यभावादेव निराकर्तव्येति वाच्यम्, विजातीयादृष्टस्य कारणत्वकल्पने प्रमाणाभावात्; अन्यथा तन्त्वादेव कार्यमात्रेऽप्युपपत्तौ कारणतोच्छेदापत्तेः; अदृष्टगतवैजात्यकल्पनापेक्षया परिदृष्टकृतावेव वैजात्यस्य कल्पयितुं युक्तत्वाच्च । एवञ्च कार्यमात्रवृत्तिजाते किञ्चिन्मात्रि कार्यतावच्छेदकत्वानियमोऽप्यनुगृहीतो भवति । न चैवं ईश्वरकृतौ कार्यद्वयजनकतावच्छेदकजातिद्वयसत्त्वात् साङ्कर्यापत्तिः, ईश्वरकृतेरेवानङ्गीकारात् । एवं सत्यपि यदि सकलप्राकरणिकधात्वर्थवृत्त्यधिश्रयणफूत्कारादिवृत्तियागत्वभिन्नव्यापकसामान्यमेव कार्यतावच्छेदकतया केनचित्पदेनोपात्तं स्यात् ततो भवेत्कार्यतावच्छेदकैक्येन कारणीभूतभावनैक्यम्; न च प्रकृते तदस्ति, सोमादिवाक्यैर्यागत्वादिनैव तत्तद्धात्वर्थोपस्थितेः । अतश्च तत्तत्कार्यतावच्छेदकवाचिधातुपदभेदादुक्त एव कारणीभूतभावनाभेद । न चैवमपि सोमादिवाक्ये यागादे फलभावनाकरणत्वेन शाब्दत्वादार्थिककर्मतादशायां च फलभावनाकल्प्यानुरोधेनैकस्यैव व्यापकधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनोपपत्तेर्धर्मं तद्भेदेन भावनाभेद इति वाच्यम्; शाब्दस्य करणत्वस्य शब्दभेदेन भिन्नत्वात् तदन्यथानुपपत्तिकल्पितस्य कर्मत्वस्यापि कल्पकभेदेन भेदोपपत्ते । अनयैव दिशा तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यादावपि भावनाभेदो बोध्य, मूलोक्तरीत्या तदसिद्धेरिति ध्येयम् । अतश्च भावनाभेदावश्यकत्वेन तत्तद्वाक्यैरेव तत्तद्वाक्योपात्तसङ्ख्यादिविशिष्टभावनाभिधानमित्यङ्गीकर्तव्यम्, ननु फलवाक्य एव भावनाविधानम् इतरैस्तु एकैकभावनानुवादेन तत्तद्धात्वर्थविधिरिति, फलवाक्ये भावनानेकत्वग्राहकप्रमाणानुपस्थितेः तद्वाक्यस्थपदेन सर्वोपलक्षणार्थत्वे प्रमाणाभावाच्च ज्योतिष्टोमपदे लक्षणया तद्विनिविष्टत्वाङ्गीकारस्यायुक्तत्वाच्च ।

अतश्च तत्तद्वाक्येनैव तत्तद्धात्वर्थविशिष्टभावनाविधानमङ्गीकृत्य फलवाक्ये लाघवात् फलसम्बन्धमात्रविधानम्। तदपिच ज्योतिष्टोमपदानुरोधाच्चा तुर्थिकन्यायेन सोमद्रव्यकयागस्यैव। नचान्तु तर्हि फलवाक्य एवो द्भिदा यजेतेतिवत् यागकरणकभावनाया फलोद्देशेन विधि, सोमवाक्येतु मत्वर्थलक्षणा विशिष्टविधिगौरवभिया यागकर्मकभावनानुवादेन सोममात्र विधिरेवास्त्विति वाच्यम्, फलवाक्ये दीक्षणीयादिप्राकरणिकयागानामेव राजसूयवत् फलसम्बन्धापत्तचा तत्र तदपेक्षया कर्मान्तरविधाने प्रमाण भावात् ज्योतिष्टोमपदस्यचोत्तरकालिकाङ्गत्वरूपसम्बन्धमादायैव सर्वपरत्वो पपत्ते। नचेष्टापत्ति, तथात्वे दीक्षणीयादिवाक्य उत्पत्तिशिष्टद्रव्या वरोधे तत्र सोमविधानानुपपत्तौ सोमवाक्ये गुणात् सोमविशिष्टकर्मान्तर विधानस्यावश्यकत्वात्। अतश्च युक्तश्चातुर्थिकन्यायेन तस्यैव फल सम्बन्धविधानमिति सिद्धो धात्वर्थभेदेन भावनाभेद।

किञ्च यत्र सञ्ज्ञोपपदयुक्तास्यातश्रवण तत्र फलवाक्ये प्राप्त भावनानुवादेन धात्वर्थमात्रविधानोपपत्तावपि गुणोपपदयुक्ते सोमादिवाक्ये सोमधात्वर्थरूपानेककारकविधाने वाक्यभेदस्तदवस्थ एव, नच सोमविशिष्ट यागविधानान्नवाक्यभेद, यागस्यापि कारकत्वाविशेषेण गुणविशिष्टगुणान्तर विध्ययोगवत् गुणविशिष्टधात्वर्थस्य विध्ययोगस्यापि तुल्यत्वात्, अतश्च सर्वेषामपि प्रथमतो भावनायामेवान्वयमङ्गीकृत्य तस्या एव विशिष्टाया विधिरङ्गीकर्तव्य, तस्यच त्वयानङ्गीकरणात् फलवाक्यप्राप्तभावनानुवादे नोभयविधौ च वाक्यभेदो दुरपह्नव, अतस्सिद्धमपर्यायधातुभेदरूपाच्छ ब्दान्तरात् कार्यतावच्छेदकभेदेन कार्यभेदावगतौ कारणीभूताया भाव नाया वैजात्यमिति।

प्रयोजन पूर्वपक्षे सर्वेषा धात्वर्थाना समप्राधान्य विकल्पश्च। सिद्धान्ते तु सोमयागस्यैव प्राधान्यम्, अन्येषान्तु तदङ्गत्वातिरिक्त

त्व । सूत्रवृत्तिर्ने शब्दान्तरे भावनात्पकर्मभेदं प्रत्येतव्य, कार्यकारणयोरेकैनात्येनापरवैजात्यरूपानुबन्धस्य कृतत्वादिति व्याख्येयम् ॥

इति अङ्गापूर्वभेदाधिकरणम् ॥१॥

अथ समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणम् ।

एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥२-२-२॥

इदानीमभ्यासाद्भेदोऽभिधीयते । दर्शपूर्णमासयो 'समिधोयजति तनूनपातंयजति इडोयजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजती ति पञ्चकृत्व यजतिपदमभ्यस्तं श्रुतम्, तत्र किमेको याग उत अभ्यास यागभेद इति विचार ।

यागैकत्वे भावनापूर्वयोरप्येकत्व तद्भेदे धर्थान्तरपरधातूच्चारणभेदात् शब्दान्तराधिकरणन्यायेनैव भावनाभेदसिद्धिरपूर्वाधिकरणोक्तन्यायेन चापूर्वभेदसिद्धि, यद्यपि चाभ्यासाद्यागभेदवद्भावनाभेदोऽपि शक्यते वक्तुम् तथापि शब्दान्तरेणापि तत्सम्भवादसाधारण्याभावेन नोपन्यस्त ।

अत्रच धात्वर्थभेदमात्रस्यैव विवक्षितविवेकेन निरूपणीयत्वेऽप्य ध्यायार्थरूपभावनाभेदसिध्यर्थत्वादध्यायसङ्गत्याविरोध । एवं सख्याद्यधिकरणेष्वपि द्रष्टव्यम् । पादसङ्गतिस्तु स्पष्टैव । अनन्तरात् पूर्वाधिकरणे सत्यप्याख्यातैक्येन भावनाप्रत्यभिज्ञाने धातुभेदेन तदर्थभेदा त्तुक्तो भावनाभेद, प्रकृते तु धातोरप्यैकत्वेन तद्भेदे प्रमाणाभाव इति पूर्वपक्षोत्थानाद्दृष्टव्या ।

तत्र धातुस्तावत् स एवेति दृढतरप्रत्यभिज्ञया बगम्यत इत्य विवादम्, अतस्तदर्थोऽप्येक एव, नच पुनरुच्चारणाद्भेदस्तस्य,

लोके पटः पट इत्यादौ शतश उच्चारितेपि भेदाप्रतीतेः, प्रत्युत प्रत्यभिज्ञापकत्वेनाभेदसाधकतया विरुद्धत्वात्; नच पुनःश्रुतिमात्रस्या भेदसाधकत्वेपि विधिपुनःश्रुतिः स्वसमभिव्याहृतार्थे विहितविधानायोगेन भेदसाधकत्वान्न विरुद्ध्यत इतिवाच्यम्, उपक्रमस्थयाजिपुनःश्रुतिबलेनैक वाक्यतालाभाय च 'एकं वृणीते द्वौ वृणीते' इतिवत्तनूनपातं यजतीत्यादौ लङन्तत्वस्यापि सम्भवेन विधिपुनःश्रुतेरेवासिद्धेः; अतश्च तद्वदेवायमेकः स्यार्थवाद इति नानर्थक्यप्रतिहतत्वेनापि विधिपुनःश्रुतेर्भेद कता। अस्तुवा 'समिधो यजति वसन्तमेवावरुन्धे' 'तनूनपातं यजति ग्रीष्ममेवावरुन्धे' इत्यादिपृथगर्थवादाम्नाना त्रिस्सन्दिग्धगुणविधि व्यवहितत्वाच्च 'तनूनपातं यजती' त्यादिरपि विधिः, तथापि 'दध्ना जुहोती' त्यादिवत् गुणसङ्क्रान्तशक्तिकत्वात् विधेर्धात्वर्थभावनाविषय त्वाभावेन न तद्भेदकत्वापत्तिः, सर्वत्र हि समिदादिपदानां द्वितीया न्तानामपि 'विष्णुं यजती' तिवद्देवतापरत्वमेवावगम्यते, न तु नाम धेयत्वम्, येन तस्याविधेयत्वाद्विधिः धात्वर्थभावनाविषय एव 'अग्नि होत्रं जुहोती' तिवद्ध्यामियेत, तेषान्तूभयत्र तुल्यवद्वृत्तिकत्वाभावेन नाम धेयन्यायाविषयत्वात्; नच न्यायान्तराविषयत्वेपि समिधादिदेवतानां याज्यामन्त्रवर्णैरेव सम्भवत्प्राप्तिकत्वादग्निहोत्रं जुहोतीतिवत्तत्प्रख्यन्यायविष यत्वोपपत्तिः, 'वसन्तमृतूनां प्रीणामि' इत्याद्यनुमन्त्रणमन्त्रे वसन्ता दिदेवतानामपि प्राप्तिसम्भवेन समिदादीनां नित्यप्राप्त्यभावात्; अतो वसन्तादिमान्त्रवर्णिकदेवताव्यावृत्तिफलकस्य समिधादिनियमस्याप्राप्तत्वेन विधिवाक्यैर्विधानोपपत्तेः नामधेयत्वासम्भवाद्विधायकस्य गुणसङ्क्रान्त शक्तित्वेन धात्वर्थभावनाविषयत्वाभावान्न तद्भेदकत्वम्। नचैवं कर्मोत्पत्तिवा क्यस्यदेवतावरोधात् कथमुत्पन्नवाक्यस्यदेवतान्तरविधानोपपत्तिः, कर्मोत्प त्तिवाक्यस्थोपपदस्य नामत्वाङ्गीकारात्; अत एव न गुणाद्भेदशङ्का। नचैवमपि विनिगमनाविरहः, प्राथमिकत्वेन समिद्वाक्ये कर्मविधिरित रत्र गुणविधिरितदनुवादेनेति विनिगन्तु शक्यत्वादिति पार्थसारथिमिश्रदेवश्च।

यत्तु ब्रु समित्पदस्यापि नामधेयत्व नोद्भिन्न्यायसिद्धम्, उभ यत्र तुल्यवद्वृत्तित्वाभावात्, वाक्यभेदतद्व्यपदेशौ तु नाशङ्कनीयावेव, तत्प्रख्यन्यायोपि नियमस्याप्राप्तत्वादनुपपन्न, देवतामात्रप्राप्त्या तदुपपादन तु तनूनपातादिपदेष्वप्यविशिष्टम्, अतो न समित्पदमात्रस्य नामधेय त्वाभिधान युज्यते । तस्मादेव परिहर्तव्यम् । स्वाहाकारवाक्ये कर्मविधि स्तत्प्रख्यन्यायेन स्वाहाकारपदस्य नामधेयत्वात्, नहि तत्र स्वाहाकारपद स्वाहा कारूपदेवताविधायकम् तस्य प्राप्तुक्तत्वन्यायापि सम्भवेन द्वितीया तत्वस्यैव नियामकाभावात् देवतानि यमतीति, मन्त्रत पक्षेस्वाहाकारदेवताया अप्राप्त त्वेनापूर्वाया स्वाहाकारदेवताया विधौ गौरवाच्च । नापि स्वाहाकारशब्द मात्रविधि, प्राप्तुक्त तत्वस्यापि सशयितत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात्, स्वाहा कारशब्दस्य मन्त्रवर्णान्नित्यप्राप्तत्वेन नियमविधेरप्यनाशङ्कनीयत्वाच्च । अतोऽसौ तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयमिति तत्रैव कर्मविधि । इतरेतु तदनुवादेन वैकल्पिकदेवताविधयः । अस्मिश्च पक्षे 'स्वाहाग्निं स्वाहा सोम' मित्यादिमन्त्रो मुख्यलिङ्गैर्मन्त्रान्तरैर्याज्याकाये बाधितेपि महा प्रकरणसहकृतालिङ्गात्स्वाङ्गप्रधानदेवताप्रकाशनार्थ सन् 'स्वाहा देवता आज्यपा' इत्यादिना प्रयाजदेवताया अपि प्रकाशितत्वात्तदङ्गमपि भव त्वेवेति नैतस्य प्रधानमात्राङ्गत्वापत्त्या प्रयाजस्वाहाशब्दस्याप्राप्तत्वात् तत्प्रख्यन्यायविघातदशङ्का च, अत समिदादिवाक्याना तत्रैव देवता विधायकत्वोपपत्ते विधिपुनःश्रवणस्य धात्वर्थविषयत्वाभावात् न तद्भेद त्वोपपत्ति ।

अस्तुवोपांशुयागोत्पत्तिवाक्ये देवताभावात्तदनुवादेन समिदादि वाक्येषु पञ्चस्वपि देवताविधि, तत्र माम्नातस्विष्टकृदादिदेवत्ययाज्यानुवाक्या युगलाना तु क्रम बाधित्वा समाख्यासहकृतयोगेनोत्कर्ष इति भव न्मतोक्त पक्ष, अस्तुवा वक्ष्यमाणानङ्गा तरीत्यैव समिदादीना पञ्चाना मपि नामधेयत्वम् तथापि प्राथमिकत्वेन समिद्वाक्य एव कर्मविधि

इतरेतु तस्यैव कर्मणोऽभ्यासविधायकाः, तेन पुनर्यजेतेतिवत्, नतु कर्मान्तर विधायकाः, प्रकृतप्रत्यभिज्ञाबाधप्रसङ्गात् । अस्मिंश्च पक्षे 'अतिहायेडोबर्हिः प्रतिसमानयते चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयः' इत्यादि समुच्चयज्ञापकान्युपपन्नानि भवन्ति । नचैवं संज्ञातो भेदापत्तिः, तस्याप्यभ्यासाभिप्रायेणैवोपपत्तेः । अतस्सिद्धं कर्मैकत्वम् ।

इति प्राप्ते ऽभिधीयते । सत्यपि लेट्लट् सन्देहे विध्यन्तरैकवाक्यत्वाभावात् स्वतन्त्रानुवादमात्रत्वेत्वानर्थक्यापत्ते निस्सन्दिग्धगुणविधिव्यवहितत्वाच्च एतेषामेव मध्ये कस्यचिद्विधित्वमितरे तदर्थवादा इति शङ्कानुपपत्तेः सर्वेपि तावद्विधय इत्यविवादः । तत्र समानाभिधानश्रुत्या समानपदश्रुत्याच्च विधिर्धात्वर्थभावनयोरेव व्याप्रियते नतूपपदार्थ इत्ययमप्युत्सर्गः, प्रथमविधिप्रत्यभिज्ञाङ्गीकारात् । तच्चेदं तदा बाध्येत यदि दध्यादिवदुपपदार्थोऽनन्यगतिः स्यात् । तथाहि-विधिस्स्वविशिष्टविधिगौरवपरिहारार्थं धात्वर्थभावनयोः प्राप्तिमन्यतोपेक्षते, तस्याञ्चापेक्षायां प्रत्यभिज्ञानमनुवादकारणम्, नत्वपेक्षाराहित्येपि, अतश्चापेक्षाप्रत्यभिज्ञयोर्द्वयोरपि परस्परापेक्षत्वेनानुवादकारणत्वात् यथैव सोमेनेत्यादौ सत्यामप्यपेक्षायां प्रत्यभिज्ञाभावान्न धात्वर्थभावनयोरनुवादः तथैव प्रकृते विधेयान्तराभावेनानुवादापेक्षाभावात् सत्यपि प्रत्यभिज्ञाने नानुवादोपपत्तिः । अतश्च स्वोपमर्दापत्तेः विधिस्तावन्नैतादृशविषये सन्निधिकृतप्रत्यभिज्ञोपजीवी । नापि यजिः, तस्यापि समानपदोपात्तविधिश्रुत्यनुरोधवृत्तित्वेन सन्निधिकृतप्रत्यभिज्ञानुपजीवकत्वात् । एवं सत्यपि यदि यजिस्तच्छब्दवत् प्रकृतमात्रवाची भवेत्तत स्तस्योपक्रमस्थत्वेन बलवत्त्वात् तदनुरोधेन जघन्यो विधिरेव 'देवांश्च याभिर्यजत' इतिवदनुवादकत्वेनैव नीयेत ।

वस्तुतस्तु तद्वदिह प्रयोजनाभावादानर्थक्यप्रतिहतत्वेन उपक्रमस्थयजेरेवाप्रकृतपरत्वं लक्षणयाभ्युपगम्येतैव, किमुत यदा यजिः प्रकृ

तावप्रकृतसाधारण तदा, समानपदोपात्तविधिपुन श्रुत्यनुरोधेन सन्निधिकृतप्रत्य भिज्ञा बाधित्वा अप्रकृतविषयत्वे यजे न निश्चिद्बाधक पश्याम । यत्तु प्रकृतेपि समिदादिदेवतानियमस्य सत्त्वात् विधिर्धात्वर्थभावनायो प्राप्तिसापेक्ष इत्युक्तम्, तन्न, अन्यतराकाङ्क्षाबललभ्यसम्बन्धानुमन्त्रण मन्त्रकल्प्यवसन्तादिदेवतापेक्षया उभयाकाङ्क्षाबललभ्ययाज्यामन्त्रवर्णकल्प्य समिदादिदेवताना बलवत्त्वेन विषमशिष्टविकल्पानुपपत्ते नियमविध्ययोगात्। अत समिद्यागे स्वाहाकारयागेवा ऽन्तराधिकाराख्यप्रकरणेन सर्वेषा याज्यामन्त्राणामङ्गत्वावगते तद्बलेन मान्त्रवर्णिकसमिदादिमात्रदेवतात्वस्य नत्रानुपपन्नम् । नचैव 'वसन्तमृतूना' मित्याद्यनुमन्त्रमन्त्राणा पूषा नुमन्त्रणमन्त्रवदुत्कर्षापत्ति तद्वदेवैषा प्रयाजानुमन्त्रणसमाख्याततत्त्वेन प्रयाजातिरिक्ते सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावादुत्कर्षानुपपत्ते । अतो मनोतामन्त्रवल्लक्षणयात्र समिदादिदेवताप्रकाशनार्थान्येवैतानीति द्रष्टव्यम्। नतु तन्त्ररत्नोक्तमदृष्टार्थत्वम् । नचैव 'एकोममे' त्यादीनामनुमन्त्रण मन्त्रान्तराणा विकल्पापत्ति, तेषामपि लक्षणया प्रयाजफलप्रकाशकत्वेन भिन्नकार्यतया समुच्चयोपपत्ते । विशिष्य चायमर्थ पञ्चमे निरूपयिष्यते । अत समिदादिपदाना तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वाद्विधेयान्तराभावेन विधेर्धात्वर्थभावनाविषयत्वावगते विहितविधानायोगेन विधिपुन श्रवण रूपाभ्यासाद्भेदसिद्धि । अत्र च न पुन श्रुतिमात्रस्य भेदसाधकत्वम्, तस्या अभेदसाधकत्वेन विरुद्धत्वात् । अतो विधिप्रवेश । तस्यच स्वोपमर्दापत्तेर्भेदसाधकत्वाभावान्नविरुद्धता । पुन श्रवणमनन्यपर द्रष्ट व्यम् । अतश्च दध्नाजुहोतीत्यादौ सत्यपि विधिपुन श्रवणे गुण निमित्तफलादिसम्बन्धपरत्वान्न भेदकता विधिपुन श्रवणस्य । अनन्यपरत्वेपिच विधानयोग्यपरत्व द्रष्टव्य, अतश्च 'यएव विद्वा' नित्यादौ सत्य प्यनन्यपरत्वे रूपाभावेन विधानयोग्यत्वाभावान्न भेदकत्वेत्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते । प्रकृतेतु ज्यौहवाज्यस्य समिदादिदेवताया प्राप्तत्वेन रूप लाभान्न विधानायोग्यत्वम् । यत्तुनस्तु य एव विद्वानेयजापि आ

कारवाक्यगतद्वित्वसिद्धिफलकसमुदायद्वयपरत्वेनानन्यपरत्वाभावादेव न भेदकता । रूपाभावस्त्वतिशयार्थमुक्तः । अन्यथाव्यक्तत्वेन सौमिकधर्मातिदेशस्य विद्वद्वाक्ययोः वैश्वदेवेन यजेतेत्यादौ च कथमपि निवारयितुमशक्यत्वात् । नचैवमत्रापि विधिपुनःश्रवणस्य एकादश प्रयाजान् यजतीति वदावृत्तिविधानार्थत्वेनान्यपरत्वात् भेदकता न स्यादिति वाच्यम्, तत्र हि प्रयाजानुवादेन विधीयमाना संख्या निर्ज्ञातसंख्येषु तेषु साक्षात्सम्बन्धेन निवेशमलभमाना प्रयाजप्रयोगपरिच्छेदकत्वेन विधेयत्वाद्युक्त यदर्थादभ्यासमापादयतीति, प्रकृतेतु विधेयान्तराभावेन यागपुनःप्रयोगस्यैव विधेयत्वकल्पनात् तनूनपातं यजतीत्यादियजिना अदृष्टान्तरफलकस्य यागप्रयोगगतद्वितीयत्वादेः पुनःप्रयोगाभ्यासावृत्त्यपरनामधेयस्य लक्षणापत्तेः सत्परत्वायोगात्, तेन पुनर्यजेतेत्यत्र तु पुनश्शब्देनैव पौनःपुन्यस्य कृतत्वात् न लक्षणेति वैषम्यम् । नचैव सिद्धान्तेपि याजिधातुना यागत्वसामान्यवाचकेन विधेयतावच्छेदके विजातीययागत्वलक्षणा तुल्यैवेति वाच्यम्, तल्लक्षणायामपि तदवच्छेद्ययागव्यक्तेरशक्यतावच्छेदकीभूतयागत्वेनाप्यवच्छेदेनेदृशलक्षणाया अदोषत्वात् । अत आवृत्तिरूपान्यपरत्वायोगात् अनन्यपरपुनःश्रवणस्य भेदकत्वमावश्यकमेव ।

यत्तु भवदेवेनोपांशुयाजानुवादेन समिदादिदेवताविधानमिति पूर्वपक्ष कृतः, स वैकल्पिकसमिदादिदेवताकत्वे अतिहायेडोबर्हिः प्रति समानयते इत्यादि समुच्चयज्ञापकानुपपत्तेरेतद्विध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितसमुच्चयविधिप्रसूतोपांशुयाजावृत्तिकल्पने च गौरवापत्ते 'विष्णुरुपांशु यष्टव्यो जामित्वाय' त्याद्यर्थवादानुपपत्तेश्च निराकर्तव्य । तत्सिद्धमनन्यपरविधिपुनःश्रवणरूपादभ्यासादेतेषु पञ्चस्वपि धात्वर्थभावनयोर्द्वयोरपि विधिनावगतेः विहितविधानायोगेन भेद इति ।

नन्वेवं संज्ञोपबन्धाख्यातेषु सर्वत्राभ्यासेनैव भेदसिद्धेर्न क्वचित्संज्ञायाभेदकत्वं भवेत्, तस्या वा भेदकत्वे प्रकृतेपि तत एव भेद

सिद्धेर्नाभ्यासस्यासंकीर्णोदाहरणलाभ इतिचेन, - यत्राख्यातसामानाधि करण्याभावेन यागविशेषनामत्वानवगमेपि अथैष ज्योतिरित्यादौ अधि कारादयशब्दान्वयेनानिर्धारितक्रियाविशेषसज्ञात्वनिश्चय कृत्वा तद्बलेनैव विध्यान्यतकल्पनम्, तत्राभ्यासस्य सज्ञाधीनासिद्धिकत्वेन दुर्बलत्वात् सज्ञयेव तदयधारणम्। यत्र वा 'उद्भिदा यजेते' त्यादौ सज्ञा भावे प्रकृतस्यैव यागस्य फलसम्बन्धो गुणफलसम्बन्धो वा प्रकृतयागा श्रितो विधिपुनश्रवणेपि विधीयत इत्यनन्यपरत्वाभावान्नाभ्यासस्य भेद कत्वम्, तत्रापि निष्प्रतिद्वन्द्वमेव सज्ञाया भेदकत्वम्। प्रकृतेत्वभ्यास स्वरूपस्य सज्ञानधीनत्वादन्यपरत्वाभावेनाधिकवलत्वाच्च युक्त तस्य भेद कत्वम्। नच सज्ञाया अपि प्रकृते तत्प्रख्यन्यायसिद्धत्वेनाभ्यासगम्यया गविध्यधीनत्वाभावात् प्रत्युत सज्ञात्वाभावे देवताविधिपरत्वेनाभ्यासस्यैव तदधीनत्वात् सज्ञयैव भेदसिद्धेर्नाभ्यासस्यासङ्कीर्णोदाहरणत्वमिति वा च्यम्, प्रकृतोदाहरणे प्रमाणद्वयसत्त्वेपि यत्रोभयत्र तुल्यवृत्तिकधातुपा राव्यादिना नामधेयतासिद्धि तत्र विधेर्धात्वर्थभावनाविषयत्वद्वारकभेदा वगमोत्तरमेव सज्ञात्वसिद्धेरभ्यासस्यैवासङ्कीर्णस्य भेदबोधकत्वोपपत्ते प्रकृतोदाहरणेपि तत्प्रख्यन्यायस्य गुणविधिमात्रप्रतिबन्धकत्वात् यजि समभिव्याहारस्यच मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतानुवादत्वेनाप्युपपत्ते नामधेय कल्पस्य चावच्छेदस्य स्ववाक्योपात्तनामधेयेनैव सिद्धेर्नामत्वानवगमात् तत पूर्वमेव विधिपुनश्रवणस्य भेदकत्वोपपत्तेश्च। नचैव तदुत्तर मपि नामत्वानवगमप्रसङ्ग, अभ्यासभिन्नकर्मान्तरस्यैवावच्छेदकापेक्षाया तदङ्गीकारात्। अतश्च सिद्धोऽभ्यासमात्रप्रमाणकोऽत्र धात्वर्थभेद इति।

भेदश्चात्र न व्यक्तिमात्रस्य, अपितु तद्गतजातेरपि, विधेयभेदे विधेयतावच्छेदकभेदस्यौत्सर्गिकत्वात्, अतश्च यागत्वादिव्याप्याजातय समिद्यागत्वतनूनपाद्यागत्वादिरूपास्तत्तद्वाक्यगतेन यजिना लक्षयित्वा तत्तदवच्छिन्नयागव्यक्तयोविधीयन्ते। नचात्र विधेयतावच्छेदकमुपाधिरूप

किञ्चित्सम्भवति, तनूनपातादिदेवताना यागविधेयतावगत्युत्तरकाल विधे यत्वेन विधेयत्वानवच्छेदकत्वात् ।

यत्तु वार्त्तिके गकारादिवदेकैव समिद्यागव्यक्तिर्नित्या तद्देशकालद्रव्य कर्त्रादिभेदेनाभिव्यज्यते, द्रुताद्युच्चारणभेदेनेव गकारव्यक्तिः, अतस्तद्भेदो पाधिकैव तस्या भेदप्रतीति र्नतु स्वत, सैवच विधिना विधीयते, विधेय तावच्छेदकाभावेपि च व्यक्तिमात्र विधिना विधीयत इति पक्षान्तर मुक्तम्; तच्छब्दादपि निर्विकल्पकप्रत्ययोत्पत्तिमङ्गीकृत्येति द्रष्टव्यम् । यदा तु शब्दात्सविकल्पकमेवेति नियम तदा व्यवहारसौकर्यार्थं समि यागत्वादिजातिकल्पनेपि न किञ्चिद्बाधकम् । अतएव यत्रोपाधिरूप मेव पदप्रवृत्तिनिमित्तं सम्भवति, यथा दर्शपूर्णमासेष्टिसत्रैकहायनीशब्देषु तत्तत्कालत्वादि, तत्र न जातिकल्पनम्, गौरवात्; प्रकृते तु तादृशो पाध्यभावाज्जातिकल्पनेपि न किञ्चिद्बाधक पश्याम । अस्तुवा समि यागत्वाद्यखण्डोपाधि । तस्मात्सिद्धो ऽभ्यासाद्भेद ।

प्रयोजनं देवताविधिपूर्वपक्षे तासा दृष्टार्थत्वेन विकल्पात्सकृदेव कर्मानुष्ठानम्, आवृत्तिविधिपूर्वपक्षेतु यत्र विकृतिविशेषे ऽपूर्वार्थं समि यागपुन श्रवणं तत्रापि तनूनपातादिसंज्ञिकाया आवृत्तेस्समिद्यागाङ्गत्वेन 'प्रधानं नीयमानं हि तत्राङ्गान्यपकर्षती' ति न्यायेन प्राप्ते पञ्च कृत्वो ऽनुष्ठानम्, तथा समिद्यागाश्रितस्य फलार्थस्य गुणस्य सायम्प्रा तरग्निहोत्रावृत्तौ दध्यावृत्तिवत्पञ्चवारमावृत्ति । सिद्धान्तेतु प्रकृतौ प्रया जानामदृष्टार्थत्वात्पञ्चानामप्यनुष्ठानम् । नच तत्राप्येकया प्रयाजसमा ख्यया एककार्यत्वावगतेर्विकल्प एव युक्त इति वाच्यम्, 'त्रिरत प्राचीनान्प्रयाजान्यजति' 'अतिहायेडोबर्हि प्रति समानयते' इत्यादि समुच्चयज्ञापकबलेन तत्सिद्धेर्विकल्पायोगात् । विकृतिविशेषे च पुन श्रुतस्य समिद्यागमात्रस्यैवानुष्ठानम्, काम्यश्च गुण तत्रैवानुष्ठेय ।

सूत्रन्तु एतस्य या अविशेषेण पुनःश्रुतिः साप्येव कर्मभेदिका, अन्यथा आनर्थक्यापत्तेरिति व्याख्येयम् ।

इति समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणम् ॥२॥

अथ दर्शपूर्णमासाधिकरणम् ।

प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ २-२-३ ॥

इदानीमभ्यासस्यापवादः क्रियते । दर्शपूर्णमासयोः 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इति वाक्यद्वयं श्रुतम्, तत्र किं कर्मान्तरं पौर्णमाससंज्ञकममावास्यासंज्ञकं च विधीयते, उत ये श्रुतपौर्णमासकालसम्बन्धा आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयाः प्रकृता यागास्ते पौर्णमासीवाक्येन येच श्रुतामावास्याकालसम्बन्धा आग्नेयसान्नाय्यैन्द्राग्नास्ते अमावास्यावाक्येन समुदायसिध्यर्थमनूद्यन्त इति विचारः ।

तत्र यजत इत्ययं तावद्विधिरित्यसन्दिग्धम्, सत्यपिच वर्तमानविभक्तित्वसन्देहे विध्यन्तरैकवाक्यताभावेन स्तुत्यर्थमनुवादानुपपत्तेः, स्वतन्त्रानुवादस्यच वक्ष्यमाणरीत्या सार्थकत्वासम्भवेनानर्थक्यापत्तेः पारिशेष्यादेव पञ्चमलकारत्वनिश्चयात् । अत एव 'यावदुक्थ्येनोपाप्नोति तावदुपाप्नोती' ति पौर्णमासीवाक्यस्य 'यावदतिरात्रेणोपाप्नोती' त्यमावास्यावाक्यस्यार्थवादोऽपि सङ्गच्छते । अन्यथाहि विधेयाभावात्कस्य स्तुतिरेताभ्यां क्रियेत । नचैवं सति यच्छब्दैवंशब्दाभ्यां विधित्वप्रतिबन्धः; क्रियाविशेषितकर्तृसमानाधिकरणस्य यच्छब्दस्य क्रियाविशेषपरामर्शकस्यैवंशब्दस्य च समभिव्याहृतवेदनक्रियाविधिप्रतिबन्धकत्वेपि यागक्रियाविधिप्रतिबन्धकत्वाभावस्य भवदेवेनैवोक्तत्वात् । अत एव 'योदीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इत्यत्र दीक्षाविधिं प्रतिषिध्यते ननु याग-

विधि । अतश्च पूर्वदेव विधिपुनःश्रवणात् कर्मान्तरत्वम् । नचा त्रान्यपरत्वम्, स्ववाक्ये फलनिमित्तगुणादिप्रतिपादकशब्दाभावेन तत्पर त्वासम्भवात्, पौर्णमास्यमावस्याशब्दयोस्तत्र ममत्व नामधेयत्वात् । नच प्रापकप्रमाणात्पूर्वमेवैतद्वाक्यप्रवृत्त्यङ्गीकारेण तस्यैव कर्मण प्रयोज नान्तरार्थं विधिरङ्गीक्रियत इति वाच्यम्, प्रापकप्रमाणस्याप्याग्नेयादि वाक्यरूपस्य श्रौतत्वेन तत पूर्वमेतत्प्रवृत्त्यङ्गीकारानुपपत्ते, पुनर्विधानस्य प्रयोजनाभावाच्च । तथाहि— न तावदेकेन पदेनानेकेपामुपादाने साहित्य प्रतीतेस्समुदायसिद्धि प्रयोजनम्, तस्यास्सत्तो निष्प्रयोजनत्वात्, नचै तद्वाक्याभावे ' दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत ' त्याधिकारवाक्ये दर्शपूर्णमासनामावच्छिन्नत्वेन यजिनोपादानामेव यागाना फलसम्बन्धावगमेपि तेन द्विवचनान्तदर्शपूर्णमासपदावयवशक्तिपर्यालोचनया काल्योगिना द्वित्व योगिनाञ्चोपादानावगते उत्पत्तिवाक्ये कालयोगिनाञ्चाग्नेयादीना द्वित्व योगाभावात् द्वित्वयोगिना चाज्यभागादीना कालयोगाभावादप्रसिद्धार्थक दर्शपूर्णमासनामकत्वावगते तत्समभिव्याहृतेनापि यजिना राजसूयपत्प्रकृत यागमात्रग्रहणेन सर्वेपा फलसम्बन्धापत्ते, एतद्वाक्यद्वयसत्वे च कालयोगि नामाग्नेयादीना समुदायद्वयकरणेन तद्द्वारकद्वित्वसम्बन्धावगते ज्योतिष्टो मवत्प्रसिद्धार्थकदर्शपूर्णमासनामावच्छिन्नत्वेन यजिना तन्मात्रोपादानेन तेषामेव फलसम्बन्धावगतेष्वन्ययागफलसम्बन्धापादकनामगतद्विवचनप्रसि- द्ध्युपयोगिसमुदायद्वयफलकत्वेन वचनद्वयसार्थक्योपपत्तिरितिवाच्यम्, एत द्वाक्यद्वयेन पौर्णमास्यमावास्यासञ्ज्ञकयागसमुदायद्वयकरणेप्यधिकारवाक्यस्थ दर्शपूर्णमासशब्दस्य ततो भिन्नत्वेन तदुपस्थापकत्वानुपपत्तेरप्रसिद्धार्थकत्व स्य तदवस्थत्वात् । नहि पौर्णमासीपद पूर्णमासपदञ्च तुल्यम्, दर्शामा वास्यापदयोस्त्वैक्यमनाशङ्कनियमेव । यदातु पूर्णमासशब्दस्यात्यन्तसा म्याभावेपि नामैकदेशत्वेन वास्याविकारत्वेन वा पौर्णमासीपदोपस्थापन द्वारा तदर्थोपस्थापकत्वोपपत्ते, दर्शशब्दस्य च विरुद्धलक्षणया चन्द्रा दर्शनाधिकरणामावास्यातिथिसम्बन्धिकर्मोपस्थापकत्वोपपत्ते, अन्नारम्भणीया

वाक्यशेषेच ' दर्शोना एतयो पूर्व पूर्णमास उत्तरोध यत्पूर्णमास पूर्वमारभते तदा यथापूर्व क्रियते तस्मात्पूर्णमासम्पूर्वमारभमाणस्सरस्वत्यै चरु निर्वपेत्सरस्वते द्वादशकपालममावास्या वै सरस्वती पूर्णमासस्सरस्वा नि ' ति दर्शामावास्याशब्दयो पर्यायत्वावगमात् प्रसिद्धार्थकत्वमात्र कृथेव, तत एतद्वाक्यद्वयफलभूतसमुदायानुवादद्वयाभावेपि अधिकारवाक्ये दर्शशब्देन पूर्णमासशब्देनच शुनकाल्योगिना त्रयाणामेव कर्मणामु पादानेन तत्समानाधिकरणेन यजिना षण्णामेव फलसम्बन्धोपपत्ते वाक्य द्वयवैयर्थ्यम् । नच दर्शपूर्णमासप्रातिपदिकस्य काल्योगिषु प्रसिद्धार्थ कत्वेपि द्विवचनस्याप्रसिद्धे कथ तस्य यज्यवच्छेदकत्वमिति वाच्यम्, प्रातिपदिकप्रसिद्धिसत्वे पाशाधिकरणन्यायेन द्विवचनानुरोधेन तत्यागानुप पत्ते । अवश्यच समुदायद्वयसिद्धावपि फलवाक्ये भावार्थाधिकरणन्यायेन यजतेरेव करणसमर्पकत्वात् तेन च षण्णामेकपदोपादानात् तन्त्राभिधा नावगतकसमुदायप्रतीतावपि यजिपदेन समुदायस्य शक्त्यानभिधानात् तच्छक्याना यागानामेव लक्षितसमुदायविशिष्टाना फलकरणत्वावगते तेषा बहुत्वात् तत्सामानाधिकरण्यार्थ दर्शपूर्णमासपदेपि द्विवचनेन बहु त्वलक्षणा । अतश्च समुदायद्वयाभावेपि पाशाधिकरणन्यायेन बहुत्वलक्ष णायामपि नदोष । नचेय निषिद्धा, ' सुपा सुपो भवन्ति ' इत्यस्य नुशासनात् । नच लक्षणा अविशेषेपि मन्मते द्वित्वस्य समुदायवृत्तित्वात् स्वाश्रयसमुदायघटित (घटक) समुदायिवृत्तित्वरूपस्य शक्यसम्ब न्धस्य सत्वात्तदुपपत्ति, त्वत्तु तदभावे कथलक्षणेति वाच्यम्, ममापि द्वि त्वस्य पौर्णमास्यमावास्याकालवृत्तित्वात् स्वाश्रयकालीनयागवृत्तित्वरूपस्य शक्यसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणोपपत्ते । अतश्च विधद्वाक्याभावेपि षड्याग फलसम्बन्धापादकनामगतद्विवचनप्रसिद्ध्युपपत्ते समुदायकरणस्य वैयर्थ्या च्च तत्प्रयोजनतया समुदायिविधानोपपत्ति । एतेन समुदायिनामनु वाद समुदायद्वयप्रयोजनक इति सिद्धान्त्यभिप्रेत प्रत्युक्तम् । अत- श्च [illegible] पुन [illegible] त्पदभ्यासात् कर्मान्तर विधीयते ।

पौर्णमास्यमावास्याशब्दश्च 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्यया यजेते' ति वाक्यद्वयप्राप्तपौर्णमास्यमावास्याकालयोगेन तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयम् । इदं हि वाक्यद्वयं तृतीयान्तनामधेयवशात् विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन कालविधायकम्, अनन्यप्रयोजनत्वाच्च । नत्वाग्नेयादीनामुत्पत्तिवाक्यविहितकालकत्वेन प्रयाजाद्यङ्गानां च प्रधानकालकत्वेन तव मते एतस्य कालविधायकता सम्भवति । नचैवमपि कालविधौ सति नामधेयत्वं नामधेयत्वे च सति तदनुवादेन कालविधिरितीतरेतराश्रयापत्तिः, अग्निहोत्रन्यायेन पूर्वं सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वेऽवधारिते पश्चात्तदनुवादविहितकालयोगेन प्रवृत्तिनिमित्तावधारणोपपत्तेः । अतः तत्संज्ञककर्मान्तरविधानमेवेदम् । अत एव पौर्णमासीमित्येकवचनं कर्मण एकत्वात्सङ्गच्छते । इतरथा समुदायिना यागानां बहुत्वात् बहुत्वलक्षणार्थं स्यात् । द्वितीयातु 'अग्निहोत्रं जुहोती' तिवत् सामानाधिकरण्यार्थं करणत्वं लक्षयतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । नचैवमपि द्रव्यदेवतालक्षणरूपाभावाद्विधानायोग्यत्वम्, रूपाभावस्यासिद्धेः । तथाहि - द्रव्यं तावद् 'चतुर्भ्यो वाया गृह्णाती' ति प्रयोजनसाकाङ्क्षं ध्रौवं द्रव्याकाङ्क्षाभ्यामेव ताभ्यामुपांशुयाजवत् उभयाकाङ्क्षारूपाधिकाराख्यप्रकरणेन सम्बध्यते । 'सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्य' मिति वचनेनाप्राप्तिवशलब्धविधिशक्तित्वेन सर्वयज्ञार्थत्वेन तादर्थ्यचतुर्थ्या ध्रौवविधानाच्च । नचाज्यानुवादेन ध्रौवतामात्रस्य लाघवेन विधिप्रतीतेः न दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके वा सामान्यतोऽप्राप्ताज्यके तद्विधिसम्भव इति वाच्यम्, यजाङ्गभूताज्यानुवादेन तद्विधौ विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः, आज्यमात्रानुवादेन तद्विधौ चाल्ङ्करणादावपि तदापत्तेः यज्ञपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, तदुद्देशेनात्र ध्रौवाज्यस्यैव विधिप्रतीतेः बाधकाभावात् । नचैवमुभयाकाङ्क्षाबलेनैव तत्प्राप्त्युपपत्तेः विधिवैयर्थ्यम्, तद्बलेनालङ्करणादिष्वयज्ञेष्वपि तत्प्राप्तिसम्भवेन तस्य तद्व्यावृत्ति

फलत्वात् । अत एवालङ्करणादौ जौहवादिग्रहणेन निराकाङ्क्षस्या
प्याज्य-थाल्याज्यस्यैव विनियोग, नतुध्रौवस्य । तस्माद्व्य तावन्निर्बा
धम् । देवताप्याज्यभागक्रमाम्नातानामपि वार्त्रघ्नीवृधन्वतीमन्त्राणा 'वार्त्र
घ्नी पौर्णमास्यामनूच्यते वृधन्वत्यमावास्याया' मिति वचनेन क्रम
बाधित्वा विद्वद्वाक्यविहितकर्माङ्गत्वेन विनियुक्तत्वात् , तदन्यथानुप
पत्तिरूप्या अग्नीषोमरूपाल मान्त्रवर्णिकी । नचानाधेनोपपत्तो बाधायोगादाज्य
भागयोरेवाव्यवस्थया प्राप्ताना मन्त्राणा व्यवस्थामात्रकरणेन वचनोपपत्ते
मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पने प्रमाणाभाव इति वाच्यम् , आज्यभागयो
पौर्णमास्यमावास्याकालकर्तव्यत्वस्य विध्यभावेनाप्राप्तत्वात् तिथ्यन्तरक्रिय
माणविकृतिषु वार्त्रघ्न्यादिमात्रप्रभावापत्तेश्च । 'पौर्णमास्या यौ आज्य
भागौ तत्र वार्त्रघ्नी' इति कालकर्तव्यव्यवस्थानुपपत्तेरेतद्वाक्यस्थपौर्णमास्य
मावास्यापदाभ्या प्रसिद्धनामधेयत्वेन विद्वद्वाक्यस्थकर्मणोरेव लक्षणयोप
स्थापनावगमादाज्यभागयोश्चेतत्पूर्वपक्षे समप्राधान्यस्य वक्ष्यमाणत्वेन
विद्वद्वाक्यविहितकर्माङ्गत्वात् पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्या तत्तद्वाक्यविहित
कर्माङ्गभूताज्यभागलक्षणाया गौरवापत्तेश्च । एतद्वाक्यविहितपौर्णमास्या
द्यन्यकर्माङ्गभूताज्यभागयोर्वार्त्रघ्नी इति धर्मकृतव्यवस्थाया अप्यनुपपत्ते
र्लोपनेन एतद्वाक्यविहितकर्माङ्गत्वेनैव मन्त्रविध्यवगमात् मान्त्रवर्णिक
देवताविधानोपपत्ते । एव सत्यप्येतयोर्यदग्नीषोमीयादिवदन्यदेवतात्व
मवगत स्यात् ततो वाक्येन लिङ्गबाधायोगादगत्या विशिष्टलक्षणामङ्गीकृत्य
गौरवमपि मिथश्चानर्थसम्बन्ध इति तृतीयस्याधिकरणन्यायेनाश्रियेत, न
तु तदपि । अत एवोपक्रमस्थपौर्णमास्यमावास्याप्रातिपदिकगतविशिष्ट
लक्षणागौरवभिया उपसंहारस्था सप्तम्येव 'तत्र जयाञ्जुहुया' दिति
लक्षणया प्राधान्य प्रतिपादयन्ती न दुष्यति । अतोऽग्नीषोमप्र
काशकयोर्वार्त्रघ्नौ ऋचो पौर्णमासीकर्माङ्गत्वात्तादृश्योरेव च वृधन्वत्यो
रमावास्याकर्माङ्गत्वादेतस्मिन् कर्मणि मन्त्रद्वयस्य दृष्टार्थत्वेन निर
राकाङ्क्षा देवताद्वयस्यापि विरूप । एतयोरनुवादस्यामावास्या

त्वेऽपि न देवतालक्षणा, 'याज्यानुवाक्या' इति स्मरणात् तत्तद्दैवत्यया-ज्यान्तरकल्पनं द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु वार्त्रघ्नीत्याद्येकपदोपादानसाम-र्थ्यात् द्वयोरपि मन्त्रयोः साहित्यप्रतीतेः न विकल्पः । अतश्च मा-न्त्रवर्णिकदेवताद्वयस्यापि समुच्चयादेकैकस्य कर्मणो ऽग्निहोत्रादिवद्गुणवि-समुच्चितयाज्याद्वयकल्पनञ्च । अस्तु वा मन्त्रद्वयेनापि लाघवाद्व्यास-ज्यवृत्त्येकदेवतात्वकल्पनम्, उभयप्रकाशकैकयाज्याकल्पनंच । सर्वथास्ति विद्वद्वाक्यविहिते कर्मणि देवता ।

यत्तु वार्तिके अनयोरेवैकानुवाक्या एकायाज्या उभयत्रापि मन्त्रो तान्यायेनोभयत्र लक्षकत्वमङ्गीकृत्य कल्पनीयेत्युक्तम्, तदनुवाक्या समाख्याबाधापत्तेर्लक्षणायां प्रमाणाभावाच्चोपेक्षितम् । आज्यभागयोस्तु 'तौ होचतुरग्नीषोमौ किमावयोर्वस्तुतस्या' दिति प्रकृतयोरग्नीषोमयो 'यस्यैकैकस्यै देवतायै हविर्निर्वपन्त्याज्यस्यैव नौ यज' इत्यत्र पुराक-ल्पनरूपार्थवादकल्प्ये विधौ 'नौ' इत्यनेन द्वितीयान्तेन देवतान्वय 'विष्णुं यजती' तिवदुक्तत्वात् 'अग्नीषोमाभ्यामाज्यभागौ यजती' ति वचनेनैव वा तद्विधानात् तदनुरूपानुवाक्याकल्पनम् । याज्या तु नाम प्राप्ता अव्याहतैव । अतश्च विद्वद्वाक्यविहिते कर्मणि कर्मरूपगुणान्तर-विधानायोग्यत्वम् । अथवास्त्वेतद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन समिदादिवाक्ये देवताविधिः, समुच्चयज्ञापकसत्वाच्च समुच्चयः, नचोपांशुयाजे समिदा-दिदेवताविधौ 'विष्णुरुपांशुयष्टव्य' इत्याद्यर्थवादानुपपत्तिवदिह काचि-दनुपपत्तिरस्ति । अस्तुवा अव्यक्तत्वसादृश्यात् सौमिकधर्मातिदेशः । नच वाचनिकपौर्णमास्यमावास्याकालसम्बन्धबाधप्रसङ्गात् पार्थसारथ्युक्ता नातिदेशः, वाचनिककालानुरोधेन सुत्यान्यकालीनाङ्गबाधेऽपि तत्कालीना ङ्गानामतिदेशोपपत्तेः । प्रयाजानांतु मान्त्रवर्णिकदेवताकत्वेन व्यक्तत्वात् कृत्स्नविधानाच्च न सौमिकधर्मातिदेशप्रसङ्गापत्तिरिति न तत्प्रतिबन्धापा-दनं शक्यम् । तस्मादुपपत्तेः कर्मान्तरविधिरेवेति सिद्धम् ।

एवच फलवाक्येन षण्णामेव फलसम्बन्ध सिद्ध्यति। तथा हि – सर्वत्र प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेणाप्रसिद्धपदार्थनिर्णय। तद्यत्र नामधेय प्रसिद्धम्, यथा चतुर्थान्त्यन्यायेन ज्योतिष्टोमपद सोम यागे, तत्र प्रकृतमात्रग्राहियजिनिर्णय, यत्र वा यजिपद यागमात्रे प्रसिद्धम्, नामधेयं तु राजसूयादिरूप प्रकृतयागायागमात्रपर सभाव्यते, तत्र यजिनैव चतुर्थपादाद्यन्यायेन नामधेयनिर्णय। नच राजा सोम स्सूयते अभिषूयते स्मिन्निति व्युत्पत्त्या राजसूयपदस्यापि सोमयाग मात्रे ज्योतिष्टोमपदवत्प्रसिद्धार्थकत्वात् तेनैव यजिनिर्णयोपपत्ते यथ यजिना नामधेयनिर्णय, राजा क्षत्रियेण सूयते निष्पाद्यते असाविति व्युत्पत्त्या राजा क्षत्रिय सुनोति स्नाति अभिषेकेणार्द्रीक्रियते ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या वा सवप्यपीष्टिपशुसोमयागेषु राजसूयपदप्रवृत्तिसम्भ वेन तस्य प्रसिद्धार्थकत्वाभावात् यजिना तन्निर्णयोपपत्ते। तदिह दर्श पूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनान्त नामधेयमपि न प्रसिद्धार्थम्। द्वित्वस्या ज्यभागान्तो प्रसिद्धत्वेपि प्रातिपदिकस्य क्वाप्यप्रसिद्धत्वात्। नच तस्यापि पौर्णमास्यमावास्याकालरूपस्वशक्यसम्बन्धेनास्त्याग्नेयादौ प्रसिद्धि, दर्शपूर्णमासपदस्य पौर्णमास्यमावास्यापदाद्भिन्नत्वेन तदर्थवाचकत्वे प्रमाणाभावात्। अतएव पौर्णमास्यमावास्यानामकयोरपि विद्वद्वाक्यद्वय विहितकर्मणो दर्शपूर्णमासपदेन ग्रहणम्। नचैवमपि द्वित्वमात्रस्यैव प्रसिद्धे तदनुरोधेन यजिना आज्यभागयोरेवोपादानोपपत्ते तयोरेव फलसम्बन्धापत्ति आग्नेयवाक्ये गार्ग्येययागद्वयविधानस्यानुपदमेव वक्ष्य माणत्वात् तावन्मात्र निमित्तमनाविस्तृत्। अतो द्विवचनमतिरूपस मुदायमिद यजिसमानाधिकरण्यात् प्रकृतयागवाचकत्वेन निर्णीयते, इति गवामयनन्यायेन सर्वेषा फलसम्बन्धात् षड्यागमात्रवृत्ति फलम्। अन्यथा पूर्वानामैकदेशत्वादियुक्तिनिचयबलेन दर्शपूर्णमासशब्दस्य शक्त्या पौर्णमास्यमावास्याकालवाचित्व निरूढलक्षणयाच तद्योगिकर्म त्वम्, तथापि नामधेयेना यागा विद्वद्वाक्यविहितयोश्च कर्मणो

कालयोगस्याविशेषाद्दर्शपूर्णमासपदेन ग्रहणोपपत्ते द्विवचनम्यच पाशाधिकरणन्यायेन बहुत्वलक्षणार्थत्वेपि बाधकाभावादष्टानामेव फलसम्बन्धोपपत्ते न षण्णामेव स । अथवा विद्वद्वाक्यविहित कर्मणो पौर्णमास्यमावास्यासज्ञकत्वप्रसिद्ध्या तत्पर्यायदर्शपूर्णमास सज्ञकत्वस्यापि प्रसिद्धे सिद्धान्तवत् पूर्वपक्षेपि भचयशिष्टत्रित्वप्रसिध्यु पपत्ते तयोरेव फलसम्बन्धान्न षण्णामेव स । अपिचाग्नेयद्वये पौर्ण मास्यमावास्याकालकत्वेन प्रातिपदिकप्रसिद्धेरेकवाक्योपादानावगतद्वित्वप्रसि द्ध्या च द्विवचनप्रसिध्युपपत्ते तस्यैव फलसम्बन्धान्न षण्णामेव स । तस्माद्यस्य कस्यचित् फलसम्बन्धेपि विद्वद्वाक्ययो कर्मान्तरविधित्वमव्या हतम् । इति प्राप्तेऽभिधीयते—

नात्राभ्यासस्वरूपमस्ति, 'यजत' इत्यस्य वर्तमानापदेशत्वेन विधित्वाभावात् । नचाप्राप्तार्थकत्वेन लेट्त्वनिश्चय, आग्नेयादियागाना प्राप्तानामेवानुवादसम्भवेन तदसिद्धे, प्रत्युत यच्छब्देयशब्दसमभिव्या हारेणानुवादत्वोपोद्बलनाच्च । नच तयोर्वेदनमात्रविधिप्रतिबन्धकत्वेपि न यागविधिप्रतिबन्धकत्वम्, तस्य तच्छब्दसमभिव्याहाराद्यधिकसमभिव्या हृतमात्रवृत्तिविधिप्रतिबन्धकत्वस्य 'देवाश्च याभिर्यजत' इत्यत्र साधि तत्वात् । एव सत्यपि यच्छब्दस्य प्राप्तिद्योतनमात्रकारित्वात् यदि प्रमाणान्तरेण विशेषणस्य विशेष्यस्य (विशिष्टस्य) वा प्राप्तिर्नभवेत् ततोऽगत्या विधिरप्यङ्गीक्रियेत । अत एव 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीय' मित्यत्र यच्छब्दो दीक्षामात्ररूपविशेषणप्राप्तिद्योतक एव, यागस्त्वप्राप्त त्वाद्विधेय एवेति विशेष । अतश्च यच्छब्दोपसम्बन्धादपि न लेट्त्व निश्चय । नचानर्थक्यप्रसङ्गात्तन्निश्चय, तदसिद्धे । तथाहि— यजत इत्यनेन तावदेकैकेन प्रकृतत्वाविशेषेपि तत्तन्नामधेयसामानाधिकरण्यात् श्रुततत्कालयोगिन एव त्रयो यागा अनूद्यन्ते । तेषा च पौर्णमास्यमावा स्यापद तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयम् । ततश्च त्रयाणामेकशब्दोपादाना

देन्प्रतीतिनियमत्वाच समुदायप्रतीतिः । अतएव 'पौर्णमासी' मित्या येन्यवचन साश्रयवटकवृत्तित्वसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणार्थम्, द्वितीया तु यागानामर्थाभिसम्मानुवादिनी मन्मते यथाश्रुतैव । अत्र समुदायस्यचा नुवदितारौ समुदायवचनावेतावेति यथा तमाग्यावनुमागात्र पौर्णमास्य मावास्यादिशब्दा आग्नेयादिसमुदायवचना इति न भ्रमितव्यम्, तयो काल्योगाभावेन तत्प्रत्यन्यायाविनयगन् मानान्तरामिमितत्वेनानुवादा योगाच, यतिना तदनुवादे लक्षणापत्तेश्च । अतश्च समुदायिनामेव समुदायसिद्ध्यर्थमनुवाद इति द्रष्टव्यम् ।

तत्प्रयोजनच फलवाक्ये निमित्तवाक्येचानूद्यमानानामेव फलादि सम्बन्धसिद्धिः । तथाहि— दर्शपूर्णमासशब्दस्य पौर्णमास्यमावास्या शब्दपर्यायत्वस्य स्थापितत्वात् तत्साङ्गानामाग्नेयादीनां षण्णामेव फलादि सम्बन्धित्वेन यजिनोपादानं सिद्धं भवति । तत्रत्यद्विवचनस्य च बहुत्व लक्षणाया स्वाश्रयघटकवृत्तित्वरूपजक्यसम्बन्धो ऽपि प्रमापितो भवति । नचैतद्वाक्यमात्रेऽपि दर्शपूर्णमासप्रतिपादिकस्य श्रुतकालयोगिष्वाग्नेयादि ष्वेव प्रवृत्त्युपपत्ते द्विवचनस्यच स्वाश्रयकालीनयागवृत्तित्वसम्बन्धेन बहु त्वलक्षणोपपत्ते षण्णामेव फलादिसम्बन्धः सिद्ध्यतीति वाच्यम्, एत द्वाक्यमात्रे साक्षात्सम्बन्धेन कालद्वित्वोभययोगिनोराग्नेययोरेव तत्सम्बन्धा पत्ता बहुत्वलक्षणाया प्रमाणाभावेन षण्णा फलादिसम्बन्धासिद्धेः । अत तत्सिद्ध्यर्थोऽयं समुदायानुवादः । सतिह्यस्मिन्ननुवादे आनर्थक्यभिया तत्प्रयोजननिराकाङ्क्षाया फलवाक्यस्थद्विवचनस्य उक्तसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणा तात्पर्यग्राहकत्वावसायात् षण्णा फलसम्बन्धसिद्धि सुलभैव ।

ननु नाग्नेयभेदे प्रमाणमस्ति । न तावदेकस्मिन् कर्मणि अस म्भवन्निदेशः समुच्चितकालद्वयलक्षणो गुणः, तस्यावृत्त्यापि निवेशोपपत्ते । अन्यथा सायम्प्रातःकालभेदेनाग्निहोत्रस्यापि भेदापत्ते । नच काल स्यानुपादेयत्वेनोद्देश्यत्वात् तदनेकत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्त्या गुणविधयैव

भेदकत्वोपपत्तिः, कालस्योद्देश्यत्वेऽप्यश्रुतत्वात्पर्यायस्याज्ञातज्ञापनविषयत्वा परपर्यायस्य च विधेयत्वस्य सत्त्वेन ' अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः ' इतिवद्वाक्यभेदानापादकत्वात् । विधेयान्तरयुक्तत्वं तु सत्यपि प्रातःकर्मानुवादे ' अर्धमन्तर्वेदि मिनोती ' ति वत् पार्णमास्यमावास्यापदाभ्यां पर्व लक्षणयोभयविधानोपपत्तेः यथा परिहर्तुं शक्यं तथा पूर्वकर्मविधौ पिण्ड पितृयज्ञवाक्य इव कालद्वयविशिष्टकर्मविधानोपपत्तेः कथं न शक्यते परि हर्तुम् । नाप्यनुपादेयगुणयोगरूपं प्रकरणान्तरं तद्भेदकम्, तस्य ' सन्निधौ त्वविभागा ' दिति न्यायेन सन्निधावप्रवृत्तेः । किं च सञ्ज्ञाव्यतिरिक्तभेदकप्रमाणानां वाक्यान्तरविहितकर्मप्रतियोगिकभेदकल्पनया स्वस्य पार्थसारथिनोक्तत्वात् स्ववाक्यविहितकर्मप्रतियोगिकभेदबोधकत्वं तयोः सम्भवति । अतश्चाग्नेयस्यैव पार्थसारथ्युक्तस्य युक्तत्वात् कथं तामादाय फलाम्नानापत्तिरितिचेन्न -- आग्नेयत्वे गुणस्यैव भेदकत्वात् । तथाहि योहि पदार्थो भेदमावृत्तिं वा विना न कर्मान्वययोग्यः, स उत्पत्तिवाक्यस्थस्सन् कर्मभेदं बोधयति, उत्पन्नवाक्यस्थस्तु पदार्थं तदावृत्तिम् । दृष्टञ्चैतत् सङ्ख्यायाम् । अतश्च समुच्चितकालद्वयरूपगुणोऽपि भेदमावृत्तिं वा विना कर्मा न्वयमप्रतिपद्यमान उत्पत्तिवाक्यस्थत्वादिह कर्मभेदं बोधयति, उत्पन्नवाक्यस्थस्तु सायम्प्रातःकालरूपमावृत्तिम् । अत एकस्मिन् कर्मण्यसम्भव निवेशः गुणएव समुच्चितकालद्वयरूपो भेदकः । यथा चैव सति सङ्ख्याया न गुणान्तर्भावः तथा सङ्ख्याधिकरणे वक्ष्यते । प्रमाणबलेन च गुणस्य स्ववाक्यविहितकर्मप्रतियोगिकभेदबोधकत्वेऽपि न दोषः । अत एव पार्थसारथ्युक्तमुत्पत्तिशिष्टगुणानवरोधे वाक्यभेदापत्तौ च गुणात् भेद इति द्वैविध्यं प्रमाणाभावेनैवापास्तम् । ' वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष ' इत्यत्र प्रसक्तताभक्षप्रसङ्गेन तस्य भेदकत्वापत्तिरागत । नच वषट्कर्तृभक्षोद्देशेन प्राथम्यविधौ विशिष्टोद्देशापत्तेः वाक्यभेदभियैव गुणस्तद्भेदकइति वाच्यम्, वषट्कर्तृत्वे निमित्ते भक्षानुवादेन प्राथम्यविधानेऽपि विचारणीयोद्देशे तद भावादेकप्रसक्तताभक्षयेनत्र तस्य भेदकत्वात् । अतो यथास्थितेन

कर्मण्यनिविशमानस्यैव गुणस्य भेदकत्वात् सिद्धोऽत्रापि गुणाद्भेद । भेदोऽपिचात सङ्ख्यावदनेकत्वबोधनद्वारैव बोध्यते, नतु किञ्चित् प्रतियोगिक, प्रमाणान्तरवत् प्रतियोगिन पूर्वमप्रसिद्धया तन्निरूपितभेदस्य बोधयितुमशक्यत्वात् । तस्मादाग्नेयभेद ।

केचित्त्वत्र प्रकरणान्तरन्यायेन भेद समर्थयन्ते । तथाहि— यत्र निविशमानत्वेनानुपादेयस्थलेपि गुणस्यैव भेदकता, ततो मासमग्निहोत्रमित्यत्रापि तस्यैव भेदकत्वापत्ते कृत प्रकरणान्तरेण । अतोऽनुपादेयत्वावच्छिन्न प्रति तावत् प्रकरणान्तरस्यैव भेदकतेति स्वीकर्तव्यम् । नचैवमप्यसन्निध्यभावात् कथ तस्य भेदकता, भेदबोधक तादृशाया तत्प्रतियोगिक कर्मोपस्थित्यभावरूपस्यासन्निधेर्मासाग्निहोत्रवदिहापि तुल्यत्वादित्याहु ;— तन्न, मासाख्यगुणस्यापूर्वकर्मण्यसन्निविशमानत्वेप्यसन्निध्युपष्टम्भकत्वेन स्वतो भेदकत्वात् गुणवैलक्षण्येन प्रकरणान्तरत्वोपपत्ते । अतएव सन्निधौ साय जुहोतीत्यत्र न तस्य भेदकत्वम् । किञ्चासन्निधि किमुपस्थित्यभावोवोपस्थापकप्रमाणाभावो वा ? नाद्य, अत्यन्तविस्मरणशीलस्य साय जुहोतीत्यादावपि उपस्थित्यभावे भेदप्रमापत्ते । मासमग्निहोत्र जुहोतीत्यादावपि अत्यन्तमेधाविन तत्सत्त्वे भेदप्रमानुपपत्तेश्च । अन्त्येपि ज्ञाततया वा भेदबोधकता अज्ञाततया? अन्त्ये उपस्थापकस्य प्रमाणस्य प्रकरणादे भ्रमात्मकोपस्थितावपि मासमग्निहोत्र जुहोतीत्यादौ वस्तुतः प्रमाणाभावस्य सत्त्वात् भेदप्रमाबोधापत्ते । आद्ये तु आग्नेयवाक्ये भेदप्रतियोगिनो प्रसिद्धे तदुपस्थापकप्रमाणाभावज्ञानस्याशक्यत्वात् भेदबोधासम्भव । मासाग्निहोत्रादौ तु नित्याग्निहोत्रविधिनोपस्थितस्य प्रतियोगिन इहोपस्थापक प्रमाणाभावस्य ज्ञातु शक्यत्वादसान्निध्यनिघात । तस्मात् गुणादेवाग्नेयभेद । विस्तरेण चैतत् प्रकरणान्तरन्यायशरीरोपपादनप्रस्तावे उपपादयिष्यते ।

अतश्चाग्नेयभेदात् समुदायानुवादाभावे तयोरेव फलसम्बन्धापत्ते तद्व्यावृत्ति फलकतया षण्णा फलसम्बन्धसिद्धिरेव समुदायानुवादप्रयोजनमिति सिद्धम् ।

विशेषाच्चेद चतुर्थे उपपादयिष्यते । अतश्चानर्थस्याभावादपि न तद्भयेन विधित्वनिश्चय ।

अर्थवादस्त्वेतद्वाक्यफलभूतसमुदायस्तावक एव सन् प्रयोगविधि बोध्यप्रवृत्तिप्रतिबन्धकीभूतालस्यनिवृत्त्यैव परम्परासम्बन्धेनोपयुज्यत इति न सोऽपि विधित्वनिश्चायक । अस्तु वा विधित्वनिश्चय, तथापि फल सम्बन्धसिद्ध्युपयोगिसमुदायफलकत्वेन तस्यान्यपरत्वान्नाभ्यासस्वत्वसद्भाव समस्तीति न कर्मान्तरम् । अतएव एतद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन सामि दादिदेवताविधि, ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशोऽन्यदपि वा देवताप्रापक नचोप न्यसनीयम् । ज्योतिष्टोमिकधर्मातिदेशस्तु सोमविधेर्दीक्षणीयाद्यङ्गद्वारेण दर्शपूर्णमासनिष्कृत्युपजीवित्वात् तयोरपि तदुपजीवित्वे इतरेतराश्रयापत्ति रिति भवदेवोक्तप्रकारेणापि निराकर्तव्य । वार्त्रघ्नीवृधन्वत्योस्तु लिङ्ग क्रमाभ्यामाज्यभागाङ्गत्वावगते न विद्वद्वाक्यविहितकर्मणि देवताविधाय कत्वम् । न च ब्राह्मणवाक्येन तयो र्बाध, अबाधेनाप्युपपत्तौ बाधा योगात् । किंच — ब्राह्मणवाक्यमपि स्वरसेनाज्यभागपरतामेव मन्त्र स्यावगमयति । अन्यथा पौर्णमास्यमावास्यापातिपदिकयो कर्मपरत्वे लक्षणापत्ते, सप्तम्या प्राधान्यलक्षणापत्तेश्च । अपूर्वविधिवादपक्षे अश्रुतदेवताविधिकल्पने ऽश्रुतयाज्यान्तरकल्पने आज्यभागयोश्चाश्रुतानु वाक्याकल्पने गौरवापत्तेश्च । अतो मन्त्रचतुष्टयस्यापि आज्यभागाङ्ग तया अनियमेन प्राप्तस्य नियममात्र विधिवाक्येन क्रियते, लाघवात् । पौर्णमास्यमावास्याप्रातिपदिकाभ्या शक्त्या काल एव प्रतिपाद्यते, सप्त म्याचाधिकरणत्व निमित्तत्वंवा । अतश्चाज्यभागाङ्गतया प्राप्तयोर्वार्त्रघ्न्यो पौर्णमासीनिमित्तत्व तादृशयोश्च वृधन्वत्योरमावास्यानिमित्तत्वमिति सम्भवतिच, पौर्णमास्यमावास्ययो तन्निमित्ताज्यभागयो तत्कालीन प्रधानाङ्गत्वेन तत्कालीनत्वात् । निमित्तत्वञ्चप्रयोजनच व्यवस्थासिद्धिरिति नियमफलत्वम्, लाघवच । वस्तुतस्तु न कालस्य निमित्तता, आत्र

भागयो प्रतिपदि क्रियमाणत्वेन तत्कालीनत्वाभावात् । न च खण्ड-पर्वणि कदाचित् तत्कालिकत्वसम्भवात् निमित्तत्वोपपत्तिः, तथात्वे सम्पूर्णपर्वणि तत्कालिकत्वासम्भवेन मन्त्रनिवृत्तिरूपशेषपरिसंख्याफलकत्वापत्ते । अतः शेषनियमरूपलाघवानुरोधेन पौर्णमास्यमावास्यापदं तत्कालीनप्रधानाङ्गभूताज्यभागलक्षकम् । प्रधाने तत्कालीनताच प्रयोगारम्भद्वारिकैव, नतु साक्षात्, प्रधानस्य तस्मिन् काले नियमेनाकरणात् । अत एव प्रकृतौ सर्वत्र पौर्णमास्यादिकालविधिः वचनान्तरानुसारादारम्भद्वारकएव । सप्तमीच प्राधान्यपरा, तेन तादृशाज्यभागयोः मन्त्रविशेषविधानात् प्रकृतौ सर्वदैव व्यवस्थासिद्धिः । विकृतौच पौर्णमासीविकारस्यामावास्याविकारस्य वा यस्मिन् कस्मिंश्चित् दिने करणेपि वार्त्रघ्नीवृधन्वत्योर्व्यवस्थासिद्धिः । अतो वार्त्रघ्नीपौर्णमास्यामित्येतद्वाक्यद्वयमेव स्वगौरवपरिहारार्थमाज्यभागाङ्गत्व मन्त्रस्याप्यनुजानातीति न तद्बलेन विद्वद्वाक्यविहिते कर्मणि देवताविधिः सम्भवतीति देवताभावादपि समुदायानुवादत्वम् । नन्वेव सर्वस्य वाक्यस्यानुवादकत्वेनानधिगतार्थगन्तृत्वरूपप्रामाण्यानापत्तिः, शक्यार्थानुवादकत्वेप्यनधिगतसमुदायादिबोधकत्वेन प्रामाण्योपपत्ते मन्त्राधिकरण एवोक्तत्वात् ।

नन्वेव विद्वद्वाक्ययोरर्थवादत्वेन प्रामाण्ये पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेत्यादिवाक्ययोरानर्थक्येनाप्रामाण्यापत्तिः स्यादेव, कालस्याग्नेयादिषु पौर्णमास्यादिपदाभिधेयेषूत्पत्तिवाक्यएव प्राप्तत्वादिति चेन्न;— एतद्वाक्याभावे हि उत्पत्तिवाक्येपि श्रुत पौर्णमास्यमावास्याकाल फलसम्बन्धोत्तरकाल प्रयोगविधिकल्पनावेलाया कालस्य प्रयोगद्वारैवाङ्गत्वादुत्पत्तिवाक्ये प्रत्येकश्रुत्यनुरोधेन प्रत्येकमेव ' अग्नयेनीकवते प्रात पुरोडाशमष्टाकपालम् ' इत्यादावनीकवत्यादिप्रयोगवत् प्रयोग कल्पयति । नच प्रत्येकप्रयोगकल्पने एकफलसाधनत्वानुपपत्तिः, प्रत्येकप्रयुक्तानामप्याग्नेयादीनामनेकत्वादिवदेव अपूर्वरूपेणैकाश्रयत्वेन फले साहित्योपपत्ते । अत एव

' समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते ' इत्यनेन देशविधे प्रयोगविधित्वात् षण्णा देशिकसाहित्यावगमेऽपि एकस्मिन्नेव समे तिसृषु पौर्णमासीष्वमावास्यासु चैकैकप्रधानस्यान्वाधानप्रभृति ब्राह्मणतर्पणान्ताङ्गविशिष्टस्य प्रयोगोऽपि नानुपपन्न. । नचैवमपि लाघवादेकस्यामेव पौर्णमास्याममावास्यायां च तत्तत्कालीन प्रयोगत्रयोपपत्तेः पौर्णमास्यादित्रयग्रहणे प्रमाणाभाव. द्व्यहकालीनत्व मात कालीनत्वयोरपि वचनान्तरप्रमितत्वेनान्यां तिथाविष्टित्रयकरणे तद्बाध प्रसङ्गात् । अत पौर्णमास्या पौर्णमास्यायजेतेति एतद्वाक्यद्वयाभावे प्रत्ये कमेव साङ्गानामाग्नेयादीना करणापत्ति ।

यत्तु वार्तिके एकफलसम्बन्धानुरोधादेकस्यैव प्रयोगविधे कल्पनम्, तत्रचोत्पत्तिकालानुरोधात्तिसृषु पौर्णमासीषु प्रधानत्रयम्, लाघवादेकस्यामेव वा तत्, एवममावास्यायामपि, अतश्च मासत्रयकालीन पक्षद्वयमात्रकालीन एक एव षण्णा प्रयोग, तदन्त पातीनिचाङ्गानि सर्वाण्यपि सकृदेव सवनीयपश्वङ्गानी [नामि] व कचित्कचित् कर्तव्यानीत्येतद्वाक्याभावेनुष्ठान मुक्तम्, तद्राजसूयचातुर्मास्यादिष्वपि एकफलसाधनत्वेन एकप्रयोगत्वा पत्तेरौत्पत्तिककालभेदेपिच तत्तत्काले प्रधानमात्रकरणेन तावत्कालीन प्रयोगैक्योपपत्तौ अङ्गानामपि सकृत्करणापत्ते उपेक्षितम् । यथा च सवनीये नाङ्गावृत्ति तथा अग्निहोत्राधिकरणे वक्ष्यते । अत उत्पत्ति वाक्येषु नैरपेक्ष्येण कालस्य श्रवणात् प्रत्येकमेव प्रयोगाणामेतद्वाक्याभावे कल्पनापत्तेरेतद्वाक्यद्वयसत्वेच त्रयाणा मेकप्रयोगसिद्धे तत्सिद्धिरेव वाक्यद्वयप्रयोजनमिति नानर्थक्यम् । तथाहि– पौर्णमासीशब्दवाच्याना त्रयाणा प्रधानाना स्वरूपेण प्राप्तानामपि प्रयोगविषयत्वेनाप्राप्तत्वात् पौर्ण मासीकाले उपादेयत्वावगमात् पौर्णमासीकालविशिष्टप्रधानत्रयप्रयोगविधा नावगते प्रयोगस्य चैकादशाधिकरणन्यायेन साङ्गतावत्प्रधानविषयत्वादङ्ग साहित्यस्य प्रधानगतपरस्परसाहित्यस्य च विधेयविशेषणत्वेन विवक्षित त्वात् एकस्मिन् काले युगपत् साङ्गप्रधानत्रयकर्तव्यतासिद्धि । एवममा-

वाम्यावाक्येपि द्रष्टव्यम् । एवं च सत्यपि कालिकप्रयोगविधिभेदे देश वाक्येन षण्णामेकप्रयोगस्य विधानादेकस्मिन्नेव देशे षण्णां साङ्गानां कर्तव्यतापि सिद्धा भवति । सर्वे हि देशकालादयः प्रयोगविशेषणत्वे नैवान्वयं भजमाना स्वसम्बन्धिनं प्रयोगं विनिगमनाविरहात् कल्पयन्ति । अतश्च तत्तद्वाक्ये कालादिविशिष्टप्रयोगविधिसिद्धिः । न च उत्पत्तिवाक्ये नैरपेक्ष्येण फलश्रवणात् फलसम्बन्धोत्तरकाल प्रयोगविधिकल्पने प्रत्येक मेव प्रयोगविधिकल्पनावगतेस्तदनुवादेनात्र कालादिमात्रविधानोपपत्ते प्रत्येक मेवानुष्ठानप्रसङ्गेन एतद्वाक्यसत्त्वेपि नेष्टसिद्धिरिति वाच्यम्, प्रत्येकप्रयोग विधिकल्पनात् पूर्वमेव एतद्वाक्यप्रवृत्त्यङ्गीकारेणात्रैव प्रयोगविध्युपपत्ते, अन्यथा तादृशानुष्ठानस्यैतद्वाक्याभावेपि सिद्धावेतद्वाक्यानर्थक्यापत्ते । नचैवं ' य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत, सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेते ' ति वाक्येन सर्वासां विकृतीष्टीनामपि पर्वकालविशिष्टैकप्रयोग विधानादेकप्रयोगतापत्तिः, तत्र यत्तच्छब्दसमभिव्याहारात् तद्विकृति प्रयोगानुवादेन कालमात्रविधानावगतेः तत्तद्विकृतिवाक्येष्वेव प्रत्येकप्रयोग विधिकल्पनाया अभ्यनुज्ञानात् तद्विकृतिलक्षणफलसाधनानां तासामेकप्रयोग विधिविषयत्वानुपपत्तेश्च । अतश्च य इष्ट्येति वाक्येनावगतमपि तद्विकृतिप्रयोगसाहित्यमनुवादगतत्वादविवक्षितम्, प्रकृते तु कालविशिष्ट भावनान्तरस्य प्रयोगस्यैव विधेयत्वात्सर्वेष्टसिद्धिरिति वैषम्यम् । नचैवं मुख्यवाक्ये फलश्रवणवैयर्थ्यापत्तिः तस्य फलसम्बन्धापादकफल वाक्यगतविद्वद्वाक्यादिगतपौर्णमास्यमावास्यादिपदप्रसिद्ध्यर्थत्वेनार्थवत्त्वात् । अत एवोपांशुयाजस्योत्पत्तिवाक्ये कालसम्बन्धाभावेपि ' तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्' इति वाक्येन कालसम्बन्धात् फलसम्बन्धसिद्धिः । अतश्च कस्यापि वाक्यस्य वैयर्थ्याभावात् समुदाय सिद्ध्यर्थं समुदायानुवादके एव विद्वद्वाक्ये इति सिद्धम् ।

तत्र, पौर्णमासुत्पत्तिनिरूपणा विद्वद्वाक्ययोः प्रकरण प्रकृतानुवादः, रूपवचनात् कर्मान्तरविधानानुपपत्ते, इति व्याख्येयम् ।

विशेषदर्शनाच्च सर्वेषां सर्वेषु ह्यप्रवृत्तिः स्यात् ॥ २-२-४ ॥

यदि चैतौ कर्मान्तरविधी स्याताम् तत सर्वेषां समप्राधान्यम्, ततो विकृतिषु प्रधानस्यानतिदेशात् प्रयाजादीनामप्राप्ते सौर्ये 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति' इत्यनेन प्रयाजानुवादेन कृष्णलरूपविशेषणविधि र्नोपपद्येत, यदि तु विद्वद्वाक्यविहितकर्मणोरेवप्राधान्यम्, तत आग्नेयादीनामङ्गत्वेपि सौर्यस्योषधद्रव्यकत्वेनाग्नेयविकृतित्वस्यैवावश्यकत्वात् तद्धर्मा णामवघातादीनामतिदेशेपि प्रयाजादीनामनङ्गत्वेनाग्नेयादिसमत्वात् सौर्या-दिष्वप्राप्ते प्रयाजानुवादेन कृष्णलविधेरनुपपत्तिः तदवस्थैव। एवमाग्नेय योरेव प्राधान्यपक्षेपि द्रव्यसादृश्येन सान्नाय्यविकारत्वेव पशौ प्रयाजा-ङ्गत्वाभावात् तदनुवादेन एकादशत्वादिविध्यनुपपत्तिः, अतो नैतौ कर्मान्तरविधी। अत्र च सूत्रेऽन्वाचयवाचिचशब्दोपादानात् यागाष्ट-कप्राधान्यपक्षे नायं दोष इति अव्यापकत्वादन्वाचयत्व सूचितम्।

गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् ॥ २-२-५ ॥ (पू-१)

नैतौ समुदायानुवादौ, विधायकत्वेनार्थवत्त्वसम्भवे उक्तप्रयोजन-स्यापि समुदायानुवादत्वस्यानुपपत्ते, अत कर्मविध्यपेक्षया प्रयोजन चचरत्वेनान्यपरत्वाभावादभ्यासादेव कर्मभेदसिद्धि। एवञ्च पौर्णमासी मित्येकवचन कर्मैकत्वेनोपपद्यते। अन्यथा स्वाश्रयघटकवृत्तित्वसम्बन्धेन समुदायिबहुत्वलक्षणा (समुदायलक्षणावा) स्यात्। अतोऽत्र तावत् कर्मविधि। नच रूपाभाव, यदाग्नेयादिवाक्ये तद्विधानोपपत्ते। तथाहि— तत्रत्यपौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्या विद्वद्वाक्यविहितकर्मोद्देश कृत्वाऽऽग्नेयादिरूपविधानोपपत्तिः। एवञ्च एतेषु वाक्येष्वश्रुतयागकल्पन विशिष्टविधिगौरवञ्च नैवाश्रित भवति। नचैव वाक्यभेद, अग्नीषोमीय सान्नाय्यादिवाक्येषु तावदेकस्यैव उद्देशेन तन्निमित्तकवाक्यभेदस्य तावद प्रसक्ते। आग्नेयादिवाक्येपि पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्या लक्षणया

‘ अर्धमन्तर्वेदिमिनोति ’ ति वत् प्रकृतप्रधानयागस्यैवोद्देशात् न तन्निमित्तो वाक्यभेदः । यदि तु एतस्मिन्नपि पक्षे प्रयाजादिसाधारण्येन सर्वेषां प्राधान्य मुच्येत, ततो रूपसाकाङ्क्षप्रकृतयागत्वस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनोद्देश्यता वच्छेदकत्वोपपत्तेर्नवाक्यभेदः । नचैवमपि द्रव्यदेवतारूपविधेयानेकत्व निमित्तो वाक्यभेदः तदवस्थ एवेति वाच्यम्; तद्धितान्तपदेनैकेनैव देवताविशिष्टद्रव्यविशेषवाचिना विशिष्टस्यैकस्यैव प्राप्तभावनानुवादेन विधानोपपत्तेः । अत एव गुणाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेनाष्टाकपालपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वान्न तदंशे तद्धितपदोपात्ततापाशङ्कनीया । अतश्चैकपदो पादानाद्विशिष्टबोधोपपत्तेः न वाक्यभेदः । यत्र तु ‘ पञ्चदशान्याज्यानी ’ त्यादि भिन्नपदोपादानम्, तत्र भावनान्वयात्पूर्वं परस्परवैशिष्ट्याप्रतीतेः प्राप्तभावनानुवादेनोभयविधौ युक्तो वाक्यभेदः, प्रकृते त्वेकपदत्वेन भावना न्वयात् पूर्वमेव द्रव्यदेवतावैशिष्ट्यप्रतीतेः प्रत्युत तदनङ्गीकारे सास्य देवतेति द्रव्य (देवता) सम्बन्धाधिकारविहितदेवतातद्धितानुपपत्तेः भावनान्वयात् पूर्वमेव परस्परवैशिष्ट्यस्यावश्यकत्वात् प्राप्तभावनानुवादे नापि विशिष्टविध्युपपत्तेः न वाक्यभेदः । अत एव न पश्वेकत्वाधिकरण पूर्वपक्षन्यायेन देवताया अविवक्षा, तद्वदिह प्राथमिकभावनान्वयस्य तद्धितभङ्गभयेनाभ्युपगमात् ।

यत्त्वत्र भवदेवेन पुरोडाशसान्नाय्यादेः संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यैव प्राप्तत्वादाग्नेयादिवाक्ये देवतामात्रविधानात् न वाक्यभेद इति परिहृतम्, तत् पुरोडाशादेः कथञ्चित् प्राप्तिसम्भवेपि अष्टत्वादिप्राप्तेरभावात् तद्विधाने वाक्यभेदापत्तेरेकैकस्मिन्नपि च द्रव्ये सर्वासां देवतानां विकल्पेन प्राप्त्यापत्ते- उपेक्षितम् । तस्मादुक्तप्रकारेणैव वाक्यभेदपरिहाराद्रूपलाभोपपत्तेः कर्मान्तर विधिरेवायम् । अस्मिंश्च पक्षे विद्वद्वाक्यविहितयोरेव कर्मणोः प्राधा न्यात् प्रयाजादीनां तदङ्गत्वात् सौर्यादीनाञ्चाग्नेयवाक्यविहितयागाभावे विद्वद्वाक्यविहितकर्मविकृतित्वादतिदेशेन प्रयाजप्राप्त्युपपत्तेः युक्तस्तदनु

वादेन कृष्णलविधि । यदित्वस्मिन्नपि पक्षे पूर्ववत् समप्राधान्याङ्गी करणम्, तत कृष्णलविशिष्टप्रयाजान्तरस्यैव सौर्याङ्गतया विध्यङ्गी कारेण दार्शपौर्णमासिकप्रयाजानुवादेन कृष्णलविध्यङ्गीकारेण वा 'यत्र नित्यानिवचनानि स्यु' रिति न्यायेन परिहर्तव्यम्। अत कथ समुदा यानुवादकत्वमिति चेत्,—

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्राच्चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ २–२–६ ॥ (उ–१)

नामेयादिवाक्ये रूपविधि सम्भवति, प्राप्तकर्मानुवादेन द्रव्य देवतारूपानेकार्थविधाने वाक्यभेदात् । यत्र हि अप्राप्ता भावना अनेक कारकविशिष्टा विधीयते, तत्र श्रौतविधे विशिष्टभावनाविधान एव व्यापाराद्विशेषणानाञ्च विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितविशेषणविधिभि रेव विधानसिद्धे श्रौतस्य विधेस्तत्र व्यापाराभात् न विधेयानेकत्व निमित्तो वाक्यभेद । नच तत्रापि विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाधीनत्वा द्विशेषणविध्युत्तरकालप्रवृत्तिकस्य विशिष्टविधेर्नविशेषणविधिकल्पकत्वस म्भव, विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाधीनत्वेपि विशिष्टकर्तव्यतारूपस्य तद्विधे विशेषणकर्तव्यताज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वाभावाद्विशिष्टज्ञानापेक्षित विशेषणज्ञानस्यच विशिष्टविधिवेलाया सोमादिपदैरेव जननोपपत्ते । अतश्च श्रुतस्य विधेस्तत्तत्पदोपनीतविशेषणयुक्तविशेष्यविधान एव व्यापा रादार्थिकविशेषणविधिवाचकपदकल्पनव्यापारकत्वेपि तद्विधानव्यापारकत्वा भावान्नानेकविधितात्पर्यकत्वकृतो वाक्यभेद । प्रकृते तु विशेष्यभूताया भावनाया विद्वद्वाक्यादेव प्राप्तत्वाद्विधेस्तद्विधितात्पर्यविषयत्वायोगादानर्थक्य तदङ्गन्यायेन विशेषण एवाश्रतारात् तत्र च विशेषणानेकत्वे तेषा पर- स्परविशेषणविशेष्यभावे नियामकाभावेन प्रत्येकमेव विधितात्पर्यावगते सकृच्छ्रुतस्यचानेकत्र तात्पर्यकल्पने आवृत्तिमन्तरेण तदयोगादावृत्तिलक्षणो वाक्यभेद । यद्यपि विशिष्टविधिस्थले भावनाया अनेकान्वयित्वलाभा

स्यात् अनेकेषां विशेषणानामन्वयेपि नावृत्तिः, तथापि विधेः विशिष्टवि-षयत्वे विशेष्यरूपेणैव विधायकतया फलमन्यत् नानेकविधित्वाभावात्, तस्मा द्विधानेकविधानेवाक्यभेदो दुष्परिहरण्व, आवृत्तिप्रसङ्गात् । अतएव प्राप्तायामपि मुख्यविशेष्यभूतायां भावनायां यत्र विशेषणानामपि व्यु त्पत्तिवशेन परस्परवैशिष्ट्यावगमः, तत्रमत्वेवानेकविशेषणविशिष्टस्या प्येकस्य विशेष्यस्य प्राप्तानुवादेन विधिः यथा 'पशुना यजेत' 'धेनुर्द क्षिणे' त्यादौ जातिसंख्याविशिष्टस्य एकस्य कारकस्य, यथाचैकहायन्या क्रीणातीत्यादौ, तत्रहि तृतीयोपात्ते करणत्वे पार्ष्ठिका न्वयलभ्यद्रव्यपरिच्छेदद्वारा समानाभिधानश्रुत्या संख्यायाः पदश्रुत्याच जातेरन्वयो व्युत्पत्तिसिद्धः । अतश्च तत्रोभयकारकविशिष्टद्रव्यगतैक करणत्वविधानान्नवाक्यभेदः । यद्यपि जातिसंख्याद्वयवृत्तिकरणत्वद्वयस्यैव तृतीययोपादानमित्याश्रीयते, तथापि द्वयोः करणत्वयोः एकशब्दोपा दानेन वाक्यभेदोवगन्तव्यः । एवं मूलानुयायिमते षष्ठ्यन्तस्यापि भाव नान्वयनियमाभावात् षष्ठ्यन्तस्य कारकविशेषणत्वोपपत्ते प्राप्तभावनानु वादेनापि विशिष्टविधिर्द्रष्टव्यः, यथा— 'तस्य द्वादशशतं दक्षिणे' त्यत्र प्राप्तदक्षिणानुवादेनापि तच्छब्दोपात्तगोविशिष्टसंख्याविधिः । वस्तुतस्तु प्राप्तदक्षिणानुवादेन गोविशिष्टसंख्याविधावपि समुचिताश्वादेरपि विधेय त्वात् तत्रोभयविशिष्टदक्षिणाविधानमेव स्वीकर्तव्यम् । अत एव षष्ठी स्थलेपि निमित्तत्वप्रधानभूतभावनान्वये सम्भवति सति व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना पादको ऽन्वयो नाङ्गीक्रियतएव । अत तत्रापि प्राप्तकर्मानुवादेनाने कविधानेऽस्त्येव वाक्यभेदः ।

यत्त्वत्र पार्थसारथिना 'अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालन्निर्वपे दि' त्यादौ प्राप्तद्रव्यानुवादेनाग्निर्दाता च विधीयते, नच तत्र वाक्यभेदः, अग्निदातृत्वयोः परस्परविशेषणविशेष्यभावस्य मन्त्रार्थवादादौ प्रसिद्ध त्वेन दातृत्वगुणविशिष्टस्याग्नेः प्राप्तकर्मानुवादेपि द्रव्योद्देशेन विधातु

शक्यत्वादित्युक्तम्; तदन्यपरमन्त्रार्थवादादिकृतप्रसिध्यवलम्बनेनापि वैशिष्ट्योपपत्तौ सुतरां द्रव्यगुणयोः वास्तविकलोकप्रसिद्धविशेषणविशेष्यभावेन वैशिष्ट्योपपत्तेः स्तोत्रानुवादेन संख्याविशिष्टाज्यविधाने वाक्यभेदानापत्तेः उपेक्षितम् ।

यदप्युक्तं तन्त्ररत्ने दात्रादिपदानां कृदन्तानां सन्निहितद्रव्यवाचकत्वात् दातृपदेनैव दातृत्वगुणविशिष्टाग्निविधानम्, अग्निपदंचामिक्षापदवत्तात्पर्यग्राहकम्, इति; तत् स्वयमेव शास्त्रदीपिकायामाग्नेय्यधिकरणे-यौगिकानां पदानां सन्निहितमात्रवाचकत्वस्य निराकृतत्वादयुक्तमेव । नच आग्नेयीपदस्याकृदन्तस्य सन्निहितासन्निहितद्रव्यसाधारणद्रव्यमात्रवाचित्वेपि दातृशब्दस्य कृदन्तत्वात् सन्निहितमात्रवाचित्वोपपत्तिः; दातृपदस्य सन्निहितवाचित्वे सर्वनामार्थविहिततद्धितान्ताग्नेयीपदस्य सुतरां तदापत्तिः, अतः तत्रापि मासकर्मानुवादेनानेकविधानादस्त्येव वाक्यभेदः। अत एव तत्र द्रव्यदेवताविशिष्टभावनाविधिपक्षएवाश्रयिष्यते । यानिच तत्पक्षे दूषणानि तानि तत्रैवोपन्यस्य परिहरिष्यामः ।

तस्मात्सिद्धमव्युत्पन्नपरस्परविशेषणविशेष्यभावानां विशेषणानां मासभावनानुवादेन विधाने वाक्यभेद इति ।

यत्तु प्रकृतेपि आग्नेय इति तद्धितवृत्तिविधानात् द्रव्यदेवतयोः विशेषणविशेष्यभावोऽव्युत्पन्न एवेत्युक्तम्; तत्रेदमुत्तरं वाच्यम्, यत्र तद्धितवृत्तौ समासवृत्तौ वा कारकतातिरिक्तसम्बन्धेन श्रुतिस्तत्राकृत्यापि भावनासम्बन्धं प्रथमतोऽन्योन्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्य उच्यमानेपि नवाक्यभेदः। अत एव 'लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचरन्ति हिरण्यमालिनः प्रचरन्ती' त्यादौ मासप्रचारानुवादेन ऋत्विग्गतलौहित्यविशिष्टोष्णीषविधिः । एतदभिप्रायेणैवच चित्राधिकरणे 'यदि पञ्चदशाज्यानीति समासः स्यात् ततो न वाक्यभेदो भवे' दिति पार्थसार-

धिनोत्तम् । यत्र तु कारकसम्बन्धेन वृत्ति, यथा आग्नेय इत्यादौ देवतात्वेन, तदपि हि सम्प्रदानकारक कर्मकारक वेति अग्रिमाधिकरणे वक्ष्यते, तत्र प्राथमिकक्रियासम्बन्धात् प्रागन्यसम्बन्धाभ्युपगमे कारकत्वव्याघाता पत्ते प्रथमत क्रियासम्बन्ध एवाभ्युपगम्यते, पश्चात्तु द्रव्यसम्बन्ध, एकहायनीसम्बन्धवत् । युक्तश्चैतत् । यथैवारुण्यस्य सत्यप्येकहायनीसामानाधिकरण्ये टाबन्तत्वेच कारकश्रुत्या क्रियासम्बन्धमेव प्रथमतोऽभ्युपगम्य पाश्चात्यसम्बन्धेनैव सामानाधिकरण्यादि निर्वाह्यते, नतु द्रव्यसम्बन्धमेव प्रथमतोऽभ्युपगम्य परम्परासम्बन्धेन कारकत्वम्, तथा प्रकृतेपि कारकत्वाविशेषात् प्रथमत क्रियासम्बन्ध पश्चादेव द्रव्यसम्बन्ध, तदभिप्रायेणैवच वृत्ति । नच सम्बन्धज्ञान विना वृत्त्यनुपपत्ति अरुणयेत्यादौ टाबादानिव द्रव्यासम्बन्धित्वानिश्चयस्यैव तद्धीनत्वात् । अतश्च सम्बन्धानानवदसम्बन्धस्याप्यज्ञानात् वृत्त्युपपत्ते द्रव्यवत् देवताकारकस्यापि प्रथमत क्रियासम्बन्धसिद्धि । अतश्च पञ्चदशान्याज्यानीति वदेवोभयो क्रियासम्बन्धाद्विशिष्टयागानुपपत्ते प्राप्तभावनानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदो दुरुद्धरएव । एव आग्नेयादिवाक्ये द्रव्यदेवताविशिष्टयागान्तरस्यैव विधानात् विद्वद्वाक्ये रूपाभाव तदवस्थ एव ।

नन्वेवमपि द्रव्यदेवताविशिष्टभावनामात्रविधिरेवाग्नेयादिवाक्ये प्यस्तु, न तु स्वतन्त्रयागकल्पनम्, गौरवात् अभ्युदितेष्टौ भावनान्तरविधिवत्तस्याश्चावच्छेदकीभूतयागापेक्षाया तद्वदेवेन्द्रियकामहोमवच विद्वद्वाक्यविहितौ यागौ यथायोग पौर्णमास्यमावास्यापदोपनीतौ सम्बध्येते, अत एव विद्वद्वाक्येपि प्राप्तभावनानुवादेन यागमात्रविधि, न तु यागविशिष्टभावनाविधि इति लाघवम्, इतिचेन्,– तथा सति तावन्नूताममीमावास्यस्यैवेत्यादिवाक्यस्य वैयर्थ्यापत्ते । इद त्युपांशुयाजस्यान्तरालविधिवशेन सम्भवत्प्राप्तिकपौर्णमासीकालसम्बन्धविधानार्थ सतस्य फलान्तरार्थमित्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते । विद्वद्वाक्यविहितकर्मद्वयाङ्गी

कारेच तस्यैव निर्ज्ञातनामकत्वेन फलसम्बन्धापत्ते उपांशुयाजे काल विधिरनर्थक एवेति तस्य कर्मविधायकताया एवाप्रसिद्धे दुर्घटेवाग्नेयादि वाक्यविहितभावनावच्छेदकतोक्ति । वस्तुतस्तु अमावास्यान्यावर्तन फलकत्वेनापि तत्सार्थक्योपपत्ते पूर्वोक्तविधयान्यपरत्वाद्विधिकल्पका भावेनाभ्यासस्वरूपविघटनेनैवाय पूर्वपक्षो निरास्तव्य ।

एतेन सत्यप्याग्नेयादिवाक्येषु यागान्तरविधाने विद्वद्वाक्यविहि तकर्मणोरप्येकप्रयोगविधिपरिग्रहेण सान्नाय्यवदाग्नेयादियागे सह तन्त्रे णानुष्ठानोपपत्ते तदीयद्रव्यदेवतयो प्रसङ्गेनोपकारकत्वोपपत्तेरुपपन्न रूप मिति विधित्वमित्यप्यपास्तम् , विद्वद्वाक्ये विधेरेवानिश्चयेन कर्मवि ध्यनिश्चयात् , प्रत्युत यच्छब्दोपबन्धत्वेनानुवादत्वस्यैव निश्चयाच्च । अत एव समुदायानुवादकत्वापेक्षया प्रयोजनवत्तरमपि विधित्वन्नैवाङ्गीकृतम् । किञ्चास्मिन् पक्षे आग्नेयादिवाक्यस्थपौर्णमास्यमावास्याशब्दयो सप्तम्य- न्तयो लाक्षणिकत्वमपि निष्प्रयोजनकमापद्येत । विद्वद्वाक्यस्थपौर्णमासी मित्याद्येकवचनश्चोपक्रमस्थयच्छब्दानुरोधेन लक्षणया नीयमान न दुष्यति । तस्मात् समुदायानुवादौ ।

सूत्रतु– कर्मचोदनावास्यात् आग्नेयादिवाक्ये, तथा सति, गुणाना युगपदेकेन शास्त्रेण विधान शक्य कर्तुम् , प्राप्ते तु कर्मणि गुणमात्रविषय त्वात् विधे तस्यतस्योपदेशो वाक्यभेदापत्ति , इति व्याख्येयम् ।

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ २-२-७ ॥ (उ २)

“ उग्राणि वा एतानि हवींष्यमावास्याया सम्भ्रियन्ते आग्नेय प्रथम मैन्द्रे उत्तरे ” इत्यत्र त्रयाणामेव तावदग्रत्वापरपर्यायप्राथान्यव्यपदेशो भवत्पक्षे न युज्यते । किञ्च द्वितीये पक्षे विद्वद्वाक्यविहिते कर्मणि आग्नेयादिहविषा विकल्पापत्ते सम्भरणपदवाच्य साहित्य प्रथमादि

पदवाच्यत्वश्च क्रमो न युज्येत। एतदन्यथानुपपत्त्यैव समुच्चयविध्यङ्गीकारे त्वतिगौरवम् ॥

लिङ्गदर्शनाच ॥ ॥२-२-८॥ (उ-३)

"चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्रूयन्ते त्रयोदशामावास्यायाम्" इत्याहवनीयगतवषट्कारादिपरिगणनं प्रथममवत्पक्षे पौर्णमास्यां पञ्चदशत्वापत्तेरमावास्यायां चतुर्दशत्वापत्ते द्वितीयपक्षे चोभयत्र द्वादशत्वापत्ते नोपपद्येत। अस्मिन्मते तु पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागौ स्विष्टकृत् त्रयोनुयाजा पौर्णमास्यां प्रधानाहुतित्रयम्, अमावास्यायां साम्नाय्यस्य सहानुष्ठानात् प्रधानाहुतिद्वयमिति चतुर्दशत्वत्रयोदशत्वानुवादो नानुपपन्नः। यद्यपि चासोमयाजिनो ऽग्नीषोमीयाभावादस्मिन्मतेपि चतुर्दशत्वसङ्ख्या अनुपपन्नैव, तथापि सोमयाजिन एव तावत्सम्भवतीति न विरोधः। त्रयोदशत्वसङ्ख्यात्वसन्नयतोप्यैन्द्राग्निविधानादुपपन्नैव। तस्मात्समुदायानुवादावेतौ, न कर्मान्तरविधी, इति सिद्धम्।

इति दर्शपूर्णमासाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ उपांशुयाजाधिकरणम्।

पौर्णमासीव दुपांशुयाजस्स्यात् ॥२-२-९॥ (पू १)

दर्शपूर्णमासयो "जामिवा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्यो जामित्वाय अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाये" ति श्रुतम्। तैत्तरीयशाखायां तु 'उपांशुयाजमन्तरायजत्यजामित्वाय' इत्यपि समाम्नातम्। तत्र सन्देहः, किं विष्ण्वादिवाक्येषु तत्तद्देवता-

विशिष्टयागविधिरन्तरालवाक्येच तेषां त्रयाणां समुदायार्थानुवादः, अथवा तत्रैवान्तरालकालोपांशुत्वविशिष्टयागविधिरितरे तस्यैवार्थवादाः' इति ।

अत्रच समुदायानुवादत्वस्यापवादादनन्तरसङ्गतिः तावत् स्पष्टा । पूर्वपक्षे गुणादभ्यासाद्वा कर्मभेदः, सिद्धान्ते नेत्यभिधानाच्च पादाध्याय सङ्गतिरपि द्रष्टव्या ।

तत्र तव्यप्रत्ययस्य 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति वन्निस्सन्देहं विधित्वात् 'यजती'त्यस्य लट्लेट्साधारणत्वेन सन्दिग्धत्वादुभयत्र तुल्यत्वेपि भूयस्त्वेनोभयत्र तुल्यश्रुती' त्यनेनन्यायेन यत्र यागपरिचायकदेवतादिमत्ता तत्रैवच याग विधिरिति निश्चयात् विष्ण्वादिवाक्येष्वेव कर्मविधानम् । नचैवं विष्ण्वादिदेवतात्रयविशिष्टैककर्मविधाने तव्यप्रत्ययान्तरपुनःश्रुतिवैयर्थ्यापत्तेः विनिगमनाविरहेण सर्वेषां विधायकत्वावसायात् विहितविधानायोगाच्च कर्मभेदे सति वैश्वानरवाक्यवदुपक्रमोपसंहारैक्यवलगम्यैकवाक्यत्वस्य विधेयभेदेन भङ्गापत्तिरितिवाच्यम्, तत्र हि जातेष्टावेवोपक्रमात् तयैवच उपसंहाराद्युक्तैकवाक्यता, प्रकृतेतु पुरोडाशनैरन्तर्यापादितालस्यापरपर्याय जामित्वेनोपक्रमादजामित्वेनच उपसंहारादुपक्रमोपसंहारैक्याभावेनैकवाक्यत्वाप्रतीतेः । यद्यपि च दोषरूपस्य जामित्वस्य तदपनायककर्मस्तुत्यर्थत्वेनैव सङ्कीर्तितत्वात् जामित्वाजामित्वयोरेकविषयत्वमुच्येत, तथाप्यजामित्वस्य प्रत्येकमुपसंहारात् तदनुरोधेनोपक्रमस्यापि प्रत्येकमनुषङ्गावगते भिन्नवाक्यत्वोपपत्तिः । नह्यन्यथा प्रत्येकमुपसंहारः कथमपि युज्येत, जातेष्टिवत् युगपदेवोपसंह्रियेत । ततो भिन्नवाक्यत्वेपि न दोषः । अतश्च विष्ण्वादिवाक्येष्वेव तत्तद्देवतोपांशुत्वविशिष्टयागत्रयविधानम् । यद्यपि तत्र कर्मोत्पन्नतव्यप्रत्ययेन विष्ण्वादेः प्राधान्यं यागं प्रत्यवगम्यते, तथापि सक्त्वादेरिव भूतभाव्युपयोगाभावाद्विनियोगभङ्गेन विष्ण्वादेः त्यज्यमानहविरुद्देशकर्मत्वमात्रविवक्षणेपि प्रधान्याशानिव

क्षया याग प्रति वैशिष्ट्योपपत्ति । अन्तरालवाक्यस्थयजिपदन्तु तेषा-
मेव यागानामनुवादकम् । उपांशुयाजपदं तु तेषामेवानुवत्सन् सामाना-
धिकरण्यमात्रेणैव नामधेयम्, नतु तत्प्रख्यन्यायेन । उपांशुयाजपदे
व्युत्पत्त्यङ्गीकारे 'च जो कुघिण्ण्यतो' रित्यनेन चकारान्तस्य जकारा
न्तस्यवा धातो र्घिति णिति च प्रत्यये परे कुत्वविधानादुपांशुयाग इति
रूपापत्ते उपांशुयाजपदे उपांशुत्वरूपगुणविधित्वशङ्काया एवानुपपत्ते ।
अत सामानाधिकरण्येन रूढमिद नामधेयम् । अन्तरालकालमात्र
त्विह यागत्रयानुवादेन विधीयते । तच्चान्तरालकालस्तुत्यर्थम् । समुदा
यवाक्येष्वन्वितस्य जामित्वोपक्रमस्यात्यवहितत्वात् विष्ण्वादिवाक्येष्व-
प्यनुषङ्गेणान्वयो नानुपपन्न ।

वस्तुतस्तु तैत्तिरीयशाखायामन्तरालवाक्ये प्यजामित्वोपसंहारादुप
क्रमोऽपि तन्मात्रविषय एव । विष्ण्वादिवाक्येषु त्वजामित्वायेत्येतावन्मात्र
मेवाजामित्वसम्पादकान्तरालकालयोगबललभ्याजामित्वसम्पादक तानुवादोयाग
स्तुत्यर्थो न विरुध्यते । तेषु च विष्ण्वादिदेवत्यत्यागेषु शाखाभेदेन
क्रमाम्नातानि वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलानि लिङ्गादेवाङ्ग
भवन्तीति न तेषा सिद्धान्त इव मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पकत्वमित्यपि लाघ
वम् । अतएव विष्ण्वादिवाक्ये यागमात्रविधि, देवता तु मान्त्रवर्णि-
कीत्यपास्तम्, मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनापेक्षया तव्यप्रत्ययद्वितीयोपात्तदेव
ताया बलवत्त्वात् । तव्यादौ हि कर्मत्वमुपात्तमिति त्यज्यमानद्रव्योद्देश्य
कर्मत्वरूपदेवतात्व झटित्यवगम्यते, मन्त्रे तु तदपि कल्पनीयम्, इत्य
स्त्येव विप्रकर्ष । तस्मात् विष्ण्वादिवाक्यविहिताना यागानामन्तराल
वाक्यमनुवादकमिति सिद्धम् ।

नच तदप्यन्तरालविशिष्टयागान्तरविधायकमेव किं न स्यादिति
वाच्यम्, भेदकप्रमाणाभावेन यागान्तरत्वानुपपत्ते । विष्ण्वादियागेषु

लिङ्गविनियुक्ताना मन्त्राणामस्मिन् क्रममात्रेण मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पना योगेनारूपत्वाच्च । अतस्तत्र विष्ण्वादिवाक्यविहितयागत्रयानुवादेनान्तराल मात्रविधि । नच पुरोडाशनैरन्तर्यापादितजामितादोषनिवर्तकतानुवाद बलादेव तत्सिद्धि , 'न गिरागिरेति ब्रयादि' त्यनुवादबलादिवेरापदस्य तत्स्था नतेति भवदेवोक्त शङ्क्यम् , अजामित्वानुवादा यथानुपपत्तिकल्पितविधि बलेन सम्भवत्प्राप्तिकस्यापि प्रत्यक्षविधिना विधातु शक्यत्वात् । अन्यथा विधेयान्तराभावेनान्तरालवाक्ये असम्बद्धस्य जामित्वार्थवादस्य व्यवायेन विष्ण्वादिवाक्येष्वप्यन्वयानुपपत्ते । अस्तुवा विद्वद्वाक्यैऽर्थवादान्वयवदत्रापि समुदायानुवादे तदन्वय , तथापि समुदायानुवादप्रयोजन त्रयाणामपि वि ष्ण्वादियागाना फलसम्बन्धसिद्धि । एतदभावे हि ' तावग्रतामग्नीषोमा वाज्यस्येव नावुपांशु पौर्णमास्या यजन्ति ' ति वाक्ये अग्नीषोमपदश्रवणा त्तयोरुपलक्षणत्वेन विशेषणत्वेनैव वान्वयावगते अग्नीषोमदेवत्यस्यैव विजा तीययागस्य पौर्णमासीकालोद्देशेनोपादानात् विद्वद्वाक्ये फलवाक्येच सङ्ग्रहेण फलसम्बन्धस्योपपत्ते इतरयोरङ्गत्वमापद्येत । सतित्वेतस्मिन् समुदायानु वादे त्रयाणामप्युपांशुयाजसञ्ज्ञकत्वप्रतीते ' उपांशु पौर्णमास्या ' मिति नाम्नैकदेशेन कालसम्बन्धोपपत्ते त्रयाणामपि ' प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेते ' तिवत् फलसम्बन्धसिद्धि । न हि तदाग्नीषोमीयपदमुपलक्षण विशे षणवा सम्भवति, समुदायानुवादवैयर्थ्यापत्त्या वैश्वदेवपदवदेव तस्य विष्ण्वा दिदेवताद्वयोपलक्षकत्वात् । अतस्त्रयाणा फलसम्बन्धासिद्धिरेव समुदायानुवा दप्रयोजनम् । सूत्र निगदव्याख्यातम् ।

चोदना वा प्रकृतत्वात् ॥ ३–२–१० ॥ (सि १)

अन्तरालवाक्य एव कर्मचोदना, विष्ण्वादिवाक्ये कर्मविध्यसम्भवेना नुवादासम्भवात् । तथाहि– वैश्वानरवाक्यन्यायेनोपक्रमोपसहारैक्यादेक वाक्यत्वावगमेन नात्र यागत्रयविधानमुपपत्तिमत् , नच प्रत्येकमजामित्वार्थ

चादाद्भिन्नवाक्यत्वानगति, तस्य विष्ण्वादिदेवतासु प्रत्येकमप्रामितात्मरूप शक्तिप्रदर्शनमुखेन तज्जन्ययागस्तुतिपरतया एकवाक्यत्वेप्युपपत्ते । अतोऽन्तरालिकान्य एवाप्राप्तिबलेन देवत्वनिश्चयं कृत्वा यागविधि र्युक्त, नतु प्रैपार्थ केन तव्यप्रत्ययेन, वाक्यभेदाल्लक्षणापत्तेश्च । तस्मिंश्च यागे प्रोवद्द्रव्यस्य शाखाभेदेनोपांशुयाजत्वमाम्नातवैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्ययुगले मान्त्रवर्णिक्या देवतायाश्च प्रशस्तत्वेन नारूपत्वम् ।

नन्वेवमपि मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनापेक्षया तव्यप्रत्ययोपात्तदेवतात्वस्यैव विष्ण्वादावभिधान युक्तम्, नच वाक्यभेद, देवतात्रयविशिष्टैकयाग विधानेनावाक्यभेदात्, इति चेत्? अत्र केचिदाहु मन्त्रकल्पितदेवतापेक्षया तव्यद्वितीयोपात्तदेवतात्वस्य दौर्बल्यम् । अत एव वार्तिके तद्धित चतुर्थ्यपेक्षयैव मन्त्रवर्णस्य दौर्बल्यमुक्तम् । अतश्च नोत्पत्तिवाक्ये विशिष्ट विध्यापादकविष्ण्वादिविधिर्युक्त इति मन्त्रवर्णादेव तत्प्राप्तिरिति ।

वस्तुतस्तु तव्यद्वितीयास्थले विष्ण्वादीना तद्गतकर्मत्वस्यैव क्लृप्तत्वात् केवलमुद्देशनिरूपितत्वमात्र न व्युत्पत्तिसिद्धमिति कल्पनीयम्, यदाहि यजिस्त्यागविशिष्टमुद्देशमेव विशेष्यतया वदेत्ततोऽपि विशेष्यान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादुद्देशनिरूपितत्वमपि न कल्प्येत । सतु वृद्धव्यवहारादुद्देशविशिष्टत्यागवाची, अतश्च कर्मत्वान्वयाय त्यागविशिष्टोद्देशे यजिपदस्य लक्षणामात्रमङ्गीकृत्य देवतात्वसिद्धि । अथवा यजिपद यथाश्रुतमेवाङ्गीकृत्य त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वसमनियतो देवतात्वरूपाखण्डोपाधिरेव सम्प्रदानत्वैकदेशभूतो लक्ष्यते तव्यद्वितीयाभ्याम् । ततश्च तस्य त्याग प्रत्येवान्वय इति लाघवम् । मन्त्रेषु स्वतन्त्रस्य वाक्यान्तरस्यैव कल्पनात् गौरवमिति स ततो दुर्बल एव ।

अत एव देवताप्रमाणेष्वेवंविधो दौर्बल्यक्रमोऽनुसन्धेय — सर्वापेक्षया तावत्प्रबलो हवि पदसमभिव्याहृतस्तद्धित, तस्य स्मृतिवृद्ध

व्यवहाराभ्यां त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपे देवतात्व एव शक्तत्वात् । यस्तु देवताशब्द इन्द्रो देवता इत्यादाविव क्वचित् देवताविधायक श्रूयेत, सोऽपि तद्धितापेक्षाया दुर्बल एव, देवताशब्दस्य स्तुतिभा-क्त्वहविर्भाक्त्वरूपद्विविधदेवतात्ववाचित्वेन साधारणत्वात्, देवतापदे देवतात्वस्याधिष्ठानोपसर्जनतयाभिधानेन तद्धितवद्विशेष्यतया अप्रतीतस्य झटिति क्रियान्वयाप्रतीतेश्च । चतुर्थीतु सम्प्रदानत्ववाचिनी तस्य त्यज्यमान द्रव्योद्देश्यत्वविशिष्टप्रतिगृहीतृत्वरूपस्य ब्राह्मणादाविव देवताया प्रतिगृहीतृत्वा सम्भवेनासम्भवादेकदेशलक्षणया देवतात्वापरपर्यायत्यज्यमानद्रव्योद्देश्य स्वरूपभाक्तसम्प्रदानत्वपरा सती ततोऽपि दुर्बलैव । द्वितीयातु पूर्वोक्त विधया देवतात्वं लक्षयन्त्यपि शक्यतावच्छेदकाप्रविष्टस्यापि लक्ष्यता वच्छेदकत्वात् न चतुर्थीतुल्येति ततो दुर्बला । सप्तम्यन्तु कृदन्तत्वात् कर्मत्वोपसर्जनद्रव्यविशेष्यकबोधजनकत्वव्युत्पत्तेः न केवल पूर्वोक्तविधया देवतात्वस्यैव लक्षणा, अपि तु तद्विशेष्यताया अपि क्रियान्वयार्थं ल क्षणेति ततोपि दौर्बल्यम् । मन्त्रस्तु वाक्यान्तरकल्पकत्वात्ततोपि दुर्बल इत्युक्तमेवेति ॥ अन्यथापि समाधीयते— विष्ण्वादीनां हि तद्धितप्रत्ययेन देवतात्वे लक्षिते समानाभिधानश्रुत्या तेनैव विधानोपपत्तेः पत्र मत्कारविधेयभावनाया वैशिष्ट्याभावात् वाक्यभेदापत्तिः । नच अत एव तद्धितेन देवतात्वमात्र लक्षयित्वा प्रवर्तनायां अनुवादत्वगर्भीकृत्य तस्य विधेयभावनावैशिष्ट्योपपत्तिरिति वाच्यम्, विष्ण्वादिपदानां प्रजामित्वोपपादकतया अर्थवादत्वेनोपपत्तौ अन्यतरस्यानवभावित्वादि देवताविशिष्टयागविध्यङ्गीकारायोगात् । अत एव नामधेयत्वेनाप्युपपन्नस्य अग्निहोत्रसमिदादिपदस्य मन्त्रवर्णेनापि सम्भवदाग्निसमिदादिविधायकत्वं नाङ्गीकृतम्; विशिष्टविधिगौरवापत्तेः । अत उत्पत्तिवाक्ये याग मात्रविधिः । नचैवं अर्थवादोक्तदेवताविधित्वनयापि तत्प्राप्ति सम्भवे मान्त्रवर्णिकतत्कल्पने प्रमाणाभाव, 'सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देव ता' इति स्मृत्या मन्त्रे तत्स्यस्तुतिभाक्त्वरूपदेवतात्वस्यापि हविर्भा-

करवरूपस्य तस्य गुरुत्वात् । अत एव मान्त्रवर्णिकदेवताकल्प-नापेक्षयापि आर्थवादिकदेवताकल्पनं गुर्वीति ततोपि दुर्बलम् । अत श्चोत्पत्तिवाक्ये देवताविध्यभावेपि अन्तरालोपांशुत्वविशिष्ट एव यागो विधीयते । नचान्तरान्तरालोऽपि पुरोडाशनैरन्तर्यापादितजामितादोषा पनयनरूपफलवलादेव लभ्य इति तद्विध्यानर्थक्यम्, उपांशुयाजस्य वक्ष्यमाणरीत्या फलवत्त्वस्य क्लृप्तत्वेन दोषापनयनस्यार्थवादमात्रत्वात् । अथाप्यर्थवादस्यैवान्तरालान्तरालविध्युन्नायकता भवेत्, तथाप्युत्पत्तिवाक्ये ऽन्त रालपदवैयर्थ्यापत्ते फलवन्निधिप्रवृत्ते पूर्वमेवानेनाभ्युदयाशिरस्कत्वार्थमन्त रालरालो विधीयते, उपांशुत्वमपि चोपांशुयाजपदेनैव विधीयते । यद्यपि चास्य व्युत्पन्नत्वे गुरुत्वमाप्तिरावश्यकी, तथापि 'द्रष्टानुविधिश्छन्दसी' त्यनुसाराच्छन्दसिकुत्वाभावमात्रं वैकल्पिकम् । न त्वेतावता सर्वमेवेद मव्युत्पन्नं नामधेयम्, प्रतीयमानावयवार्थत्यागेनातिरिक्तशक्तिकल्पने प्र-माणाभावात् । अवयवार्थाङ्गीकारे चोपांशुत्वस्याप्राप्तत्वात् गुणविधिरेवाय मिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । सूत्रं निगदव्याख्यातम् ।

गुणोपबन्धात् ॥ २ २ ११ ॥ (सि-२)

पुरोडाशनैरन्तर्यापादिताया जामिताया अन्तरालसम्बन्धिना विधेयेन निवृत्तिप्रतीतेर्यत्रान्तरालरूपगुणोपबन्धस्तत्र झटिति कर्मचोदनाप्रतीतेरन्त-रालवाक्य एव कर्मविधानम् ।

प्रायोवचनाच्च ॥ २-२-१२ ॥ (सि-३.)

'शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयो हृदयमुपांशुयाजः पादावग्नीषोमीयौ' इत्यर्थवादे प्रधानभूताग्नेयादिसाहचर्याच्चोपांशुयाजत्वावच्छेदेन प्राधान्य प्रतीते भवन्मतेचाग्नीषोमदेवत्यस्यैव तस्य तदापत्ते सामान्यधर्मेण साह चर्यवादानुपपत्तिः । तथाहि– 'तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशुपौर्ण मास्या यज' त्यन्तरालविधिसन्निधौ श्रुतमपि वचनं तदीयगुणविधिव्यव

धानात्र तावत् तदर्थवाद इत्यसन्दिग्धम् । अतश्च विध्यन्तरैकवाक्यत्वा भावात् पुराकल्पोत्कीर्तितेनापि विधिनात्र न यागविधानम् , अन्तरालवाक्ये श्रुतेन विधिना तद्विधानसम्भवे कल्प्यविधिना तद्विधानस्या न्याय्यत्वात् । नाप्युपांशुत्वस्य, उत्पत्तिवाक्यैनैव प्राप्तिसम्भवे तद्विधाने निष्प्रयोजनत्वात् । अत एव नाग्न्याग्नीषोमयो , तयोरपि ' सर्वस्मैवा एतद्यज्ञाये ' त्यनेन मन्त्र वर्णेनैव प्राप्तत्वात् । यज्ञायेति चतुर्थ्या तद्विधिसम्भवे षष्ठ्या तदङ्गीकार स्यान्याय्यत्वाच्च । नापिरस्य षष्ठीचतुर्थीसाधारणस्य देवताविधौ सन्दिग्ध त्वाच्च । अत परिशेषात् पौर्णमासीकालविधिरेवायम् । यद्यपि चासाव न्तरालकालविध्यन्यथानुपपत्त्यैव प्राप्यते, तथापि तत पूर्वमेव विधीयते । तत्प्रयोजनञ्च विद्वद्वाक्येऽधिकारवाक्ये च पौर्णमास्यादिनामकत्वेन फलसम्बन्ध लाभ । अन्यथा श्रुतपौर्णमासीकालसम्बन्धानामेवाग्नेयादीना तन्नामकत्व लाभेन फलसम्बन्धापत्ते उपांशुयाजस्याङ्गत्वापत्ति । अत फलसम्बन्ध सिध्यर्थं पौर्णमासीविधिरर्थवान् । तत्रच यागत्रयपरेऽग्नीषोमपदश्रवणात्तदैव त्यस्यैव यागविशेषस्याय कालविधिस्यादिति तस्यैव फलसम्बन्धात् इत रयोर्वैष्णवप्राजापत्ययोरङ्गत्वमेव स्यादित्युपांशुयाजत्वावच्छेदेन प्रधानप्राय पाठो न घटते । नच समुदायानुवादवैय्यर्थ्यापत्त्यैव प्राचीनप्रवणादि विधिवत् कालविधेस्सर्वविषयत्वम् , तस्य यागत्रयार्थवादत्वेनाप्युपपत्ते । यागैकत्वपक्षे तु श्रूयमाणस्याप्यग्नीषोमपदस्यानुवाद्यगतत्वेनाविवक्षितत्वात् त्रितयदेवत्यस्यापि फलसम्बन्धोपपत्ते सामान्यावच्छेदेन प्रधानप्राय- पाठो युज्यते । नच तथापि काले कर्मण उपादेयस्य स्वरूपेण प्राप्तस्यापि प्रयोगविधिविषयत्वेन विधेयत्वात् तद्विशेषणस्याग्नीषोमदेवत्यत्वस्य समु दायवाक्ये प्रधानत्रयसाहित्यस्यैव च विधेयविशेषणत्वेन विवक्षोपपत्ते कथ देवतात्रययुक्तस्य प्राधान्यमिति वाच्यम् , प्रयोगस्यापि समुदायवाक्या देव प्राप्तत्वेनेह ' यद्दध्ये ' त्यादिवाक्ययवत् कालसम्बन्धमात्रस्मरणात् । अतश्च तद्वदेवानुवाद्यविशेषणत्वात्त तद्विशेषणविवक्षा । अनुवादोऽपिचास्मिन् वाक्ये यागोपस्थित्येव, नतु प्राप्तत्वेऽपि यागत्वेन, तद फलसम्बन्ध

प्रयोजनकत्वाभावेन कालसम्बन्धाकरणात् । अतश्च वैकल्पिकदेवतात्रय युक्तस्याप्युपांशुयाजस्य फलसम्बन्धात् सामान्यतः प्रधानप्रायपाठो युक्त एव । नचैवं तर्हि समाप्त्यग्नीषोमदेवताकत्वस्याविवक्षितत्वात् सर्वप्राधान्योपपत्तिः, अग्नीषोमीयदेवताकत्वस्य विशेषणत्वेनाविवक्षायामपि उपलक्षणत्वेनान्वयस्य अर्हत्त्वस्यावश्यकत्वात्, तत्रचोपलक्ष्यतावच्छेदकस्य विजातीययागत्वस्य लाभात्तदवच्छिन्नस्यैव कालसम्बन्धेन फलसम्बन्धापत्ते स्सर्वप्राधान्यानुपपत्तेः । अर्हकत्वस्थलेतु अर्हत्वातिरिक्तस्योपलक्ष्यतावच्छेदकस्य लाभात् तस्यच सर्वग्रहसाधारणत्वात् सर्वग्रहसम्मार्गसिद्धिः । अतएवास्मन्मते सत्यप्यग्नीषोमपदस्य उपलक्षकत्वे उपांशुत्वाद्युपलक्षकान्तरमहिम्ना उपांशुयाजत्वस्यैव उपलक्ष्यतावच्छेदकस्य लाभात् तदनुवादेनैव फलविधिमतीतेः देवतात्रययुक्तस्यैव फलसम्बन्धोपपत्तिः । अत एवोपांशुत्वादीनामविवक्षितत्वाद्याजिना प्रयाजादीनामनुवादात् फलसम्बन्धापत्तिरित्यपास्तम्, तेषामविवक्षितत्वेऽप्युपलक्षकत्वेन व्यावर्तकत्वात् । अतो युक्तोऽस्मन्मते सामान्यगुणेन प्रधानप्रायपाठः ।

नन्वेतत्सर्वमेतस्य वचनस्य फलसम्बन्धफलकत्वे स्यात्, नत्वेतत्सम्भवति, विनापि श्रौतकालविधिमन्तरालविहित एव पौर्णमासीकालसम्बन्धस्य प्राप्तत्वेन फलसम्बन्धोपपत्तेः; नच तस्य विलम्बितप्रतीतिकत्वेन शीघ्रप्रतीतकालसम्बन्धानामाग्नेयादीनां फलसम्बन्धापत्तेरर्थवद्वचनमिति वाच्यम्, नहि एतद्वाक्यप्रतीतकालसम्बन्धसत्त्वेऽपि शीघ्रप्रतीतिकोऽविनाश्यश्रुतकालसम्बन्धानामेवाग्नेयादीनां फलसम्बन्धापत्तेः उपांशुयाजस्य तत्फलभत्ताद्वश्यस्यात्; अथ तु एतद्वचनवैयर्थ्यभयेनैव विलम्बितप्रतीतिकमपि कालं निमित्तीकृत्य पौर्णमास्यादिनामकत्वाङ्गीकारादुपांशुयाजस्य फलसम्बन्धाङ्गीकारः, ततोऽन्तरालस्य पौर्णमास्यामिवामावास्यायामपि सत्त्वात् तत्रोपांशुयाजनिवृत्तिफलकतयैतद्वचनसार्थक्योपपत्ते न प्राधान्यसिद्धिः; अमावास्यायामपि यद्वाऽचिदस्यैवाक्षेपेन्द्राग्नस्य

पुरोडाशद्वयम्, तत्रैवत्य तु पौर्णमास्यामपि नास्त्येव, असोमयाजिनो ऽग्नीषोमीयाभावात्, अत एव फलसम्बन्धफलकत्वमस्य वचनस्य इति चेन्;- 'शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेय' इत्याद्यर्थवादात् 'त्रयोदशामावास्यायां' मित्यादिलिङ्गोपबृंहितात् 'यदन्वञ्चौ पुरोडाशा वि' त्यर्थवादान्तर्गतपुरोडाशपदस्याग्नेयाग्नीषोमीयमात्रपुरोडाशपरत्वे तात्पर्यावगमेनामावास्यायामुपांशुयाजाप्राप्ते तद्व्यावृत्तिफलकपौर्णमासीविधिविधेयस्यार्थादि तस्य फलसम्बन्धमात्रफलकत्वोपपत्ते । अत एव भवदेवोक्तम्--एतद्विध्यभावेन्तरालवाक्यात्र पुरोडाशद्वयान्तराल तत्रैवोपांशुयाजो नत्वेकपुरोडाशायामितिप्राप्नुयात्, एतद्विधिसत्त्वे तु विधिविधेयस्यार्थभयेन पौर्णमासी कालस्यान्तरालकालनैरपेक्ष्यप्रतीतेरेकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजस्य पौर्णमासीसत्वेन प्राप्त्युपपत्ते तद्बलेनैव चान्तरालपदस्याग्नेयोत्तरत्वमात्रलक्षणा चयतेरेकपुरोडाशायामुपांशुयाजोऽनुष्ठेय इति प्रयोजनमपि एतद्विध्यभावे प्यन्तरालवाक्ये पुरोडाशद्वयस्य फलप्रयोजनत्वेनोपांशुयाजानङ्गत्वात् कालोपलक्षणत्वमात्रप्रतीते कालस्य च रासवेलायामागन्तव्यमित्यादौ लोके श्रुतोपलक्षणाभावेप्युपलक्षकान्तरोपलक्षितस्यागमनादिक्रियान्वयदर्शनेन सुलरप्रकृते आद्यपुरोडाशोपलक्षणेनैवान्त्यपुरोडाशरूपोपलक्षणाभावेपि कालोपलक्षणसिद्धे सत्रोपांशुयाजानुष्ठानस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वादुपेक्षितम् । तस्मादनन्यप्रयोजनकत्वाद्युक्त फलसम्बन्धप्रयोजनकत्वमेवैतस्य वचनस्य ।

वस्तुतस्तु 'शिरो वा एतद्यज्ञस्ये' त्यादिपौर्णमासीस्थपुरोडाशगतास्यर्थग्राहकवदेतरेयिशाखाया वैष्णवयाज्यानुवाक्यायुगलस्याग्नेयसान्नाय्यान्तरालसमाम्नानेनामावास्यायामप्युपांशुयाजतात्पर्यग्राहकस्य सत्वात् तन्निवृत्तिफलकत्वोपपत्ते नोक्तरीत्या फलसम्बन्धप्रयोजनकत्वोपपत्ति । अत तावद्भूतामित्यस्यानन्तरमेव 'उपांशुयाजमन्तरायजती' त्यस्य कस्याश्चिच्छाखायामाम्नानादिति वार्तिककृद्दर्शनादेव परिहर्तव्यम् । नैव 'तावद्भूता' मित्यस्य स्वतन्त्रविध्युन्नायकता, गौरवाद्वाक्यभेदापत्तेश्च, अपितु 'उपा

शुयाजम् तरायजर्ता' स्यनेनैकवाक्यतैव, अतश्चानेन पौर्णमासीकालोपांशुत्वा न्तरालकालविशिष्टमुपांशुयाजाख्यं कर्म विधीयते, नत्वेतावताग्नीषोमदेवताऽपि च विधेयम् प्रमाणान्तरेण सम्भवत्प्राप्तिकस्य पुनर्विधे निष्प्रयोजनत्वात्, विशिष्टविधौ गौरवाच्च । अत एवास्मिन्मते उपांशुत्वमप्युपांशुयजति स्यनेन विधेयभावनाविशेषणत्वेन समर्प्यते, नतूपांशुयाजपदेन, तस्य युत्पन्नम्, तत्प्रख्यन्यायेन वा नामधेयमित्यवगन्तव्यम् । अन्यानि तु देवतादिपदानि अनुवादकानि सन्ति स्तावकानीति न दोष । एवञ्चाग्नीषोमीयपुरोडाशवदेव पौर्णमासीकालस्य उत्पत्तिशिष्टत्वात् फल सम्बन्धोपपत्ति, अमावास्यायाचाकरणोपपत्तिरिति सिद्धम् । बह्वृचब्राह्मणे ऽमावास्यायामप्युपांशुयाजविधानात्तत्रापि तत्करणम् । दाशमिकाधिकर णतु कृत्वाचिन्तया, त्रयोदशामावास्यायामिति लिङ्ग त्ववगुरुत्वानुवाद । एतद्बलादेवामावास्याया विकल्प इति गुरव ॥

प्रयोजन पूर्वपक्षे यागत्रयानुष्ठानम्, सिद्धान्ते एकस्यैव देवता विकल्पेनेति स्पष्टम् ।

इति उपांशुयाजाधिकरणम् ॥३॥

अथाघाराग्निहोत्राधिकरणम् ।

आघाराग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ २-२-१३ ॥ (पृ १)

दर्शपूर्णमासयो 'राघारमाघारयती' ति प्रकृत्यश्रुत ' ऊर्ध्वमाघारयति सन्ततमाघारयती ' त्यादि । तथा 'अग्निहोत्रं जुहोती' ति प्रकृत्य 'दध्ना जुहोती' त्यादि । तत्र किमूर्ध्वादिवाक्यैः दध्यादिवाक्यैश्च विहिताना कर्मणा सयुक्तवाक्ये समुदायानुवादके? उत तयोरेव विहितयो कर्म णोरितराणि गुणविधय, इति सन्देह । पूर्वाधिकरणे तव्यस्य श्रुत्या विधायकत्वाभावात् वाक्यभेदापत्तेश्च युक्तमर्थवादत्वम्, इहतु तयापि

दध्यादिवाक्यानां विधित्वाङ्गीकारात् शुद्धगुणविधेश्च वक्ष्यमाणरीत्या असम्भवेन विशिष्टकर्मविध्यवश्यम्भावाद्युक्तः समुदायानुवाद इति पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः, पूर्वपक्षे गुणादभ्यासाद्वा कर्मभेद. सिद्धान्ते नेति पादाध्यायसङ्गतिरपि ।

तत्र विधेः प्रवर्तनारूपत्वात्तस्याश्च धात्वर्थविशेषावच्छिन्नप्रवृत्तिरूप भावनाव्यतिरिक्तविषयत्वासम्भवेन शुद्धगुणविधानानुपपत्ते दध्यादिवाक्येपि धात्वर्थावच्छिन्ना भावनैव विधेया, नच विहितस्य विधानं सम्भवति, इति भेदसिद्धि ; नच विहितस्यापि फलकालादिसम्बन्ध इव दध्यादिसम्बन्धेनापि पुनर्विधानोपपत्ति., स्वत उत्पन्नस्यापि फलसम्बन्धे विनियोगाधिकारयो· कालसम्बन्धे प्रयोगस्य संस्कार्यसम्बन्धे विनियोगमात्रस्य विधेयत्वेन विध्युपपत्तिवद्द्रव्यादिसम्बन्धे उत्पत्तेरेवावश्यकत्वात्तस्याश्च प्राप्तत्वेन विधाना योगात् भेदोपपत्तेः । अतश्च दध्यादिवाक्येषु देवताविधिवाक्ययोः मन्त्रवाक्ययोश्च होमा एव गुणादभ्यासाद्वा भिन्ना विधीयन्ते, तेषां च सिध्यर्थ मनुवादोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन क्रियते, नतु कर्मान्तरमभ्यासाद्विधीयते, रूपाभावात् ; समुदायसिध्यर्थकत्वेनानन्यपरत्वाभावाच्च । नच समुदाय सिद्धिवैयर्थ्यम् , अग्निहोत्रं जुहोतीत्येतदभावे फलवाक्ये निमित्तवाक्ये चाग्नि होत्रनामावच्छिन्नेन जुहोतिना प्रसिद्धाग्निदेवताकस्यैव होमस्य फलादि सम्बन्धः स्यात् , नतु सूर्यदध्यादिहोमानाम् , एतत्सत्वेतु सर्वेषामेव 'वैश्वदेवेन यजेतेति' वदनुवादादग्निहोत्रनामकत्वोपपत्तेः फलादिसम्बन्धो-पपत्तिः इति सार्थक्योपपत्तेः । नन्वेवं दध्यादिहोमे स्ववाक्यत एव अग्न्यादिदैवत्यहोमेषु चाक्षेपेण यत्किञ्चिद्द्रव्येपपत्तावपि दध्यादिहोमेषु स्ववाक्ये देवताभावाद्वाक्यान्तरेण देवतामात्रविधेश्च तथानिष्टत्वादाक्षेपेण देवताया अप्रासेनारूपत्वापत्तिरितिवाच्यम् ; एकफलसाधनानामेषां एक प्रयोगविधिपरिग्रहेण सान्नाय्यवत् सकृदनुष्ठानोपपत्तेः, होमान्तरेष्वप्य पेक्षितत्वाद्द्रव्यदेवतादीनां प्रसङ्गेनोपकारकत्वोपपत्तेः । एवमाघारस्थले

ऊर्ध्वत्वादिगुणानां धारयत्यवच्छिन्नभावनाविधिमन्तरेण विधानायोगात्तयो रपि विधिप्रतीते विहितक्रियानायोगेन भेदसिद्धि । तेषाच ऊर्ध्वत्वा दिगुणेन्द्रदेवतादि विशिष्टाघाराणामवान्तरप्रकरणात्पन्नमस्यत्राघारमाघारयती त्यय समुदायानुवाद, ननु सौवाधारस्यापि, तस्यापिसम्मार्गविधिना व्यवहितत्वात् । तत्प्रयोजनमैन्द्राघारेण सहप्रयोगाप्यवगतयोगपद्यापि स्था तदायेन्द्रदेवतात्वसिद्धिद्वारा यागयौगपद्यसिद्धि समुदायानुवादप्रयोजनम् ।

केचित्तु 'तस्याघारमाघाय त्यनेन मयाऽाये चतुर्गृहीते सन्वाय सवपा विनियुज्यमानामाधारकर्मणामेकत्वसिद्धि समुदायानुवादप्रयोजनमित्याहु, तस्त्ययमेवाघारकर्मणोऽर्थकर्मत्वस्य तत्प्रकृत्याधिकरणे साधितत्वात् संस्कार धर्मत्वाद्योनरपि वा राजसूयन्यायेन समुदायानुवाद विनापि तन्नाभि धानादवगतसमुदायाभिप्रायेणैकत्वोपपत्तेरपेक्षितम् ।

यत्त्वत्र मूले आघाराग्निहोत्रवाक्ययो समुदायानुवादत्वे साधना न्तरमुक्तम् उत्पत्तिवाक्ये रूपज्ञानाभावाद्विधानायोग्यत्वमिति, तस्याय मभिप्राय रूपवत्त्वाज्ञानस्य योग्यताज्ञानविधया विधेयताज्ञान मति कारणत्वमाग्नेयादिवाक्येचान्वयव्यतिरेकाभ्या क्लृप्तम्, नीरूपस्य विधाना योग्यत्वात्, अत आघाराग्निहोत्रवाक्ययोरूपाश्रवणात्तत्र कर्मणो विधानम्, तदभावे च तदनुवादेनापि गुणविधानायोगात्त वाक्यान्तरे णापि रूपवत्त्वाज्ञानमिति, तत्तु दध्यादिवाक्ये कर्मविधित्वेपि च देव ताभावेन स्ववाक्ये रूपज्ञानाभावस्य तदवस्थत्वादयोग्यतानिश्चयाभाव मात्रेण च योग्यताज्ञानाभावेपि श्रुतशब्दाच्छाब्दबोधस्यानुभविकत्वाद्रूप वत्ताज्ञानस्य करणत्वानुपपत्ते, तदभावेपि अरूपवत्तानिश्चयाभावमात्रेण विधेयत्वोपपत्ते, पश्चाच्च रूपज्ञाने सत्यनुष्ठानोपपत्ते रूपवत्ताज्ञानस्यैव कारणत्वकल्पनेपि वा उत्पत्तिवाक्येपीष्टसामान्यवदनिर्धारितविशेषरूपसा मान्यज्ञानमात्रेण विधेयत्वोपपत्ते उपेक्षितम् । यदि तु कथचित् एत दुपन्यसनीयमित्याग्रह, तदा दध्यादिवाक्यस्यापि 'यदग्नयेचे' ति वाक्य

स्थचतुर्थ्यन्तपदानुषङ्गेण स्ववाक्ये रूपलाभोपपत्ते तदलाभचोद्य परिहर्त व्यम् । तत्सिद्धमाधाराग्निहोत्रवाक्ये समुदायानुवादक इति । सूत्र निगदव्याख्यातम् ।

संज्ञोपबन्धात् ॥ २–२–१४ ॥ (पू–२)

एव चाग्निहोत्रमाधारमिति द्वितीयान्तसंज्ञोपबन्धोऽपि दध्यादिवाक्य विहितानां कर्मणामर्थाक्षिप्तसाध्यत्वेनानुवादादुपपन्नो भवति । इतरथा स्वतन्त्रस्य विधेयत्वस्य करणत्वात्तृतीयार्थलक्षणा स्यात् ।

अप्रकृतत्वाच्च ॥ २–२–१५ ॥ (पू–३)

न चैवमग्निहोत्र जुहोतीत्यत्र वाक्यान्तरेण रूपालाभेपि स्ववाक्य एव तत्प्रख्यन्यायाभावेन अग्निहोत्रशब्दस्य गुणविधित्वापत्त्या रूप लाभोपपत्ते दध्यादिवाक्यवद्विनिगमनाविरहेण कर्मविध्यवसायात् कथ समुदायानुवादत्वमिति चेन्न, तत्प्रख्याधिकरणोक्तमार्गेण चतुर्थी समासस्य व्याकरणे लक्षणाननुगततया प्रकर्षेणाकृतत्वात् देवतारूपगुण विधित्वाशङ्कानुपपत्ते । अत एव 'मासमग्निहोत्र जुहोती' त्यत्र अग्निहोत्रपदस्य गुणविधित्व अनयैव युक्त्या निरास्तव्यम्, न तु तत्प्रख्यन्यायेन । तत्प्रख्याधिकरणे तदुक्तिस्तु अभ्युपेत्यवादेनैवेति द्रष्टव्यम् । अतश्च रूपवत्त्वात्समुदायानुवादावेतौ ।

चोदनात्वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्तत्सन्निधेर्गुणार्थेन पुनःश्रुति ॥ २–२–१६ ॥ (सि–१)

अन्यानाक्षिप्तविधिद्रव्यकत्वादाधाराग्निहोत्रवाक्ययो कर्मचोदनैव मन्तव्या । एव चानुष्ठापकस्य विधे स्वशब्दार्थभूतधात्वर्थावच्छिन्न भावनाविषयत्वात् प्रथमविधिप्रकाराङ्गीकरणालाघवम् । अतश्चानन्यपर पुन श्रवणादपि कर्मविधित्वनिश्चय । नच समुदायानुवादप्रयोजनञ्चे

नान्यपरता, दध्यादिवाक्येषु पञ्चमविधिप्रकारापेक्षया लाघवेन तृतीय-विधिप्रकाराङ्गीकरणस्यैव न्याय्यत्वावगमेन कर्मविध्यनुपगते समुदायानुवादायोगात्। नच प्रवर्तनारूपस्य विधेर्धात्वर्थविशेषावच्छिन्नभावनारूपप्रवृत्तिविषयता विना सिद्धरूपगुणविषयत्वानुपपत्ते न तृतीयप्रकारोपपत्तिरिति वाच्यम्, सिद्धरूपस्य साक्षाद्विधिविषयत्वायोगेपि विधिविषयीभूतभावनावच्छेदकत्वेन परम्परया विधिविषयत्वोपपत्ते। यद्यपि विधिगुणयो नानेन संसर्गेणान्वयो व्युत्पन्न, तथापि गुणो भावनाया कारकतादिसम्बन्धेन प्रकारीभवति, विधिश्च गुणविशिष्टा ता विदधत् फलतो गुणविषय सम्पद्यते। नच प्राप्तत्वात् भावनाया पुनर्विधाने भेदापत्ति, एकवार कर्तव्यत्वेन बुद्धाया अपि गुणविशिष्टाया पुन कर्तव्यत्वबोधोपपत्ते, तस्यच विशेष्यांशे अज्ञातज्ञापनरूपविधिफलाभावेपि विशेषणांशे तत्फललाभेन सार्थक्योपपत्ति। विशेष्यांशे त्वसावनुवाद एव। अत एव सर्वत्र प्रातीतिके विशिष्टभावनाविधाने सत्यपि फलविषयभेदादेव षड्विधिप्रकारा उद्भिदधिकरणेऽस्माभिरुपपादिता। दार्ढ्यस्योत्तरोत्तर तेषामुक्तम्। वार्तिककारेण च प्रातीतिकभावनाविधिनैरपेक्ष्येणाष्टौ श्रुतिप्रकारा परीक्षा दूषिता। विस्तरभिया त इह न प्रपञ्च्यन्ते। अतोऽपि विशेष्यांशस्य प्राप्तत्वेपि गुणविशिष्टत्वेन रूपेण पुनर्विधानात् फलतश्च गुणविधित्वोपपत्ते तृतीयप्रकारोपपत्ति। तत्रापिच गुणकरणिकाया भावनाया धात्वर्थस्य कर्मत्वे नैवान्वयो न ▮ करणत्वेन, मत्वर्थलक्षणापत्ते। उपपादितं चैतदुद्भिदधिकरणे। नचैव प्राप्ताया अपि भावनाया गुणविधानार्थं पुनर्विध्युपगमे विद्वद्वाक्यविहितभावनाया अप्याग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र द्रव्यदेवताविशिष्टत्वेन रूपेण पुनर्विधानोपपत्ते वाक्यभेदानापत्ति, विधिविषयभावनायामनेकगुणवैशिष्ट्योपपत्तावपि विधिफलस्यैकविषयत्वस्वाभाव्येनानेकविषयत्वे आवृत्त्यवश्यम्भावात्। अत एव यत्रापूर्वभा

चनाविधिः तत्र विधिफलस्यैकविशेष्य एव एकस्मिन् सत्त्वादार्थिकेन च विध्यन्तरेण विशेषणानां विधानाऽऽवृत्तिरिति स्पष्टं पौर्णमास्यधिकरणे। प्रकृते तु विधिफलस्यैकदध्यादिविषयत्वेन वाक्यभेदाभावाद्युक्तः तृतीय विधिप्रकार इति प्रकृतकर्माभावान्नाघारामिहोत्रवाक्ययोः समुदायानुवादकत्वम्। नच दध्यादिवाक्ये वाक्यभेदाभावेन कर्मविधायित्वाभावेपि यदग्नयेचेति वाक्याभ्यां प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्ते कर्मविध्यवगमात्, विशेषतश्चोत्पत्तिवाक्यविशिष्टदेवतासमुच्चयानुरोधेनाग्नेयवदेकैकस्मिन्वाक्ये कर्मद्वयविध्यवगतेश्चतुर्णां कर्मणाममिहोत्रं जुहोतीत्ययं समुदायानुवादो भविष्यतीति वाच्यम्; तत्प्रख्याधिकरणमार्गेण तत्रापि प्रजापतिमात्रविधानेन सायम्प्रात-कालीनदेवतासमुच्चयविशिष्टप्रजापतिमात्र विधानेन वा अग्निसूर्यादीनां मन्त्रवर्णेभ्य. प्राप्तिमभ्युपगम्य तृतीयविधि प्रकारोपपत्ते'। तस्मादग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमेव कर्मविधि। नचैवमनेकेषां गुणानामेकार्थत्वाद्विकल्पापत्ति, 'साय जुहोति' 'प्रातर्जुहोती' ति वाक्याभ्यां तावत्कालविधानेपि 'सवै सायच प्रातर्जुहोती' त्यनेनच तत्समुच्चयविधानादुत्पन्नशिष्टसमुच्चयानुरोधेन साङ्गस्यावृत्तिरित्यवगत्तेः। नच पौर्णमास्यमावास्याकालीनयो' दर्शपूर्णमाससंज्ञयोः कर्मणोर्भेदेन मन्त्राद्यावृत्त्युपपत्तावपि अग्निहोत्रसंज्ञस्य कर्मण' सायम्प्रात कालयोर्भेदेनानुष्ठीयमानस्यापि स्वरूपेणैकत्वात् सकृत्कृतैरेवाङ्गैरुपकारासिद्धे प्रचारविप्रकर्षेपि सवनीये सकृदङ्गानुष्ठानवदिहापि तदुपपत्तेः कथं साङ्गस्याप्यावृत्तिरिति वाच्यम्, उत्पत्तिवाक्ये उत्पन्नस्यापि कर्मणः सायम्प्रात काल वास्याभ्यां प्रयोगद्वयविधानात् तस्यच साङ्गप्रधानविषयत्वात् पौर्णमास्यमावास्ययोरिव साङ्गस्याप्यावृत्तिसिद्धेः। सवनीये तूत्पत्तिवाक्य एवाश्विनग्रहग्रहणोत्तरकालश्रवणात् प्रयोगविधिप्रतीतेः "वपया प्रातस्सवने चरन्ती' त्यादौच सवनीयप्रयोगावयवभूतानामेव वपाप्रचारादीनां कालविधानात्तन्मात्रोपयोग्यङ्गविशिष्टानां प्रयोगविधानेपि सवनीयप्रयोगविधि-

परिगृहीताना तदीयपरमापूर्वोपयोगिप्रयाजादीनामुत्पत्त्यपूर्वोपयोगिना च साधारणवपाप्रचारादिवास्यपरिगृहीतत्वेन नावृत्तिरिति वैषम्यम् । मनु-आश्विनग्रह गृहीत्वेत्यस्य क्रमविधित्वात् कालविधित्वाभावे न सवनीय प्रयोगविषयत्वम्, क्रमस्य पाठादेव प्राप्त्युपपत्ते तस्य कालविधित्वावसायात् । आश्विनग्रह गृहीत्वा त्रिवृता यूप परिवीयेत्यनयोस्त्वान्तयोरुभयोरपि क्रिया न्वयव्युत्पत्ते । परिवीयेत्यनेन परिव्याणान्तरविधायकेन व्यवाहितस्य त्वान्तस्य क्रमविधायकत्वानुपपत्तेश्च । विशिष्य चेदमेकादशे निरूपयिष्यते, तस्मा द्युक्त कालानुरोधेन साङ्गस्याभ्यास ।

एवमेकस्मिन्नपि काले दशाहुतिपक्षे 'द्वे आहवनीये जुहोति, चतस्रो गार्हपत्ये चतस्रोऽन्वाहार्यपचने दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराट् य एव विद्वान् विराट्सम्पन्नमग्निहोत्र जुहोति' त्यग्निहोत्रवाक्यो त्पन्नस्य होमस्य विराट्सम्पत्तिवाक्येनाप्राप्तिवल्लभ्यविधिशक्तिकेन दशा धावृत्ति विधीयते । तत्र 'द्वे आहवनीये' इति वाक्येनाभ्यासद्वय स्याप्याहवनीयाधिकरणकत्वे विहिते अवशिष्टाभ्यासेषु तत्तद्वाक्याभ्या गार्हपत्यान्वाहार्यपचनरूपाधिकरणमात्रविधानात् 'सम स्यादश्रुतत्वा' दिति न्यायेन चैकैकस्मिन् गार्हपत्यान्वाहार्यपचनरूपेऽधिकरणे अभ्यास चतुष्टयप्राप्ते दशधा अभ्याससिद्धि । न च यदाहवनीये जुहो' तीति अनारभ्याधीतेनैवाभ्यासद्वये आहवनीयप्राप्तेरभ्यासान्तरेषु चाधिकरणविधि बलादेव तद्बोधोपपत्ते 'द्वे आहवनीये' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति वाच्यम्, एतद्विध्यभावे विराट्सम्पत्तिवाक्यविहितेऽपि दशधा अभ्यासे गार्हपत्यादिवाक्ययो होमानुवादेनाधिकरणमात्रविधाने 'सम स्या' दिति न्यायेनैकैकस्मिन् पञ्चहोमाभ्यासापत्ते चतु पदानुवादायोगात् चतुस्सङ्ख्या विशिष्टहोमोद्देशेनाधिकरणमात्रविधौ च वाक्यभेदापत्ते चतुस्सङ्ख्यो द्देशेनैव तद्विधौ चाधिकरणचतुष्टयापत्ते चतुस्सङ्ख्याविशिष्टतावत्कर्मा न्तरविध्यवश्यम्भावादष्टानामेतेषामग्निहोत्रवाक्यविहितस्य च देवताभेदेन

द्विरावृत्तस्यैव कर्मणोविराट्सम्पत्तिवाक्ये लिङ्गसमवायादेवानुवादापत्ते । नचेष्टापत्ति । विराट्सम्पत्तिवाक्ये अग्निहोत्रपदस्य गौणत्वेङ्गीकृतेपि फलादिवाक्ये तदङ्गीकारे प्रमाणाभावेनाग्निहोत्रवाक्यविहितस्यैव फलादि सम्बन्धापत्त्या आपराग्निकहोमानामङ्गत्वापत्ते । अत उक्तविधया तेषा मपि फलादिसम्बन्धसिद्ध्यर्थं द्वे आहवनीये इत्यस्य सार्थक्योपपत्ति ।

ननु त्वदुक्तरीत्याश्रयणेपि 'द्वे आहवनीये' इत्यत्र द्वित्वविशिष्ट होमोद्देशेनाहवनीयविधौ वाक्यभेदापत्ते न तावत् सामान्यविधित पूर्व मेव एतद्विधिमन्त्रयङ्गीकरण युक्तम्, न च त्रैदोष्यमङ्गीकृत्यापि लक्षणया अभ्यासद्वयभिन्नेष्वभ्यासेषु आहवनीयनिवृत्तिर्विधीयत इति युक्तम्, तथा सति तेष्वाहवनीयप्राप्तै वैधत्वेन 'न ता पशो करोती' तिवद्विकल्पापत्ते, अत कथ त्वदुक्तस्यापि सिद्धिरितिचेत् । न– अभ्यासद्वयभिन्नाभ्यासेषु आहवनीयभिन्नमधिकरण कुर्यादित्येव पर्युदा साङ्गीकरणेन विकल्पानापत्ते । नचैव लक्षणापत्ति, वचनव्यक्त्य न्तराभावेनागत्याङ्गीकारात् । नह्याहवनीयमुद्दिश्य द्विरभ्यासविनियोग विधि सम्भवति, आहवनीयाङ्गत्वापत्ते । नाप्याहवनीये निमित्ते तद्विधि, तस्य नियतत्वेन निमित्तत्वानुपपत्ते । यदि तु 'गार्हपत्ये जुहोत्यन्वाहार्यपचने जुहोती' ति वाक्यान्तराभ्या तस्य पाक्षिकतया निमित्तत्वमुच्यते, तत प्राकरणिकत्वेन ताभ्या तस्य बाधादेव निमि- त्तत्वानुपपत्ति । अतो युक्तो लक्षणया पर्युदास । यद्यपिच न पर्युदास मात्र तत्फलम्, तस्याधिकरणान्तरविधिबलादेव सिद्धे, तथापि आप राग्निकहोमाना फलादिसम्बन्धसिद्धि उक्तविधया फल भवतीति न कश्चित् विरोध ।

यत्वत्र कैश्चित् न्यायसुधाकृदुक्तपक्षान्तरावलम्बनेनोक्तप्रकारे अस्व रसदर्शनमुक्त्वा सुधोक्त पक्षान्तरमुपाद्य विधिरसायनदूषणाय प्रवृत्तम्,

तथाहि — न तावद्दे आहवनीये इति परिसङ्ख्याफलकोऽपूर्वविधि सम्भवति, सामान्यविधेरपि प्रत्यक्षत्वात् तत पूर्वमेतद्विधित्रयानुपपत्ते, द्विरभ्यासोद्देशेनाहवनीयविधौ सामान्यविधिनोपसहारापत्तेश्च, नापि प्राप्त परिसङ्ख्या, त्रैदोष्यापत्ते, अतश्च त्रिष्वपि वाक्येषु सङ्ख्यैव विधी यते, सा च यद्यपि न होमानुवादेन विधातु शक्या, तथात्वे अधि करणाना सर्वावृत्तिसाङ्कर्यापत्ते, सङ्ख्यानान्तु समुच्चयेन सङ्ख्या न्तरोपजननापत्तेश्च, विकल्पे चतुस्सङ्ख्याधायिवाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तेश्च, तथापि 'गार्हपत्ये जुहोत्यन्वाहार्यपचने जुहोती' ति वचनान्तरप्राप्त तत्तदधिकरणताकोद्देशेन विधीयते, तासा च विकल्पे प्राप्ते 'ता चतु र्भिरादत्त' इतिवत् विराट्सम्पत्तिवाक्येन समुच्चयो विधीयत इति, तत्रेद वक्तव्यम् यत्तावदस्वरस स पर्युदासाङ्गीकरणादेव निरस्त, यदपि च पक्षान्तरमुक्तम्, तदपि गार्हपत्यान्वाहार्यपचनवाक्याभ्या मनारभ्याधीताहवनीयवाक्यबोधिताहवनीयाधिकरणकताया अप्राप्ते तदु द्देशेन द्वित्वविधानानुपपत्ते आहवनीयाधिकरणकत्वस्यापि च प्रतिप्रसव विधौ कर्मान्तरत्वापत्ते तस्यचाग्निहोत्रपदवाच्यत्वाभावेन फलसम्बन्धाना पत्ते परिहर्तव्यम् । किञ्च द्विरावृत्यादीना केन समुच्चयसिद्धि ? विरा ड्वाक्येनेति चेत् ? तत्र समुच्चयवाचकपदाभावेन तद्विध्यनुपपत्ते, 'ता चतुर्भि' रित्यत्र तु न समुच्चयस्यैव विधि, अपि तु समुच्चयफलका चतुस्सङ्ख्यैव विधीयत इत्युक्तम्, प्रकृते तु दशत्वसङ्ख्याविध्यङ्गीकारे ततएव द्विरावृत्त्यादे प्राप्तत्वात् न विधिसम्भव । न च समुच्चय विध्यभावेपि त्रयाणामग्नीनामदृष्टार्थत्वेन समुच्चयात् तत्कालीनाना तन्नि मित्तकानामभ्यासानामपि समुच्चयापत्ति, प्रक्षेपस्य प्रक्षेप्यद्रव्याधार विनापि पूर्वाधारवियोगमात्रेणोपपत्ते आहवनीयसयोगस्यादृष्टार्थत्वेपि सप्तमीश्रुत्या आधारताजननरूपदृष्टद्वारैव अदृष्टार्थत्वावसायात् दृष्टावा-

न्तरकार्यार्थत्वेन विकल्पोपपत्ते । अतएव पदादिनाहवनीयादेर्बाधोऽपि सङ्गच्छते । नचैव अग्नीना दृष्टार्थत्वे प्रतिनिध्यापत्ति , प्रतिनिधाव दृष्टरूपाग्निसादृश्यसत्वे प्रमाणाभावेन तदनापत्ते । अतएव क्वाचित्को ब्राह्मणपाण्यादिरभावे विधिरेव । अत प्रकारान्तरेणापि न समुच्चय सिद्धिं । तस्मादुक्तप्रकार एव श्रेयान् ।

नचैव ' गार्हपत्ये जुहोत्यन्वाहार्यपचने जुहोती ' ति वचनान्तरे णैव ' समस्या ' दिति न्यायसहकृतेनाभ्यासचतुष्टये तत्तदधिकरणप्राप्ते ' चतस्रो गार्हपत्या ' इति वचनद्वयवैय्यर्थ्यमिति वाच्यम् , ' चतस्रोगार्ह पत्या ' इत्यादेरुपसहारार्थत्वेन वचनचतुष्टयसार्थक्योपपत्ते । अथवा- अस्तु ' द्वे आहवनीये ' इत्यस्य शाब्दपर्युदासरूपपरिसङ्ख्याविधेरिद वाक्यद्वय शेषो विधेयस्तुत्यर्थ , सर्वथा ' द्वे आहवनीये ' इत्यस्या पराग्निकहोमाना फलादिसम्बन्धविध्यर्थत्वमिति सिद्धम् । तस्माद्वैक- स्मिन्नपि काले दशधाभ्यासात् तद्देशकालमन्त्रादीनां सर्वेषामेव समा- वेशोपपत्ते न विकल्प । एवच ' द्वे आहवनीये द्वे गार्हपत्ये द्वे अन्वा हार्यपचने जुहोति षट् सम्पद्यन्त ' इति शाखान्तरवचनात् षडाहुति पक्षे ' सप्त च शतानि विंशतिश्च सवत्सरे सायमाहुतय सप्त च एकशतानि विंशतिश्च सवत्सरे प्रातराहुतय ' इति लिङ्गानुमित विधित्वेन वा द्व्याहुतिपक्षे तावद्देवतामन्त्रादीना न विकल्प । नचैव वाचनिकाभ्यासविधिवशादेव प्रजापतेरग्न्यादिसमुच्चयसिद्धौ पुन ' यदग्नयेचे ' त्यत्र तद्विधानानुपपत्ति , लिङ्गानुमितविधिना इतराहु तीना पाक्षिकत्वप्रमापणेपि अस्या शाखाया व्याहुतिसमुच्चयस्य ' यद ग्नयेचे ' ति वाक्यार्थानत्वात् । दध्याधिद्रव्याणाञ्चैकस्मिन् कर्मणि विक ल्पोऽगत्या इष्ट एव । तस्मान्नाघाराग्निहोत्रवाक्य समुदायानुवाद इति सिद्धम् ।

प्रयोजनम्– अग्निहोत्रवाक्ये पूर्वपक्षे दध्यादिद्रव्याणि सान्नाय्यवत् सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेन सहोपादाय सङ्ख्याग, सिद्धान्ते तु विकल्पेनेति न्यायसुधोक्तमेव द्रष्टव्यम् ।

यत्त्वत्र केचित् पूर्वपक्षे दध्यादिहोमेषु देवताप्राप्तिमुपपादयितु मशक्नुवन्त स्तत्रत्यजुहोते प्रक्षेपमात्रलक्षकत्वेन पूर्वपक्षमुपपाद्य, न्याय सुधाकृत बहुमानितत्वेन दूषयन्ति, तत् प्रसङ्गादनुषङ्गतो वा देवता प्राप्ते पूर्वपक्षे उपपादितत्वात् जुहोते प्रक्षेपमात्रलक्षणाया प्रमाणा भावेनोपेक्षणीयम् । यदि तु दध्यादिवाक्ये गुणमात्रविधित्वाङ्गी- कारेपि 'यदग्नयेचे' ति वाक्यद्वये विहितकर्मणामेव समुदायानुवादो ऽग्निहोत्रवाक्यमिति पूर्वपक्षीविवेयेत, तदान्यदपि प्रयोजनम्– मासाग्निहोत्रे सायम्प्रात कर्मणा मध्ये एकस्य लोपे द्वयो आग्नेययोर्मध्ये एकस्यैव कस्यचिद्विकल्पेन धर्मातिदेशात् मासाग्निहोत्र सायम्प्रातर्वा विकल्पेन मासपर्यन्त कार्यम् । नचात्यन्तसयोगवाचिद्वितीयान्तमासपदोपदिष्टसा- तत्यानुरोधेनातिदेशिककालबाधात् सर्वदैव कर्तव्यत्वापत्ति, आहारविहा राद्यावश्यककार्यानुरोधेन सातत्यबाधावश्यम्भावे जातेष्टिन्यायेनातिदेशिक कालानुरोधेनापि तत्सम्पादनस्य सङ्कर्षे वक्ष्यमाणत्वात् । नचैवमपि 'उपसद्भिश्चरित्वे' ति क्त्वाप्रत्ययेनोपसदनन्तरकर्तव्यतारूपक्रमविधाना दातिदेशिककालबाधावश्यम्भाव, नच उपसद्दिनोत्तरदिनेष्वनाधेपिवा तद्दि नेषु तद्बाध आवश्यक एवेति वाच्यम्, व्यवहिताव्यवहितसाधारण्येन पूर्वकालतामात्रवाचिक्त्वाप्रत्ययस्यासति प्रमाणान्तरे अव्यवहितत्वरूपत्वेपि सायम्प्रात कालप्रापकचोदकसत्वे पूर्वकालतामात्रपरत्वाङ्गीकारात् । अतो युक्त मासाग्निहोत्रे सायप्रातर्वा विकल्पेनानुष्ठान पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु समुच्चयेनेति । आघारवाक्ये पूर्वपक्षे ऊर्ध्वत्वादीना मध्ये यस्यैव दैवादन्तरायस्तद्युक्तस्यैव कर्मण आवृत्ति, सिद्धान्ते तु गुणलोपनिमित्त प्रायश्चित्तमात्रम्, नतु प्रधानावृत्तिरिति द्रष्टव्यम् । नच पूर्वपक्षेपि क्षर-

णन्यपदार्थस्य निष्पन्नत्वाद्गुणलोपेनावृत्तिरिति वाच्यम् , क्षरणमात्रनिष्पत्तावपि ऊर्ध्वत्वैकाभिव्यङ्ग्यजात्यवच्छिन्नस्यानिष्पत्तेः । सूत्रं निगदव्याख्यातम् ।

इति आघाराग्निहोत्राधिकरणम् ॥५॥

अथ पशुसोमाधिकरणम् ।

द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः प्रकरणे ह्यनर्थको द्रव्यसंयोगः, नहि तस्य गुणार्थेन ॥ २-२-१७ ॥ (पू—१)

" योदीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते " इति प्रकृत्य, " हृदयस्याग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वाया अथ वक्षसः " इत्यादि श्रुतम् , तथा " सोमेन यजेते " ति प्रकृत्य, ऐन्द्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाति आश्विनं गृह्णाती 'ति । तत्र सन्देहः, किमवदानवाक्येषु विहितानां ग्रहणवाक्येषु विहितानां च कर्मणां यथायथं पशुवाक्ये सोमवाक्ये च समुदायसिध्यर्थमनुवादः, उत तयोरेव तद्गुणविशिष्टयागविधिः, इतरेषु तु तदीयद्रव्योद्देशेनावदानग्रहणादिरूपसंस्कारविधिरिति । पादाध्यायसङ्गती पूर्ववत् । अनन्तरं तु दध्यादिवाक्यैरग्निहोत्रवाक्यविहितकर्मानुवादेन गुणमात्रस्य विधातुं शक्यत्वात् प्रकृतकर्माभावेनाग्निहोत्रवाक्ये समुदायानुवादत्वं नाङ्गीकृतम् , प्रकृते तु पशुसोमवाक्यविहितयागीयद्रव्योद्देशेन हृदयादिविषयकावदानादिरूपसंस्कारविध्ययोगादवश्यमवदानादिवाक्येषु कर्मविध्यवगते प्रकृतकर्मसद्भावेन समुदायानुवादत्वोपपत्तिः — इति पूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणसङ्गतिः ।

तत्र पशुवाक्ये तावद्यद्यपि आग्नेयादिवाक्यवदेव द्रव्यदेवताविशिष्टयागविधिर्नानुपपन्नः तथापि तत्र यागविधावुपस्थितस्य पशोरवदानेन

नाशापत्ते श्रुतयागसाधनताविघाताच्चावदानवाक्ये तद्वाक्यविहितयागीय द्रव्यसंस्कारविधिरुपपद्यते, नचोत्पत्तिशिष्टस्यापि पुरोडाशस्य मध्यपूर्वार्धावदानरूपसंस्कारवत् तदुपपत्ति, मध्यपूर्वार्धावदानेपि पुरोडाशत्वजाते प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानपायात् मध्यपूर्वार्धादेरपादानमात्रतया श्रवणेनावदान प्रति प्रकरणात् "द्विर्हविषोवद्यती" ति कर्मणिषष्ठीश्रवणाच्च पुरोडाशस्य संस्कार्यत्वोपपत्तावपि 'हृदयस्याग्रे ऽवद्यती' त्यादौ 'तानि द्विरवद्यती " त्यादौ च कर्मत्वेन निर्दिष्टानां हृदयादीनामेवावदानसंस्कार्यत्वश्रवणेनावदानस्योत्पत्तिवाक्यशिष्टपशुसंस्कारकत्वायोगाच्च, नच हृदयादिपदैर्लक्षणया पशोरेव संस्कार्यत्वावगतिः, तथाङ्गीकारेपि वाक्यान्तरवैयर्थ्यापत्ते, नचास्तु हृदयादीनुद्दिश्यैवावदानसंस्कारविधि, तेषां भूतभाव्युपयोगाभावेन संस्कारानर्हत्वात् नच संस्कारविधिबलादेव तत्कल्पनम्, सक्तुष्वपि तदापत्ते, उत्पत्तिशिष्टपशुसाधनताविरोधेन तत्साध्ये यागे हृदयादीनामुपयोगाभावाच्च, अत एव नानुनिष्पन्नस्यापि लोहितनिरसनादिवदिव प्रतिपत्ति, पशोरेव साधनत्वेन हृदयादीनामनुनिष्पन्नत्वाभावात्, किंच हृदयादीनामुपयोगकल्पने तेष्वतिदेशेनैवावदानप्राप्तिसंभवात् तद्विधानानर्थक्यम्, तस्मादेव वाच्यम् हृदयाद्युद्देशेनैवावदानारूयसंस्कारविधि, पूतीकोद्देशेनैवाभिषवविधि, तत्र च यद्यपि पूतीकेषु सोमाभिषवस्यैव प्रत्यभिज्ञायमानस्य पूतीकसम्बन्धित्वेन विधानात् तस्य च यागीयद्रव्यसंस्कारकत्वदर्शनात् पूतीकानां यागीयत्वानुमानवत् सान्नाय्यावदानस्यैव यागीयद्रव्यसंस्कारकत्वेन क्लृप्तस्यापि अप्रत्यभिज्ञायमानत्वेन हृदयाद्युद्देशेन विधानायोगात् न तेषां यागीयत्वानुमानं सुकरम्, तथापि प्रकरणान्तरन्यायेन स्वतन्त्रमेवावदानं हृदयाद्युद्देशेनात्र विधीयते, नचातिदेशेन तस्य प्रत्यभिज्ञानम्, तस्य यागविध्यधीनत्वेन

सदानीमसत्त्वात्; अत स्वतन्त्रस्यैवावदानस्य प्राणिप्रभवद्रव्यकावदा
नत्वसामान्यात् सान्नाय्यावदानप्रकृतिकत्वावगतेरतिदेशेन यागीयद्रव्य
वृत्तित्वस्यापि प्राप्ते प्रत्यवदानमवदेयद्रव्याणा यागसाधनता कल्प्यमाना
प्रत्यवदान यागभेदमाक्षिपति; अतश्च पृतीकवदेव विवक्षितगत्या हृदया
दिद्रव्यकयागविधिसिद्ध्यर्थमेवावदानविधि, नतु प्राकृतकार्यावदानप्राप्त्यर्थ,
तस्य यागविध्युत्तरकालमतिदेशेनापि प्राप्तिसम्भवात्, ततश्च सर्वान्यागा
नालभतिना लक्षणयानूद्याग्नीषोमौ देवता विधीयते, नचैव पशुप्रकृतित्व
स्यापि विधाने वाक्यभेदो देवतातद्धितस्य पशुपदसामानाधिकरण्यानुप
पत्तिश्चेति वाच्यम्, “छागस्य हविष” इति मन्त्रवर्णात् हृदयादीना
छागप्रकृतिकत्वप्राप्तौ पशुपदेन लक्षणया हृदयादीनामेवानुवादात्;
एवच पशुवाक्ये विशिष्टविध्यनङ्गीकरणाल्लाघवमपि, वस्तुतस्तु यागीय
द्रव्यवृत्तित्वस्य प्रकृतौ सान्नाय्यावदानाङ्गत्वाभावेन इहातिदेशादुक्तरीत्या
यागानुमानासम्भवेपि हृदयादिवाक्य एव सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्ग
प्रकल्प्य हृदयादिविशिष्टावदानविधाने कृते आलभतिना लक्षणया तान्य
नूद्य पूर्ववद्देवताविधौ कृते देवतात्वनिर्वाहार्थमाघारयतिवदुत्पत्तिवाक्यस्थो
ऽवद्यतिर्यागपरो ऽवधार्यते, तत्र त्वयं विशेषो यदाघारयतावजहत्स्वार्थल-
क्षणया यागोपस्थिति- अवद्यतौ तु निर्वपतिवत् जहत्स्वार्थलक्षणेति,
नत्वेतावता यागविधाने कश्चिद्विशेष, अथवा हृदयादिवाक्येष्वपि
हृदयाद्युद्देशेनावदानान्येव विधीयन्ते, तेषाञ्चोपयोगापेक्षाया पशुवाक्ये
पशुपदेन लक्षणया तान्यनूद्य देवता विधीयते, आलभतिश्चास्मिन् पक्षे
अवदानाक्षिप्तस्पर्शानुवादमात्रम्, हृदयादिसम्बन्धश्च देवताया याग विना
ऽनुपपन्न इति यावद्धृदयादि तावद्यागा कल्प्यन्ते; नच प्राजापत्याधि
करणपूर्वपक्षन्यायादेकपदोपादानात् सहिताना हृदयादीना एकदेवतासम्ब
न्धोपपत्ते कथमनेकयागकल्पनमिति वाच्यम्, तद्वदिह साहित्यस्यानु-

वाक्यगतत्वेन विवक्षासम्भवात्, अत सिद्ध पशुवाक्यस्यालभति पशुपद च समुदायानुवाद इति । एव च "हृदयस्याग्रेवद्यती" त्यादिक्रमदर्शन "एकादशचैव पशोः स्वदानानी" त्यादिसमुच्चयदर्शन चोपपन्न भवति, अन्यथा एकस्मिन्यागे हृदयादीना विकल्पापत्ते क्रमसमुच्चयदर्शन नोप पद्येत । तथा "सोमेन यजेते" त्यत्रापि न सोमविशिष्टयागविधि, तथात्वे उत्पत्तिशिष्टस्य सोमाख्यस्य लताद्रव्यस्याभिषवादिसंस्कार विनाशप्रस ङ्गेन तद्वाक्येपि सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गापत्ते, एव "ऐन्द्रवायव गृह्णाती" त्यादावपि तद्धितस्य प्रकृतधारासमर्थद्रवद्रव्यवाचित्वेन लतो द्देशेन ग्रहणाख्यसंस्कारविध्ययोगाद्द्रव्यस्य च भूतभाव्युपयोगाभावेन विनियोगभङ्गापत्ति । एतेन सोमवाक्ये सोमविशिष्टयागविधिरेव, अभि-षवादिवाक्यानि स्वर्थकर्माणि, ग्रहणवाक्येषु गृह्णातिना याग लक्षणया सह देवतामात्रविधिरित्यपास्तम्, तद्धितस्य द्रव्यवाचित्वेन सोमपरत्वा सम्भवात्, "दशैतानध्वर्युः प्रातस्सवने ग्रहान् गृह्णाति, आश्विनो दशमो गृह्यते, त तृतीय जुहोती" ति क्रमसमुच्चयदर्शनस्य देवताना मेकस्मिन्यागे विकल्पप्रसङ्गेनाप्रसक्तिवपि यथैवानुपपत्तेश्च, किंच भवन्मते "ऐन्द्रवायव गृह्णाती" त्यादौ किं विधीयते ? न तावत् ग्रहणम्, तस्यार्थप्राप्तत्वात्, नहि पूतभृदाधवनीयद्रोणकलशेषु विद्यमान सोम रसो ग्रहचमससाधनकेन होमेनागृहीत्वा सम्पर्तु शक्यते, अतो न तावत् ग्रहणम्, तस्य च गृह्यमाणसंस्कारार्थत्वमर्थसिद्धत्वादेव न विधे यम्, नापि तदनुवादेन देवता इन्द्रवाय्वादि, तस्य देवतात्वेन ग्रहणे अन्वयस्य बाधितत्वात्, देवतात्व हि यागक्रियानिरूपितमेव, न तु क्रियान्तरनिरूपितम्, न च ग्रहणे देवतात्वेनान्वयानुपपत्तावपि सम्बन्धसामान्ये ऐन्द्रवायवादितद्धितमङ्गीकृत्य तत्कारीनादृष्टार्थोच्चारण विषयत्वसम्बन्धेन एन्द्रवायवादेर्ग्रहणे अन्वयोपपत्तिरिति वाच्यम्, एव

मपि मरुत्वतीयादौ " द्यावापृथिवी शुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिग्रह मेधाच्चे " ति सूत्रेण देवताधिकारपतितेन देवतात्वमात्राभिधानावगते. 'मरुत्वतीय गृह्णाती' त्यादौ देवतात्वसम्बन्धेन ग्रहणे अन्वयस्या शक्यत्वात् ; नच देवताया यागातिरेकेण निर्वापक्रियायामन्वयवत् ग्रहणेप्यन्वयोस्त्विति वाच्यम् . देवतात्वस्य त्यागैकनिरूपितत्वेन निर्वा पेपि जुष्टपदोपात्तयागद्वारैवान्वयस्य नवमे वक्ष्यमाणत्वात् , प्रकृते तु यागस्य स्ववाक्येनुपादानान्न तद्द्वारा ग्रहणेन्वय इति वैषम्यम् । अत एव देवताविशिष्टग्रहणविधिरिति सिद्धान्त्यभिमत पक्षोऽपि निरस्त ।

किञ्च सोमवाक्ये ग्रहणवाक्ये च विशिष्टविध्यङ्गीकारापेक्षया वरमेकत्रैव ग्रहणवाक्ये विशिष्टविध्यङ्गीकरणम् , अतश्च द्रव्यदेवताविशिष्टा यागा एव गृह्णातिलक्षिता गुणात् भिन्ना विधीयन्ते, तद्धितोक्तद्रव्यविशेष तात्पर्यग्राहकश्च ' अण्व्या धारया गृह्णाति ' इत्यादिवाक्योन्नीतो द्रवद्रव्या धिकार , अत्र ह्यर्थप्राप्तग्रहणानुवादेन यागमात्रविधानेपि धाराया द्रव-द्रव्यैकविषयत्वात्तदधिकारसिद्धि , धाराशब्दस्य च ससम्बन्धिकत्वात् गृह्णातेश्च सकर्मकत्वात् प्रतिसम्बन्ध्यपेक्षाया प्रकृत पावनादिसंस्कृत पूतभृदातपनीयपात्रस्थ सोमरस एव तत्त्वेन सम्बध्यते ; नच संस्कार विध्यन्यथानुपपत्त्या विनियोगकल्पनायोगात् पावनादिविधीनामर्थकर्मत्व शङ्क्यम् , 'अध्वर्यु वृणीत' इतिवत् संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यापि तत्क ल्पने बाधकाभावात् ; अत एवोत्पत्तिशिष्टसोमावरोधात् सक्तुषु न तत्क ल्पनमित्युक्त सम्मार्गाधिकरणे, अत सोमप्रकृतिकत्वस्यापि प्रमाणान्तरेण सिद्धे सोमवाक्ये ऐन्द्रवायवादियाग एव यजिनानूद्यन्ते, न तु सोम विशिष्टकर्मान्तरविधानम् , रूपाभावात् ; तत्तद्याज्यापुरोरुचोश्च लिङ्ग प्रकरणकैरैन्द्रवायवादियागेष्वेव निवेशोपपत्तौ प्रकरणमात्रेणाश्रुतवैक-ल्पिकदेवताकल्पनानुपपत्तेश्च ; अतो ऽनुवाद एवायम् । सोमपद च रामग्यन्यायात्तेषा नामधेयम् । सत्यपि च ज्योतिष्टोमनामधेये न्याया

त्रिशेषादस्यापि नामत्व नानुपपन्नम् । नचानुवादे प्रयोजनाभाव, नाम स्वसिद्धेरेव प्रयोजनत्वात् । प्रयोजनान्तरमपि अस्तुतशस्त्राणां सोमयागानां फलादिसम्बन्धसिद्धिः; अन्यथा हि ज्योतिष्टोमपदेन त्रिवृदादीनि ज्योतींषि स्तोमा यस्येति व्युत्पत्त्या सस्तुतशस्त्राणामेवोपादानात् फलादिसम्बन्धापत्ति, नान्येषाम्, अस्मिन् समुदायानुवादे तु सति नामधेयानुरोधेन सोमद्रव्यकयागमात्रानुवादात् तद्वैयर्थ्यपरिहारार्थं ज्योतिष्टोमपदेनापि गौण्या वृत्त्या सर्वेषामेव फलसम्बन्धोपपत्तिः । नचैव तर्हि सिद्धान्ते सोमसम्बन्धरहितसोमयागाभ्यासानां फलसम्बन्धानापत्ति, सोमयुक्तयागाभ्यासानामेव फलसम्बन्धे तद्वाक्यस्थयजेरभ्यासलक्षणाप्रसङ्गेन सोमयागत्वावच्छिन्नस्यैव फलसम्बन्धात्, ज्योतिष्टोमपद तु सोमयागमात्रस्य स्वसम्बन्धाभ्याससमुदायाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन त्रिवृदादिस्तोमसम्बन्धसत्त्वात् नानुपपन्नम्, तत्सिद्ध सनामधेयस्यापि समुदायानुवादस्य सप्रयोजनत्वम् । अथवा सोमवाक्ये यजिना द्रव्यदेवताकयागाननूद्य सोमस्तदीयद्रव्यप्रकृतित्वेन विधीयते, साक्षाद्विधिसत्त्वे सम्स्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनस्यान्याय्यत्वात्, सत्यपि प्रमाणान्तरेण सम्भवत्प्राप्तिकत्वे व्रीह्यादिवदभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनयापि सोमपदेनैव तद्विधानस्याप्युपगन्तुन्याय्यत्वाच्च । यस्त्वत्र प्रदेयत्वेनैव लताविधिरिति पक्षो मूलेपन्यस्त, सचोत्पत्तिशिष्टद्रवद्रव्यावरोधादतिशयार्थ इत्युपेक्षित । एव चात्रापि यागानामदृष्टार्थत्वेन समुच्चयात् भिन्नदेवताकानां च क्रमापेक्षणात् "आश्विनो दशमो गृह्यते त तृतीय जुहोति दशैतानध्वर्यु प्रातस्सवने ग्रहान् गृह्णाति" त्यादिक्रमसमुच्चयदर्शनमुपपन्न भवति । ननु यागक्रमसमुच्चयोपपत्तावपि भवन्मते गृह्णातिना यागानामेव लक्षणया विधानात् ग्रहणविध्यप्रतीते ग्रहणक्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति चेत् ? गृह्णातिना ग्रहणविशिष्टयागलक्षणाङ्गीकारात् अदोष इति केचित्, तत्र लक्ष्यतावच्छेदके गौरवापत्ते । अत एव परिहर्तव्यम् — दशमुष्टिपरिमित

सोमरस क्रयाभिषवपावनपूतभृदादिपात्राधारत्वादिसंस्कारसंस्कृतः तत्तद्यागा ङ्गत्वेन विनियुज्यते, तस्य च "अल्प जुहोती" ति वाक्येन चतुरवत्तो देशेन होमविधिवदल्पमुद्दिश्य होमरूपसंस्कारविधानाद्धोमानुवादेन च 'ग्रहैर्जुहोति चमसैर्जुहोती' त्यादिवाक्यर्जुह्वादिवत् ग्रहचमसादिरूपपात्र विधानात् पूतभृदादिपात्रस्थस्य च ग्रहणमन्तरेण ग्रहादिपात्रकरणकहोम संस्कार्यत्वानुपपत्ते यावद्याग ग्रहणभेदोपपत्ति । नच सर्वयागाङ्ग भूतस्य दशमुष्टिपरिमितस्य सोमस्य साधारणत्वात् सकृदेव होमोपपत्तेः न ग्रहणभेदापत्ति, पूर्वपक्षे दशमुष्टिपरिमितस्यापि सोमरसस्य तत्तद्या गाङ्गत्वावगते प्रतिप्रधान पुरोडाशादिवदेव द्रवद्रव्यभेदात् होमभेदोप पत्ते. । अतो ग्रहणानामपि भेदात् तद्दशेपि क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्ति' । तत्र तु यागस्यैकत्वात् गुणभूतग्रहणानुरोधेनावृत्त्यनुपपत्ते अनेकेषामपि च ग्रहणाना दृष्टविधया यागीयद्रव्यसंस्कारार्थत्वेनैकार्थ्यात् बन्धनार्थत्वादि रत्वपालाशत्वादिवद्विकल्पापत्ते उभयोरपि क्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्ति । नच ग्रहणानां दृष्टार्थत्वेपि तदङ्गभूतदेवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वादुभयोरपि समुच्चयोपपत्तिः, अङ्गीभूतानां ग्रहणाना विकल्पे प्रमिते विजातीय ग्रहणप्रयोगे विजातीयदेवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वे तस्यैवादृष्टार्थस्याप्यनुष्ठानो पपत्तेः । तस्मात् समुदायानुवादी ।

सूत्रं तु " हृदयादिवाक्यं ग्रहणातिवाक्यं च कर्मचोदना प्रत्येतव्या, अन्यत्रासम्भवात्विवेदस्य हृदयरसादिद्रव्यस्य संयोगात् ; तथाहि — पशुसोमवाक्ययोरुत्पत्तिचोदनात्वे सति प्रकरणसापेक्षाववदातिगृह्णातिवा- क्येषु, द्रव्यसंयोगो- हृदयरसादिद्रव्यसंस्कारो विधीयमानो न यागाङ्गत्वं प्रतिपद्यते, उत्पत्तिशिष्टपशुसोमावरोधेन हृदयरसादीना साधनत्वानुपपत्तेः, नहि तस्योत्पत्तिशिष्टस्य द्रव्यस्यावदानग्रहणादि संस्कारकं सम्भवति, नारकत्वादि " ति व्याख्येयम् ।

भाष्यकारेण तु इदं सूत्रं सिद्धान्तपरत्वेनैव व्याख्यातम् । पशुसोमरूपापूर्वद्रव्यसंयोगात् पशुसोमवाक्ययोरेव कर्मचोदना, यत द्रव्यसंयोगे पशुशब्दः सोमशब्दश्च प्रकृते हृदयादावनर्थकः, लक्षणाप्रसङ्गात्, न हि हृदयादिवाक्यविहितयागः एव प्रदेयप्रकृतित्वेन पशुसोमविधिसम्भवति, पशुवाक्ये प्राप्तकर्मानुवादेन देवताविधिः प्रदेयप्रकृतिविधिश्चेति वाक्यभेदात्, सोमेतूत्तरसूत्रे वक्ष्यत इति ।

अचोदकाश्च संस्काराः ॥२—२—१८॥ (मि १.)

च शब्दस्त्वर्थस्सन् पूर्वपक्षनिराकरणार्थः । बुद्धिस्थयुक्तिसमुच्चयार्थो वा । तथाहि— पशौ तावत् पशुपदे हृदयादिलक्षणैव दोषः, नहि हृदयादिरूपे मांसे पशुशब्दप्रयोगोऽस्ति, पशुत्वाभिव्यक्तिर्वा, न च तर्हि पशुपदं हृदयादिप्रकृतिद्रव्यविधायकमस्तु, तथात्वे देवताया अपि विधानेन वाक्यभेदापत्तेः, अतोऽवश्यं पशुवाक्ये तावद्द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितो यागस्तद्विशिष्टो विधेयः । किंचावद्यतिवाक्येषु योगोपस्थापको न तावद्यजतिशब्दः, नापि देवताश्रवणम्, अवदानमात्रस्य तु वत्सालम्भवन्न यागानुमापकत्वम् । नच हृदयाद्यवदानस्य सान्नाय्यावदानप्रकृतिकत्वादतिदेशेन यागीयद्रव्यवृत्तित्वलाभात् पूतिकवत् यागसाधनत्वानुमानोपपत्तिः, यागीयद्रव्यवृत्तित्वस्य प्रकृतावसङ्गतत्वेन इहाप्राप्तेः । तद्धि तत्संस्कारस्य फलम् । नच तस्यातिदेशोऽस्ति । न चौत्तरकालिकदेवतासम्बन्धबलादेवावद्यते यागपरत्वावधारणं शक्यम्, पशुपदे हृदयादिलक्षणाया एवमप्यनिवारणात् । हृदयाद्युद्देशेनावदानमात्रविधिसम्भवे हृदयादिविशिष्टयागविधेरवद्यतौ यागलक्षणायाश्चानेकादृष्टानुबन्धिन्या अयोगाच्च । भवन्मते अनेकेषामपि यागानां सम्प्रतिपन्नदेवतात्वेन सह प्रदानापत्तेः 'हृदयस्याग्रेऽवद्यती' त्यत्र यागकर्मविशिष्टस्याप्यवद्यविधेयत्वात् गौरवापत्तेश्च । मम त्ववदानमात्रस्य विधेयत्वात् तस्य पाठादेव क्रमसिद्धेः न विधानम् ।

योपि च पशुवाक्य एव यावद्धृदयादिद्रव्य यागानुमानपक्ष उक्त, सोऽपि पशुपदे लक्षणापत्तेरनेकादृष्टानुबन्ध्यनेकयागकल्पनस्य च सत्याङ्गत्वान्याय्यत्वादुपेक्षित । तस्मात् पशुवाक्यमेव यागविधायकम्, हृदयादिवाक्यानि तु संस्कारमात्रविधायकानीत्येव युक्तम् । नचोत्पत्तिशिष्ट पशुसाधनतया विशसनावदानादिसंस्कारविधिविरोध शङ्क्य, पशुमिति द्वितीयया लक्षितकरणत्वस्य हृदयादिपरम्परयाप्युपपत्ते । दृष्ट हि परम्परासम्बन्धेपि करणत्व गोमयेन पचति व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ । अत एव तादृशस्थले न लक्षणापि, साक्षात्परम्परासाधारण्येन करणत्वस्यैव तृतीयार्थत्वात् । असति तु परम्पराग्राहकप्रमाणे साक्षादेव तदित्याश्रीयते । अस्ति तु प्रकृते विशसनादिसंस्कारविधानमेव परम्पराग्राहक प्रमाणम् । अतश्च पशो परम्परया यागसाधनत्वमिव देवतासम्बन्धित्वमपि नैवानुपपन्नम् । अतश्च पशुसंस्कारविशसनविधिरूपतात्पर्यग्राहकसहकृतपशुशब्देनैवार्थाद्धृदयादीना साधनत्वावगते तदुद्देशेनावदानाख्यसंस्कारविधिरप्युपपन्न एव । अतएव व्रीहीनवहन्तीत्यत्र ... [illegible] व्रीहिपदेनैवार्थात्तण्डुलादीनामपि साधनतावगते तदुद्देशेन पेषणादिविधिरप्युपपन्न एव । नचैव पश्ववयवानामपि प्रदेयत्वरूपयाग साधनत्वलक्षणहविष्ट्वावगते तत्संस्कारार्थस्य मध्यपूर्वार्धोपादानक्रम्याव दानस्यातिदेशेनैव प्राप्ते तद्विधिवैयर्थ्यम्, अतिदेशप्राप्तस्याप्यवदानस्य हृदयादिसंस्कारार्थत्वेन पुनर्विध्युपपत्ते । तत्प्रयोजन च तेषा प्रत्येक हविष्ट्वसिद्धि । एतद्विध्यभावे हि पशोर्विशसनविधानादवयवद्वारा साधनत्वावगतावप्यवयवाना न प्रत्येक साधनत्वलाभ, अवयविनो व्यासज्य सर्वावयवनिष्ठत्वेन तत्साधनत्वान्यथानुपपत्त्यावयवानामपि समुदितानामेव साधनत्वावगते, अत समुदितस्यैवावयवजातस्य हविष्ट्वावगमात् समुदितसंस्कारार्थत्वेन सकृदेव मध्यपूर्वार्धोपादानक्रमवदान प्राप्नुयात्,

एतद्विधिसत्त्वे तु प्राकृतावदानस्य हविस्संस्कारार्थत्वेन कॢप्तस्यैवाति देशसन्निधापितस्य प्रत्येकं हृदयादिसंस्कारार्थत्वेन विधानात् पूरो काना यागसाधनत्वमिव हृदयादीनामपि प्रत्येकं हविष्ट्वावगमात् प्रत्येकं मध्यपूर्वार्धावदानसिद्धि । ततश्च हृदयाद्येकादशावदानद्रव्यमात्रवृत्तिहवि ष्ट्वतात्पर्यग्राहकसहकृत पशुशब्दोऽपि तन्मात्रप्रकृतितयैव पशु विधत्त इति तदितरेषामवयवानामवदानपरिसंख्याफलिका यागसाधनत्वरूपहविष्ट्वपरि संख्यापि ' हृदयस्याग्रेऽवद्यती ' त्यादिवाक्यजातस्य फलमिति सिध्यति । अतएव यद्यप्येतद्विध्यभावे अवयविसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या अवयवाना मपि प्रत्येकमेव साधनत्वमवगम्येत, ततश्च प्रत्येकमेवावदान प्राप्नुयात , तथापि तदितरावयवगतहविष्ट्वपरिसंख्या एतद्वाक्यजातफलमित्यनु पपन्नमेव ।

यत्त्वत्र न्यायसुधायां ' एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विर्द्वि रवद्यती ' त्यस्यावयवान्तरपरिसंख्याफलकत्वमित्युक्तम् , तन् पञ्चावदान सम्पादकद्विरवदानत्रित्वबाधेन तद्द्वित्वविधायकस्य तानित्यस्य विशेष समर्पकत्वेन 'एकादश वै ' इत्यस्य तदेकवाक्यत्वोपपत्तौ परिसंख्याफलकत्वा ङ्गीकारेण भिन्नवाक्यत्वे प्रमाणाभावात् , तस्यैव परिसंख्याफलकत्वाङ्गी कारे च ' हृदयस्याग्रेऽवद्यती ' त्यादे वैयर्थ्यापत्तेरुपेक्षितम् । नचैवं 'एकादशवा' इत्येतदपेक्षितद्रव्यविशेषसमर्पकत्वेनैव ' हृदयस्याग्रेऽवद्यती' त्यादिवाक्यजातस्योपपत्तौ अवयवान्तरपरिसंख्याफलकत्वे प्रमाणाभाव , तथा सति हृदयादिश्रवणमात्रेण विशेषसमर्पणसिद्धौ अवद्यतिश्रवणस्य वैयर्थ्यापत्ते । तस्मात् प्राकृतावदानस्यैव हृदयादिसंस्कारार्थत्वेन विहि तस्येतरावयवपरिसंख्याफलकत्वमेव युक्तमित्युत्पश्याम । एवं च ' यद्यपि चतुरवत्ती यजमान पञ्चावत्तैव वपा कार्यं ' त्यनेन प्राकृतावदानानुवादेन पञ्च त्वविधानादुद्देश्यस्य चावदानस्य वपया विशेषणसम्भवात् हृदयाद्य

दानेपि पञ्चत्वसिद्धिरजामदग्न्यानामव्याहतैव । पञ्चत्वप्रकार पर वपाया उपस्तरणाभिघारणद्वय हिरण्यशकलद्वय वपेत्येव वाचनिक । अत एव प्राकृतस्य पञ्चत्वप्रकारस्य बाध । तत्र च प्रकरणलभ्यावदानानुवादेन पञ्चत्वप्रकारविशेषस्य वपोद्देशेनैव विधानात् वपाग्रहणाविवक्षाया कारणाभावेन तस्य प्रकारस्यान्येष्वप्राप्ते बाधकाभावेन प्राकृतप्रकारप्राप्तौ जातायां हविरवदानत्रित्वे प्राप्ते 'तानि द्विर्द्वि' रित्यनेन प्रकरणलभ्यावदानमनूद्यैव हृदयाद्युद्देशेन द्वित्वविधानात् पञ्चत्वसम्पत्तिरभिघारणवृध्द्या सम्पादनीया । वस्तुतस्तु पञ्चावत्तवाक्येऽवदानानुवादेन पञ्चत्वविधाने एकप्रसरता भङ्गापत्तेरवदानान्तरमेव प्राकृतावदानकार्यापन्न विधीयते, तस्यैव च वपोद्देशेनैव विधानादङ्गेष्वप्राप्तावपि 'हृदयस्याग्रेऽवद्यती' त्यादिवाक्यै हृदयादिसंस्कारार्थत्वेन विधि , न प्राकृतस्य, तस्य हृदयादिवाक्याभावे पञ्चावत्तवाक्यविहितावदानान्तरेण बाधितस्यातिदेशेनाप्राप्ते , न चोत्पत्तिशिष्टसंस्कार्यावरोधात् संस्कार्यान्तरसम्बन्धानुपपत्ते कर्मान्तरत्वापत्ति , पञ्चावत्तवाक्ये उत्पन्नवपोद्देशेन विनियुक्तस्य चावदानस्य हृदयाद्युद्देशेन विनियोगमात्रकरणात् विनियोगविधिभेदेप्युत्पत्तिभेदाभावेन तन्निबन्धनकर्मान्तरत्वाप्रसक्ते । अत एव स्ववाक्योपात्तफलावरुद्धस्याप्युद्भिदादेर्विविदिषावाक्येन ज्ञानाद्युद्देशेन विधिरभ्युपगम्यत एव । अतश्च वपायामिव हृदयादिष्वप्यवदानपृष्ठभावेन पञ्चत्वप्राप्ते पूर्ववदेवोभयत्रापि तत्सम्पादनप्रकारो द्रष्टव्य ।

पार्थसारथेस्तु पञ्चावत्तवाक्ये अवदानान्तरस्वीकारेपि वपाग्रहणस्योपलक्षणार्थत्व वदतो ऽभिप्राय न विद्म । याच तेन "तानि द्विर्द्वि" रित्यस्य वैयर्थ्यापत्ते वपादिपद हृदयादीनामुपलक्षकमित्युपपत्तिरुक्ता, सा जामदग्न्यनिमित्तकपञ्चावत्तसम्पादकहविस्त्रित्वबाधेनापि द्वित्वविध्युपपत्तेरुपेक्षणीयेत्यस्मदुक्तप्रकार एव श्रेयान् । विस्तरेण चैतद्दशमे वक्ष्याम । तस्मादवदानविधिवैयर्थ्याभावात् पशुवाक्य एव यागविधिरिति सिद्धम् ।

हृदयादीनां चावयवसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या समुच्चितानामेव साधनत्वावगतेः क्रमसमुच्चयदर्शनस्यापि नानुपपत्तिः ।

प्रयोजनम् — पूर्वपक्षे सवनीयादे हृदयादियागानां मध्येऽन्यतमस्य विध्यन्ताच्चैकादशावदानगणप्राप्तिः, सिद्धान्ते [illegible] सेति द्रष्टव्यम् ।

सोमेऽपि च ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु देवताविशिष्टग्रहणविधिसम्भवे नाश्रुतयागकल्पनमुपपत्तिमत् । यद्यपि तत्तद्देवतात्वं यागक्रियानिरूपितमेव, तथापि तद्धितोपात्तस्य इन्द्रवायुनिष्ठदेवतात्वस्य ग्रहणकालीनोच्चारणकर्मीभूतवृत्तित्वसम्बन्धेन ग्रहणेऽपि वैशिष्ट्यं न विरुध्यते, अतश्चोक्तसम्बन्धेन देवतात्वविशिष्टे ग्रहणे गृह्यमाणसंस्कारार्थं विहिते देवतात्वस्य त्यागैकघटितत्वाद्यागापेक्षायां प्रकृतसोमवाक्योपात्तयागसम्बन्धोपपत्तिः । यथैव हि 'दध्नेन्द्रियकामस्ये' त्यादौ तृतीयोपात्तकरणत्वविशिष्टं दधि दधिविशिष्टं वा करणत्वं करणतासंसर्गेण इन्द्रियोद्देशेन विधीयत इति पक्षयोः तृतीयोपात्तकरणत्वस्य निरूपकरूपाश्रयापेक्षायां प्रकृतहोमान्वयः, तथात्रापीति द्रष्टव्यम् ।

यत्त्वत्र केचित् ग्रहणान्वयार्थमैन्द्रवायवादिवाक्येष्वपि यजिकल्पनाङ्गीकारेऽपि न तत्र यागविधिः, अपि तु सोमवाक्य एव, ग्रहणवाक्ये तु कल्पितयजिपदमनुवादमात्रमित्युक्तम्; तद्यजिकल्पनं विनाप्युक्तप्रकारेण ग्रहणान्वयोपपत्तौ तत्कल्पने प्रमाणाभावात् तदन्वयस्य दुरुपपादत्वाच्चोपेक्षणीयम् ।

यदपि च भवदेवेन ग्रहणस्य यागावयवत्वात् देवतायाः तदन्वयोपपत्तेः अवयवान्तरापेक्षयैव च प्रकृतयागसम्बन्धोपपत्तेः न किंचित् बाधकमित्युक्तम्; तदप्यगृहीतस्यापि यागोपपत्तेर्वार्तिक एवोक्तत्वात् ग्रहणस्य यागावयवत्वकल्पनानुपपत्तेः, कल्पनेऽपि वा ग्रहणरूपावयवान्वयस्य पुनरपि दुरुपपादत्वाच्चोपेक्षितम् ।

तस्मादुक्तप्रकारेणैव देवताविशिष्टग्रहणविधि । अत एव देवताया वाक्येन ग्रहणाङ्गत्वावसायादुभयाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणेन याग प्रति दधि वदेव जनकत्वमाग्नागमेप्यङ्गत्वानन्गमाल यागस्याव्यकत्वसिद्धि । न च ग्रहणे देवतात्वान्वयोपपत्तावपि तत्संकार्यस्य तद्धितोपात्तस्य द्रव्यस्य सन्निधानात् द्रवरूपत्वावसायात्सस्य च सोमवाक्यविहिते यागे उत्पत्ति शिष्टसोमाविरोधेनापि विनियोगायोगात् सस्कार्यत्वानुपपत्ति, उत्पत्तिवाक्ये सोमस्य साक्षात्परम्परासाधारण्येन करणत्वमाने ऽवगते सोमसस्कारकामि पत्रविधिरूपतात्पर्यग्राहकबलेन परम्परया करणत्वाङ्गीकारात् हृदयादिव द्रवस्याप्यर्थात् साधनत्वावगते तदुद्देशेन ग्रहणाख्यसस्कारविध्युपपत्ते । अतएव पशुवत् सोमस्यापि रसप्रकृतित्वेन विधिरिष्ट ।

ननु न सोमवाक्ये सोमविधे विशिष्टविधिगौरवापादके युक्त; स हि न तावत् प्रदेयत्वेनेष्ट, सस्कारविधिवैयर्थ्यापत्ते, नापि प्रकृतित्वेन, तस्य सस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यापि प्राप्तिसिद्धे, तथाहि — ग्रहणवाक्ये तावत्तद्धितोपात्तस्य द्रव्यस्य ग्रहणसस्कृतस्य विनियोगापेक्षाया देवता सम्बन्धान्यथानुपपत्त्यवगततत्तद्यागाभ्यासेपु प्रयोगत्वेन विनियोगकल्पन नानुपपन्नम्, सर्वनामार्थकस्य च तद्धितस्य द्रव्यविशेषतात्पर्यग्राहकापे क्षाया सन्निधानाद्धारानीक्यप्रमितद्रवद्रव्यविशेषसिद्धि, तत्र हि तत्तद्वाक्य प्राप्तग्रहणविशेषानुवादेन धारामात्रस्य विधानम्, न त्वणुत्वस्यापि, वाक्य भेदापत्ते, अल्पपरिमाणेपु पात्रेपु स्थूलपात्रग्रहणे कृते पात्रात् बहि रपि पातापत्तेरणुत्वस्य प्राप्तत्वाच, धारायाश्च प्रतिसम्बन्ध्यपेक्षत्वात् गृह्णातेश्च कर्माकाङ्क्षत्वादुत्तरार्धादिवत् स्वतन्त्रजलादिप्रतिसम्बन्ध्यपेक्ष कत्वानुपपत्ते प्रकृत 'सोम पावयतो' त्यादिवाक्यप्रतीतसोमप्रकृतिकद्रव द्रव्यविषयत्वम्, पावनवाक्ये हि सोमशब्दो न लतापर, तस्या पावन सस्कार्यत्वानुपपत्ते, अपि तु लक्षणया तद्रसपर, अतश्च सोमप्रकृतित्व

स्यापि तत्संस्कारबलादेवावगतिसिद्धे न सोमवाक्ये तद्विधानाङ्गीकरण युक्तम्, अत एव क्रयाभिधवादिवाक्यस्थोऽपि सोमशब्दः तत्तद्यागाभ्यासापूर्वसाधनरसप्रकृतिभूतसोमपर एव, नच संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या विनियोगकल्पने सक्तुष्वपि तदापत्तेः सोमतद्रसयोः विनियोगाभावे क्रयाद्विवाक्यानामर्थकर्मविधायित्वमेव स्यादिति वाच्यम्, 'अध्वर्युं वृणीते' 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्यादौ संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यापि विनियोगस्य सहस्रशः स्वीकृतत्वात्, सक्तुषु तुल्यविशिष्टद्रव्यविरोधाच्च तत्कल्पनमित्युक्तमेव, नचैवमपि प्रत्यक्षविधिसत्त्वे संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनानुपपत्तिः, यथा कथञ्चिदपि सम्भवत्प्राप्तिकत्वे प्रत्यक्षस्यापि विधेरनङ्गीकारात्, अत एव मान्त्रवर्णिकसोमपि प्राप्तिमङ्गीकृत्य सामिदादीना नामधेयत्वमिष्टम्, नचैवं संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या व्रीहीणामपि प्राप्तिसम्भवात् तद्विध्यनापत्तिः तद्वाक्ये विधेयान्तराभावेन अगत्याभ्युदयशिरस्कत्वसिद्ध्यर्थं तद्विध्यङ्गीकारात्, प्रत्यक्षविध्यनुरोधेन संस्कारवाक्यस्थव्रीहिपदस्य यवलक्षणकत्वापत्तेः तेषामप्राप्तत्वाच्च, सत्यामपि संस्कारविध्यन्यथानुपपत्तौ प्रकृतितासम्बन्धेन पुरोडाशाङ्गतया व्रीहिप्राप्तौ यागाङ्गत्वेन तद्विध्युपपत्तेश्च, तत्प्रयोजनं च पुरोडाशाङ्गत्वे तदङ्गभूतानेकपरिमाणशेषकार्यादिलोपप्रसङ्गेन व्रीहिमात्रबाधस्य युक्तत्वात् अल्पसत्त्वे न तदुपादानम्, अपितु नीवारोपादानमेव, यागाङ्गत्वे त्वङ्गगुणविरोधन्यायेन पुरोडाशाङ्गभूतानामनेकेषामपि शेषकार्यादीनां लोपस्य युक्तत्वादल्पव्रीहिसत्त्वे यागाङ्गभूतव्रीह्युपादानमेवेति षष्ठोक्तम्, नचेदं सोमविधे प्रयोजनमस्ति, अतोऽनुवादः तत्प्रख्यन्यायेन वा नामधेयं सोमपदम्, इति चेन्न, इहापि तत्तदभ्याससाधनीभूतरसाङ्गत्वेन प्राप्तिसम्भवेपि यागाङ्गत्वस्याप्राप्तत्वेन विधिसम्भवात्। तत्प्रयोजनं च - तत्तद्रसाङ्गत्वे प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन तत्तदभ्यासापूर्वसाधनीभूतरसप्रकृतित्वेन विहितस्य दशमुष्टिपरिमितस्य सोमस्य चतुर्मुष्टिपरिमितव्रीहिभेदवत् भेदः प्राप्नु

यात्, नच क्रयस्य स्वतन्त्रकालाम्नानात्तदासम्य सोमस्य पशुक्रयार्थं दीक्षावच्छिन्नयवस्येव सर्वाभ्यासार्थं तन्त्रत्वापत्तिः, क्रयप्राप्तस्य दशमुष्टिपरिमितस्य सोमस्याभिषुतस्य पूतस्याधवनीयादिस्थस्य 'आधवनीयात् गृह्णाती' त्यपादानत्वेन श्रवणादेकाभ्यासापूर्वसाधनीभूतरसव्यक्त्यपादानस्याधवनीयस्थस्य यथोद्व्यक्रमव्यादिवदभ्यासान्तरापूर्वसाधनीभूतरसव्यक्त्यन्तरत्वानुपपत्तेरनेकरसव्यक्तिभेदेन तदपादानभूताधवनीयस्थसोमरसभेदावगमात् तद्भेदेन च प्रकृतिभूतसोमभेदोपपत्ते । यागाङ्गत्वे न यागत्वपर्याप्त्यधिकरणताकोद्देशेनैव सोमविधानात्तादृशस्यैव च दशमुष्टिपरिमाणक्रयादिसंस्कारविधानात् सत्यपि तत्तदभ्यासापूर्वसाधनीभूतरसव्यक्तिभेदे तत्प्रकृतिभूतस्य सोमस्य तन्त्रत्वसिद्धि । अत एव 'आधवनीयात् गृह्णाती' त्यपादानत्वश्रुतिरप्यवयवावयविसाधारण्येनोपपादनीया । अतस्तन्त्रतया प्रदेय प्रकृतिभूतस्य सोमस्याप्राप्तत्वाद्विध्युपपत्तिः । प्रयोजनान्तरं च, सोमवत् सक्तूनामपि विकल्पेन विनियोगकल्पनप्रसक्तौ तद्व्यावृत्ति । नच विशिष्टविधिगौरवभिया भेदं विकल्पं चाङ्गीकृत्यापि नामधेयत्वं शक्यम्, ज्योतिष्टोमनामावरुद्धस्य कर्मणो नामधेयान्तरवैयर्थ्यापत्तेः प्रयोजनलिप्सया सृष्टीरुपदधातीत्यत्रेव गौरवस्याप्यङ्गीकारात् । अतो युक्तं सोमवाक्ये सोमस्य विधेयत्वेपि यागस्यापि श्रुतस्य विधेयत्वाङ्गीकारात्तस्यैव च सर्वदेवतासम्बन्धोपपादकत्वोपपत्ते. न ग्रहणवाक्यैतिरिक्तयागान्तरकल्पना युक्तेति ।

नन्वेवं "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेत' 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्' 'सौर्यं चरुमि' त्यादावपि वाजपेयवाक्यवैश्वदेववाक्यविहितयागस्यैवोपपादकस्य सत्त्वात् प्राजापत्यादिवाक्येषु देवताविशिष्टालम्भनिर्वापमात्रविधानोपपत्ते न यागान्तरकल्पनापत्तिरिति चेत् ? न, वाजपेये तावदेवं सति बलीयसा द्रव्यसादृश्येन पशुविध्यन्तापत्ते अग्रमासादिरूपसोमधर्मप्राप्त्यभावात् 'तान् ग्रहणान्यालभन' इति कल्पिविध्यनुपपत्ते । वैश्वदेवेपि

द्रव्यसाद्गुण्येनेष्टिकविध्यन्तप्राप्तौ निर्वापस्यापि प्राप्तिसम्भवात् तदनुवादे नात्र देवताविधिर्वाच्य, तत्र निर्वापमात्रोद्देशे अग्न्यादिदेवतानामनियताष्टाकपालादिद्रव्यसम्बन्धे निर्वापसम्बन्धापत्ते, 'आग्नेयमष्टाकपालमि' ति सामानाधिकरण्यावगतपरम्परानियमानुपपत्ते. । अष्टाकपालविशिष्टनिर्वापोद्देशेतु वाक्यभेद' । निर्वापाख्यकर्मान्तरविधिस्तु भेदकप्रमाणाभावादेवासिद्धः ।

यद्यत्र प्रकरणान्तरमस्ति, अतिदेशेनोपस्थितत्वात् । अतिदेशावधृते निर्वापे सर्वासान्देवतानामुत्पन्नशिष्टत्वाच्च न गुणेऽपि विधि । अत तत्र कल्पित्वयागविधिरेवागत्या समाश्रित । प्रकृते तु वक्ष्यमाणरीत्या ग्रहणानामेव विधेयत्वादविधेयत्वेऽपि वा तदुद्देशेन देवतानामेव विधेयत्वोपपत्ते. न यागकल्पने प्रमाणमस्तीति वैषम्यम् ।

सूत्र तु ग्रहणावदानवाक्यानि न यागस्य, चोदकानि– स्वरूपकानि, संस्कारविधेयत्वेनाप्युपपत्तेरिति व्याख्येयम् ॥

तत्रेदान् कर्मणोऽभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं हि स्यात् द्रव्य गुणीभावात् ॥ २ - २ - १९ ॥ (सि २.)

नन्वेवं सोमवाक्यविहितस्य यागस्यैकत्वात् क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्ति. कथम्? तथाहि - यागैकत्वे तावत् प्रदेयमेव तद्द्रव्यमप्येकमेव, अतश्च सर्वोऽपि सोमरस सकृदेव पुरोडाशवत् त्यक्तव्य, ' अल्पं जुहोती ' ति वचनाच्च तदेकदेश सकृदेव द्ववदानवद्धोतव्य, एकदेशान्तरस्य तु भक्षणादिप्रतिपत्तिरिति प्राप्नोति, अस्तु वा ' ऐन्द्रवायवमि' त्यादौ यथाकथंचित् प्रदेयद्रव्यभेदप्रतीति, तथापि तेषामेकस्मिन् यागे विकल्प एव प्राप्नोति, गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात् ; तद्वाक्यप्रमितनिरपेक्षसम्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या नैरपेक्ष्येणैव साधनत्वप्रतीतेश्च, उत्पत्तिवाक्यादिप्रमितसमस्तसोमसाधनता तु प्रदेयद्रव्यापादानतया

ग्रुपपन्नेति न विरोध, एव सत्यपि यदि ग्रहणाना केनचित्प्रमाणेन समुच्चयोऽवधार्येत तदा गृहीतस्य पुनर्ग्रहणासम्भवादविनियुक्तसंस्कारा योगेन च भवेन् ग्राह्यद्रव्यभेदेन यागावृत्ति, नतु तदस्ति, द्रव्याणा विकल्पे तत्संस्काराणा ग्रहणानामदृष्टार्थानामपि विकल्पस्यैवापत्ते, वस्तु तस्तु आहवनीयादिस्थस्य सोमरसस्य ग्रहादिपात्रकरणकहोमसंस्कार्यता सम्पत्त्यर्थत्वात् ग्रहणस्य नैवादृष्टार्थत्वम्, अत एवार्थप्राप्तत्वात्ऐन्द्रवाय वादिवाक्येष्वपि तस्य विधेयता, अत एव न तद्भेदोऽपि, सत्यपि द्रव्याणा समुच्चये ग्रहणावृत्त्यैव सर्वेषा संस्कार्यत्वोपपत्ते तद्भेदे प्रमा णाभावात्, देवतानामुत्पन्नशिष्टतया भेदकत्वायोगाच्च, ऐन्द्रवायवादि वाक्यैरपि च ग्रहणविध्यङ्गीकारेण तत्रोत्पन्नस्यैव स्ववाक्योपात्तसंस्कार्य सम्बन्धेन विनियुक्तस्यापि वाक्यान्तरे संस्कार्यान्तरसम्बन्धेन विनियोग मात्रकरणादुत्पत्तिभेदाभावेनोक्थ्ययागस्यैव विविदिषावाक्ये ज्ञानाद्यर्थत्ववत् भेदानुपपत्ते, नचैवमेकस्यैव ग्रहणस्यानेकसंस्कार्यसम्बन्धोपपत्तावपि उत्पत्ति शिष्टैकदेवताविरोधे देवतान्तरनिवेशानुपपत्ते गुणाद्भेदापत्तिरितिवाच्यम्, ग्रहणे देवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वेनैककार्यत्वे प्रमाणाभावेन गुणन्यायाविषयत्वात्, आमिक्षायागस्य हि वाजिनकार्ये आमिक्षयैव जनिते तद्विषये निराका- ङ्क्षस्य वाजिनाग्राहकत्वाद्युक्ता वाजिनस्य भेदकता, ग्रहणे तु मित्रावरुण देवताकार्यमैन्द्रवायुदेवतया अजननान्नैराकाङ्क्ष्यानुपपत्ते न गुणन्यायविष- यत्वमिति विशेष, अस्तु वा ग्रहणाना भेद, तथापि ग्राह्यद्रव्याणा विकल्पेन यागसाधनत्वात् ग्रहणानामपि विकल्पापत्ते तदङ्गभूतदेवता नामपि चादृष्टार्थानामपि कार्यविकल्पबलेन व्यवस्थोपपत्ते समुच्चये प्रमाणाभावेन नादृष्टार्थदेवतासमुच्चयानुरोधेन ग्रहणसमुच्चयो यागा वृत्तिर्वा युक्ता समाश्रयितुम्, वस्तुतस्तु ग्रहणे देवतोद्देशानामपि नादृष्टविधयाऽङ्गता, निर्वाप इव वक्ष्यमाणदेवतास्मरणार्थत्वेनाभ्यासान्तर ,साधनीभूतद्रव्यस्याग्निफलकैतद्व्यासाधनीभूतद्रव्योपलक्षणार्थत्वेन ग

दृष्टद्वारैव ग्रहणेपि देवतोद्देशोपपत्ते , न च तत्रा ऽऽग्नेयादिवाक्ये यागाङ्गत्वेन प्रमिताया देवताया युक्तो निर्वापे दृष्टविधया सम्बन्ध , प्रकृते तु ग्रहणसम्बन्धोत्तरक्षणभावित्वाद्यागसम्बन्धस्य कथं ग्रहणसम्बन्ध वेलाया दृष्टार्थत्वकल्पनेति वाच्यम् ,– उत्पत्तिवाक्ये दृष्टसामान्यस्य भाव्य त्वावगमवत् ग्रहणवाक्ये दृष्टादृष्टसाधारण्येन भाव्यत्वावगमे जाते यागसम्बन्धोत्तरकाल दृष्टार्थत्वनिर्णयोपपत्ते , अतश्च निर्वापवत् ग्रह णेपि देवतासंयोगो दृष्टार्थ एव , तत्रत्यय विशेष – यद्देवताया याग एवाङ्गत्व न तु निर्वापे, उपकारकतामात्रेणैव तत्सम्बन्धोपपत्ते, प्रकृते तु विपरीतमिति, न त्वेतावता अदृष्टार्थत्वापत्ति , वस्तुतस्तु तत्तद्देवत्ययाज्यापुरोरुगादिमन्त्राम्नानाद्यागेपि मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनस्य प्रथ मत एव प्रतीते ग्रहणसंयोगोऽपि देवतानामुपकारकत्वेनैव, अत एव यागस्य देवताङ्गकत्वादभ्यक्तत्वमपि दुर्वचम् , अतो ग्रहणवाक्ये देवता विशिष्टग्रहणविधिरप्युपकारकतासम्बन्धेन प्रत्येतव्य , वस्तुतस्तु ग्रहण वाक्ये ग्रहणस्य स्वरूपेण ग्राह्यसंस्कारार्थत्वेन चार्थादेव प्राप्तत्वात् , तस्मिंश्च देवताना “उपयाम गृहीतोसी द्रवायुभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामी” त्यादिमन्त्रलिङ्गादेव निर्वाप इव प्राप्तिसम्भवात्, विधेयाभावेन तव मते तद्वाक्यवैयर्थ्यमपि, अतो द्रव्याणा तत्संस्कारग्रहणाना तद्गतदेवता संयोगानां च विकल्पापत्ते क्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्तिरिति चेत् ॥

अत्र केचित् पार्थसारथिमतानुयायिनो लिङ्गदर्शनोपपत्तिमात्रमेव माहु — “ ग्रहे जुहोती ” त्युपादेयगतपात्रसाहित्यस्य विवक्षितत्वात् तदनुरोधेन दृष्टार्थानामपि ग्रहणाना समुच्चयावगते यथागृहीताना मेव च होमात् तदभ्यासप्रतीते क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिरिति । तन्न, ग्रहाणां चमसानां च निरपेक्षसाधनत्वश्रवणेन समुच्चयाप्रतीते , तद्वांच ग्रहणानां तत्साध्यहोमाभ्यासाना च समुच्चयस्यैवमपि दुरुपपादत्वात् ;

एकस्यैव ऋतुपात्रादेरनेकदेवत्यग्रहणसाधनत्वश्रवणेन तादृशग्रहणाना विक
ल्पस्यैवमपि अनिवार्यत्वाच्च । अत एवं परिहर्तव्यम्— अन्यत सम्भव
त्यपि सत्वे सत्यप्यैन्द्रवायवादिवाक्येषु देवताविशिष्टग्रहणविधिरेव
विधे पूर्वं प्रवृत्त्यङ्गीकारेणाश्रीयते , तथाहि— ऐन्द्रवायव
मित्यत्र तद्धितार्थद्रव्यभेदस्तावत् प्रकृत्यर्थदेवताभेदाच्छब्दान्तर
न्यायेन गुणन्यायेन वा सुप्रसिद्ध एव, अतश्च तत्तद्वाक्ये तत्तद्द्रव्यो
द्देशेन तत्तद्देवताविशिष्टतत्तद्ग्रहणविधि । तत्प्रयोजन च देवतांशे तावत्
प्रत्ययार्थभेदसिद्धि ग्रहणाङ्गत्वसिद्धिद्वारा यागस्याव्यक्तत्वसिद्धिश्च । एत
द्विध्यभावे हि याज्यापुरोरुगादिमन्त्राम्नानायागाङ्गभूतानामेव देवताना
निर्वाप इव ग्रहणे तन्मन्त्रवर्णात् उपकारकतामात्र स्यात , सतित्वस्मिन्
प्रत्यक्षविधौ ग्रहणाङ्गत्वप्रतीते यागे उपकारकतामात्रावसायात् याज्यादि
मन्त्राणामपि तदकल्पकतया यागस्याव्यक्तत्वसिद्धि । तत्प्रयोजन
मपि चोद्भिदादीना तद्धितत्वसिद्धि । ग्रहणांशे तु द्रव्यसंस्कारतया
अर्थत प्राप्तस्यापि स्वतन्त्रादृष्टार्थत्वसिद्धि । एतद्वाक्ये हि ग्रहणपुनर्विधि
प्रयोजनाकाङ्क्ष सन् प्रयोजनान्तरासम्भवात् ग्रहणस्य प्रयाजादिवत् आरा
दुपकारकता प्रकरणात् कल्पयति । अत एव सत्यपि वाक्यीये द्रव्य
संस्कारार्थत्वे ग्रहणाना प्रकरणग्राह्यत्वमाकरेभिहितम् । अत एव विधि
पुन श्रुतिबलाद्बलीयसापि द्रव्यसंस्कारार्थत्वस्य आनुषङ्गिकता प्राकरणि
कस्यापि चादृष्टार्थत्वस्य प्रयोजकताङ्गीक्रियते । अन्यथा अदृष्टार्थत्व
मात्रस्य प्रवृत्तिविशेषकत्वेन विधिवैयर्थ्यतादवस्थ्यात् । अतश्च प्रयोज
कीभूतादृष्टानुरोधेन ग्रहणाना तत्तद्देवताना प्रयाजानूयाजवत् समुच्चया
वगतेस्तदनुरोधेन च आराद्द्रव्याणामपि समुच्चयप्रतीते विभिन्नदेवताक
द्रव्यभेदपरत्वेन यागावृत्तिसिद्धि । यद्यपि प्रयोजनान्तरमपि किञ्चि
द्ग्रहणविधे कल्प्येत, तथापि क्रमसमुच्चयदर्शनरूपतात्पर्यग्राहकबला
दुपप्रयोजनस्यापि अवश्यकल्प्यत्वमविरोध ।

नन्विद प्रयोजन ग्रहणविधिसत्त्वे सत्त्वावश्यकम्, तत्रैव तु प्रमाणाभाव, ऐन्द्रवायवादिवाक्येऽर्थप्राप्तग्रहणानुवादेनाव्यक्तत्वफलः देवतामात्रविध्युपपत्तेरिति चेत् ? " उपांशु गृह्णात्यन्तर्याम गृह्णाति ' त्यादौ सज्ञायुक्तवाक्ये तात्रद्विधेयान्तराभावेन ग्रहणस्यैव विधेयत्वादुक्तप्रयोजनोपपत्ते ऐन्द्रवायवादिवाक्येपि प्राप्तग्रहणानुवादेन देवताविधि तत्सत्कार्यसम्बन्धश्चेति वाक्यभेदापत्ते ग्रहणविध्यावश्यकत्वात् । ग्रहणमात्रानुवादेन देवताविधाने वेदिर्बर्हिन्यायेन प्राकरणिकयत्किंचिद्द्रव्यग्रहणेपि तदापत्तेश्च ।

यत्त्वस्मिन् पक्षे ऐन्द्रवायवपदे एकप्रसरताभङ्गापत्ते ग्रहणानुवादेन देवताविधिरेवेति कैश्चिदुक्तम्, तदेतादृशस्थले उद्देश्यद्रव्यस्य विधेयदेवतानिरूपकत्वाभावेन एकप्रसरताभङ्गस्यादोषत्वात्, ' सृष्टीरुपदधाती ' त्यादौ च मन्त्रविशिष्टोपधानस्य इष्टकासंस्कारार्थत्वेन विधे स्वयमेव स्वीकृतत्वादुपेक्षितम् ।

नचैव तर्हि विशिष्टविधिगौरवापत्ते ग्रहणमात्रमेव विधीयताम्, ऐन्द्रवायवादिपदन्तु ग्रहणमन्त्रवर्णप्राप्तानुवाद एवास्त्विति वाच्यम् ऐन्द्रवायवादिपदवैयर्थ्यभयेन विशिष्टविधेरप्यङ्गीकारात् । तत्प्रयोजनन्त्वव्यक्ततासिद्धिरित्युक्तमेव। अत एव सज्ञायुक्तग्रहणेष्वपि देवताङ्गत्वबोधको विधिरन्वेष्टव्य । अत एव गुणादेव ग्रहणभेद, प्राप्तग्रहणानुवादेन देवतासंस्कार्योभयसम्बन्धकरणे वाक्यभेदापत्ते, तदापादकस्य गुणस्य भेदकत्वादुत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधनिमित्तकस्यापि गुणस्य सत्त्वाच्च । देवताना दृष्टविधयैव ग्रहणाङ्गत्वाङ्गीकाराच्च एकयैव देवतया ग्रहणनैराकाङ्क्ष्यमपि सुवचम् । वस्तुतस्तु गुणन्याये नैव नैराकाङ्क्ष्यप्रवेश, अपितु गुणस्य निविशमानत्वमात्रम्, अस्ति चात्र देवताना अदृष्टविधया ग्रहणाङ्गताङ्गीकारेपि तत् । तथाहि—एकस्मिन् ग्रहणे अनेकासा देवतानामदृष्टार्थाना न तावत विकल्पो युक्त, प्रयाजादिवदेकार्थत्वे प्रमाणाभावात, समुच्चयस्तु एकस्मिन् ग्रहणे किं स

वेषां देवताप्रातिपदिकानामन्ते चतुर्थीं समुच्चारणीयेत्येव विधि, किंवा प्रत्येकं चतुर्थ्यन्तपदान्युच्चार्यान्ते ग्रहणमित्येवंविधि? नाद्य, प्रत्येकं तद्धितश्रवणानुपपत्ते। अन्त्येपि किं सकृद्यागकरणं ग्रहणवत्, उत यागावृत्ति? नाद्यः, मित्रावरुणादीनामुपपादकीभूतयागसम्बन्धाभावेन देवतात्वानुपपत्ते; नान्त्यः, प्रकृत्यर्थदेवताभेदेन प्रत्ययार्थभूतद्रव्यभेदावगमादनेकेषां द्रव्याणां सकृदनुष्ठीयमानग्रहणसंस्कार्यत्वायोगात्। न चैवमप्यावृत्त्यापि सर्वसंस्कारोपपत्ते न ग्रहणभेदावश्यम्भावः, सत्यावत् गुणस्यापि स्वसम्बन्धिभेदकत्वसम्भवे तत्सम्बन्ध्यभ्यासभेदापादकत्वायोगात्, अन्यथा वाजिनस्यापि तदापत्ते, अतो निविशमानेनापि गुणेन ग्रहणभेदावगमाद्युक्तस्तेषामुक्तविधया समुच्चय। न चास्तु ग्रहणानां समुच्चयस्तावत, ग्रहणसंस्कृतद्रव्यैस्तु युगपदेव यागसिद्धे न तदावृत्तौ प्रमाणमस्तीति वाच्यम्, समुच्चितानेकदेवताकत्वात्सकृदनुष्ठानानुपपत्ते। नहि सर्वाउद्दिश्य सकृद्याग सम्भवति, देवतोद्देशसमानकालीनत्यागस्यैव यागपदार्थतया वृद्धव्यवहारसिद्धत्वेन सर्वेषां देवतोद्देशानां त्यागसमानकालीनत्वानुपपत्ते। अत एव यत्र मन्त्रवर्णेनानेकानि देवतात्वाधिष्ठानान्युच्यन्ते, तत्र देवतात्वस्य लाघवादेकस्यैव कल्पनेनाधिष्ठानोद्देशासमानकालीनत्वासम्भवेपि देवतात्वोद्देशसमकालता नानुपपन्ना। अत एव तादृशस्थले क्वचित् केषाञ्चित् प्रत्येकचतुर्थ्यन्तपदोच्चारण निर्मूलमेव! अत एव सूक्तवाकादौ तत्त्यागे अग्न्यादीनां प्रत्येकं देवतात्वेपि उपयुक्तदेवतापदवृत्तिदेवतात्वस्य एकस्यैव प्रस्तरादियागे कल्पनात् त्यागसमकालता उपपन्ना। यत्र "अग्नये कृत्तिकाभ्य पुरोडाश" मित्यादौ द्वयोरप्यधिष्ठानदेवतात्वयोर्भेद', तत्रैकवाक्योपादानावगतसाहित्यबलात् समकालताविधेपि न क्षतिः। प्रकृते तु प्रयोगविध्यवगतसाहित्यस्यौत्थानिकत्वेन दुर्बलत्वात्र समकालत्वबाधकतेति वैषम्यम्। प्रकृते च मात्रापुरोरुचोर्भेदान् सुतरां सकृदनुष्ठानानुपपत्तिः, पृथग्गृहीतानां द्रव्याणां विना वचनं मेलनासम्भवात्। अत एव यत्कस्मिन्नेव पात्रे यागेन

इन्द्रवायुभ्यां च ग्रहणं तत्र वचनान्मेलनेपि न दोषः । मेलनासम्भवेनैव चाग्निष्टुति ' आग्नेया ग्रहा भवन्ती" ति वचनादग्निमात्रदेवत्यप्रकृतसर्वग्रहण वति सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेप्यावृत्तिसिद्धि । तस्माद्यागावृत्तेरपि न्यायसिद्ध त्वादुक्तक्रमसमुच्चयदर्शनम् । अथवाऽस्तु तद्विधायकम् , तेनैव चाग्निष्टुत्या वृत्तिसिद्धिरिति ध्येयम् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे उत्पत्तौ यागार्थतया देवता श्रव णान्न मेत्रिन्द्रादौ तद्विध्यन्त , अपितूपांशुयाजीय ,सिद्धान्ते तत्स्थ्यकत्वात् सौ मिकविध्यन्त सर्वाभ्यासविध्यन्तसमुच्चयाच्च यथाप्रकृत्यनुष्ठानमिति द्रष्ट व्यम् ।

सूत्रे तु " तद्भेदात् '—देवताद्देशभेदात् , ' कर्मण " ग्रहणस्य, "अभ्यास ' भेद इति यावत् , नन्वर्थप्राप्ते ग्रहणे सर्वेषां देवतासयोगाना विधानोपपत्ते कथं तावन्मात्रेण भेदसिद्धिरत आह, ' द्रव्यपृथक्त्वात् " प्रकृ यथदेवताभेदादेव सम्कार्यद्रव्यपृथक्त्वावगमात् , अतश्च प्राप्तग्रहणानु वादेनोभयविधाने वाक्यभेदापत्ते युक्तो ग्रहणभेद इत्याशय , नचैवमपि तेषां दृष्टार्थतया कथं समुच्चय ' विधिबलेनादृष्टार्थतायाः अभ्युपगमात् , अन्यथा विधिनातम् , " आर्थक " मेव स्यात् , अतो दृष्टार्थत्वात् समु च्चय एादिरादिद्रव्याणां तु यन्थक्रियां प्रति गुणभूतत्वाद्विकल्प इति भेद इति ग्रहणसमुच्चयदर्शनोपपत्तौ व्याख्येयम्। होमक्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तौ तु, " तद्भेदात्" समुचितदेवतोद्देशभेदात् , " कर्मण " यागस्य, "अ भ्यास " आवृत्ति , तत्कार्यद्रव्यस्य पृथक् ग्रहणाद्वचनं विना मेलनानुप पत्ते , अन्यथा पृथक् ग्रहणमनर्थकं स्यात् , नचैव यागभेदापत्ति , देवता रूपस्य द्रव्यस्य ग्रहणं प्रत्येव गुणत्वेन स्ववाक्ये यागाकल्पकत्वात् , अतो यागावृत्तिमात्रबोधनाद्युक्ता होमेपि क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिरिति व्याख्येयम्।

इति पशुसोमाधिकरणम् ॥६॥

अथ संख्याधिकरणम् ॥

पृथक्त्वनिवेशात् संख्यया कर्मभेदस्स्यात् ॥२-२-२०॥

" तिस्र आहुतीर्जुहोति " "द्वादश द्वादशानि जुहोति " " आज्यभागौ जुहोति " " पार्वणौ यजती " त्यादौ किं यावत्संख्य धात्वर्थभेदो भावनाभेदश्च, किंवा एक एव धात्वर्थो भावना चेति विचार्यते । अत्र पादाध्यायसङ्गतिस्स्पष्टा । अभ्यासापवादत्वेन च पूर्वाधिकरणोत्थानात् तत्समासया बुद्धिस्थेऽभ्यासेऽसकृच्छ्रवणात युक्ता भेदकता प्रकृतेतु सकृच्छ्रवणात् तस्य न भेदकत्वोपपत्तिरिति पूर्वपक्षोत्थानादभ्यासाधिकरणेनापि प्रत्युदाहरणरूपा ।

तत्र न तावत् संख्याया साक्षादेव भावनाभेदबोधकत्वम् , सत्यपि प्रथमत संख्याया अपि विशेष्यभूताया भावनायामन्वये धात्वर्थवाच्याहुतिपदसामानाधिकरण्यदर्शनात् स्वाश्रयकरणकत्वसम्बन्धेन तदाश्रयणात्, संख्यायाश्चैकत्वातिरिक्तायास्स्वसमानाधिकरणस्वाश्रयप्रतियोगिकभेदव्याप्तत्वरूपपृथक्त्वनिवेशित्वस्वाभाव्यात् , सत्यपि स्वाधारवृत्तिभेदबोधकत्वे तदनाधारभावनाभेदबोधकत्वानुपपत्ते नापि धात्वर्थभेदबोधनद्वारा, संख्याया पदान्तरोपात्तत्वेन समानपदप्रमितैकत्वसंख्यावरुद्धे धात्वर्थे साक्षात्सम्बन्धेन वृत्तित्वानुपपत्ते , यद्यपि ' जुहोती ' त्याख्यातोपात्तैकत्व कर्तृगामित्वात्त धात्वर्थवृत्तित्वेन प्रमितम् , तथापि अनवच्छिन्नस्य धात्वर्थस्य भावनान्वयित्वानुपपत्ते अवच्छेदकीभूतसंख्यापेक्षाया प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकत्वस्यैव धात्वर्थवृत्तित्वप्रमा नानुपपन्ना , अतश्च यथैव " एकादशप्रयाजान्यजती " त्यादौ धात्वर्थसम्बन्धित्वेन श्रुतापि एकादशत्वसंख्या पदत्वावरुद्धे धात्वर्थे साक्षाद्वृत्तितया निवेशमलभमानः धात्वर्थप्रयोगवृत्तित्वेनाऽश्रीयत इति सत्यपि प्रयोगरूपाभ्यासभेदे सोमयागवदेव न कर्मभेदकता, तथात्रापि न धात्वर्थभेदकतेति द्रष्टव्यम् , अत एवानन्तरसगतिरपि , न चैकत्वसंख्याया अनुमितत्वेन न सामानाधिकरण्यप्रमितश्रुतसंख्यावृत्ति

धात्वर्थनिष्ठत्वबाधकतेति वाच्यम् , एकत्वस्यानुमितत्वेऽपि प्रथमानुमितत्वेन प्राबल्यात् , अन्यथा प्रयाजगतस्य पञ्चत्वस्य प्रत्येकैकत्वस्य च प्रवृत्ता वार्थिकत्वेन प्राबल्यानुपपत्ते , अत एव "तिस्र आहुती" रिति सामानाधिकरण्यमपि प्रयोगद्वारकमेव व्याख्येयम् , अस्तु वा धात्वर्थ मात्रवृत्तिताङ्गीकारेण तद्भेदकता, तथापि भावनाभेदे प्रमाणाभाव , न तावत्सख्या, तस्यास्तद्भेदकत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् , नापि सख्यया धात्वर्थ भेदस्तद्भेदे च शब्दान्तरन्यायेन भावनाभेद इति वाच्यम् , प्रकृतिभेदे हि तदर्थानुबद्धाया भावनाया प्रकृत्यन्तरार्थस्य निवेशासम्भवाद्युक्तो भावनाभेद , प्रकृते त्वनेकेषामपि धात्वर्थानामेकेन धातुनोपादानात् सर्वेषामेकस्यामेव भावनाया समूहालम्बनवन्निवेशोपपत्ते न शब्दान्तर न्यायविषयत्वम्, किञ्च भावनानेकत्वे विधेयानेकमुख्यविशेष्यकत्वाच्च वाक्यभेदोऽपि, अत 'समिधो यजती' तिवत् सत्यपि सख्याश्रवणे न भेद ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते— ' तिस्र आहुती " रिति सामानाधिकरण्या द्धात्वर्थवृत्तित्वप्रतीते तद्भेदकत्वमेव सख्याया । न च प्रयाजैकादशत्व न्यायविषयत्वम् , एकादशत्वनिश्चित पूर्वं प्रकृतौ प्रयाजाना प्रत्येकैकत्वेन वा प्रचयशिष्टपञ्चत्वेन वा निर्ज्ञातसख्यत्वात् , प्रकृते तु यावन्न्यायेन धात्वर्थे सख्यानुमातुमारभ्यते तावत् प्रत्यक्षश्रुतया सख्यया निराकाङ्क्षीकृते नानुमानप्रसर समस्ति । किञ्च कारणाभाव एव खल्वेकत्वपक्षपरको न्याय्य । नचात्र सोऽस्ति, त्रित्वश्रवणस्यैव कारणस्य सत्त्वात् , अतश्च प्रत्यक्षश्रुतसख्यासत्त्वे धात्वर्थेन स्वपरिच्छेदार्थमेकत्वसख्यानुमानायुक्त तथा धात्वर्थभेद । नचैव यत्राप्युत्पत्तिवाक्ये सख्या न श्रुता वाक्यान्तरे च तस्या श्रवण तत्रापि श्रुतसख्यासत्त्वे तदाक्षेपानवतारात् सख्यया कर्मभेदापत्ति , तादृशस्थले श्रुतसख्याबोधकवाक्यस्य प्रवृत्ते पूर्वमेव तदुपजीव्येनोत्पत्तिवाक्येनैकत्वस्यैवानुमानात । तथाहि— सर्वत्र पदश्रवण

क्रमेण प्रथमतः पदार्थोपस्थितिः, पश्चात् सर्वेषां प्रत्यासत्तिक्रमेण भावनान्वयः, विशिष्टप्रतीत्युत्तरकाले च तस्या विध्यन्वयः, तदुत्तरं चापरिच्छिन्नाना क्रियान्वयायोगात् परिच्छेदकीभूतसंख्यानुमानमिति वस्तुस्थितिः । तत्रोत्पत्तिवाक्य एव संख्याश्रवणे तत्रानुमानप्रवृत्तेः पूर्वमेव संख्याया भावनान्वयात् तन्निर्वाहार्थं तस्या धात्वर्थसम्बन्धावश्यम्भावात्तयैव निराकाङ्क्षत्वोपपत्तेः पश्चात् न संख्यान्तरानुमानप्रसक्तिः । यत्रोत्पत्तिवाक्ये सा न श्रुता, उपन्नवाक्यस्य च तदनुवादेन संख्याविधायकत्वात् तदुपजीवकत्वेन तदुत्तरप्रवृत्तिकत्वम्, तत्रोत्पत्तिवाक्येन स्ववाक्यार्थावधारणवेलायां परिच्छेदकीभूतसंख्यानुमाने तावन्न किंचित् बाधकमस्ति । न चानुमितस्याप्युत्तरकालश्रुतेन बाधः, दुर्बलस्यापि पूर्वप्रवृत्तस्य तदुपजीविप्रवृत्तेनोत्तरेण बाधायोगात् । न यथा प्रथमप्रतीतस्यापि दुर्बलस्य यागगतकरणत्वस्योत्तरकालिकेन श्रुतेन सोमकरणत्वेन बाधापत्तेः । नच उत्पन्नशिष्टस्यानर्थक्यम् अभ्यासद्वारकतयाप्युपपत्तेः । प्रकृते त्वश्रुतसंख्यानुमानात् पूर्वमेव श्रुतायाः संख्याया भावनान्वयद्वारा विध्यन्वयप्रतीतेरौत्तरकालिकत्वाभावेनानुमानप्रतिबन्धाद्युक्ता भेदकतेति वैषम्यम् । अत एव यत्र संख्याया उत्पत्तिवाक्यगताया अपि सम्भवत्प्राप्तिकाया विशिष्टविधिगौरवापत्तेः न भावनान्वयद्वारा विध्यन्वयस्तत्र तस्यानुमानप्रतिबन्धकत्वाभावान्न धात्वर्थभेदकता । यथा– 'समिधो यजति' त्यत्र समिध इति बहुवचनं "समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु" इति मन्त्रवर्णे समिद्देवतागतत्वेन बहुत्वस्य प्राप्तत्वात् बहुत्वसंख्याविशिष्टयागविधौ च गौरवापत्तेः स्वाश्रयदेवत्ययागवृत्तित्वसम्बन्धेनैकत्वलक्षणार्थं सत् समित्प्रातिपदिकलक्ष्यतत्तद्देवत्ययाग एवान्वेतीति शक्यार्थस्य बहुत्वस्य विध्यन्वयाभावान्न धात्वर्थभेदकता । अतश्चोत्पद्यमानकर्मसमानाधिकरणा विधेया संख्या कर्मभेदिकेति सिद्धम् । कर्मसामानाधिकरण्याभावादेव च "त्रिर्वेदिं प्रोक्षति" त्यादौ न कर्मभेदः,

त्रिरित्यस्य क्रियाभ्यासावृत्तिगणनार्थकसुच्प्रत्ययान्तत्वेनाभ्यासावृत्तिसंख्या प्रतिपादकस्य कर्मसाधनताविवरणाभावात् । अत सिद्ध संख्यया भावार्थभेद । नचैवमपि भावनाभेदकाभाव, शब्दान्तरस्यैव सत्त्वात् । यद्यपि च समानपदोपात्तधात्वर्थावरोधे पदान्तरोपात्तधात्वर्थस्यावच्छेदकत्वायोग इत्येवंविधो गुणकर्मसङ्कीर्णो मूलोक्तशब्दान्तरन्यायो नात्र भावनाभेदकत्वेन सम्भवी, तथापि कार्यतावच्छेदकतदुद्देश्यत्वादिभेदात् कारणतावच्छेदकस्याप्यन्यत्वे विजातीयमित्येवंविधोऽस्मदुक्तशब्दान्तरन्यायस्तु प्रकृतेऽपि सम्भवत्येवेति न कश्चिद्विशेष । अस्त्यपि च विधेयभावनाया करणे एकपदोपादानानुपपत्तेर्न ते न वाक्यभेद । अत एवास्माभि भिन्न प्रतीतिविषयत्वे सत्युभयविशेष्यत्वाभावे सत्यर्थैकत्वलक्षणमुक्तमर्थैकत्वाधिकरणे । तस्मादुक्तं संख्यया कर्मभेद । नच संख्या न स्वतन्त्रगानम्, एकस्मिन् कर्मण्यनिशमान वसाम्येन गुण एव तर्मावादिति वाच्यम्, अनिविशमानत्वसाम्येऽपि उत्पत्तिगतायाः संख्यायाः स्वाभाव्यात् सिद्धो पत्तिकस्यैव कर्मणोऽनेकत्वमात्रबोधकत्वात् । 'तिस्रआहुती' रित्यत्र हि शब्दा तस्यैवोत्पत्तिपरत्वासाधारणम्, न तु संख्याया तत्र व्यापार, अपितु नैकत्वमात्रमेव, गुणस्य तु प्रत्यक्षाश्रयादौ उत्पत्तिवाक्यगतस्य भेदकत्वे उत्पन्नवाक्यगतस्याप्यनिविशमानत्वेन स्वविशिष्टकर्मोत्पत्तिबोधक द्वारा भेदकत्वमपि तत्त्वमिति वेदितव्यम् । एवं सत्यपि संख्याया वैलक्षण्य द्रष्टव्यम् । तस्मात संख्यापि स्वतन्त्रं प्रमाणम् । प्रयोजनं तु एतदधिकरणे पञ्च वेदीपोक्षणम् तस्य सकृदेव प्रयोग पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते त्वावर्तनीय इति । तथा अनत्यर्माश्रितो गुण प्रत्यक्षयाः सायम्प्रात रावृत्तहोमाश्रितद्रवितावर्तनीय पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते त्वाश्रयापेक्षाया प्रत्येक मेवाप्यप्रत्यक्षत्वादानियमेन यस्मिन् कस्मिंश्चित् होमेऽनुष्ठेय इति । सूत्र स्पष्टम् ।

भाष्यकारेण तु कर्मसमानाधिकरणाया संख्याया भेदकत्वस्य स्फुटत्वात् तदनादृत्य " सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत " इति द्रव्यसमानाधिकरणसंख्याया भेदकत्वं विचारितम्— किमत्र सप्तदशपशुद्रव्यको यागो विधीयते, किंवा एकैकपशुद्रव्यकाः सप्तदश यागा इति। तत्र पादाध्यायप्रकरणसङ्गतय पूर्ववदेव। अनन्तरा तु पूर्वाधिकरणे भिन्नवाक्योपात्तानामनेकेषामपि देवतात्वानामेकेन यागेनोप पत्तावुक्तायामेकवाक्योपात्तैकदेवतात्वस्य सुतरामेकेन यागेनोपपत्तिरिति पूर्वपक्षोत्थानात् द्रष्टव्या। तत्र प्राजापत्यानिति पदे प्रकृत्या प्रजापति स्तद्धितेन देवतात्वविशिष्टद्रव्यं सन्निहितं पश्चात्य द्वितीयया करणत्वं बहुवचनेन बहुत्वमुच्यत इति तावद्वस्तुस्थितिः, पशुपदं च द्रव्यविशेष तात्पर्यग्राहकम्, तत्र पदद्वयेपि बहुत्वस्य प्रथमतः करणत्वेनान्वितस्यापि पाष्ठिकः पश्चात्द्रव्येणैवान्वयः पश्चेकत्वाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेनावगम्यते; न च पशुपदे तथान्वयेपि प्राजापत्यपदे बहुत्वस्य देवतात्वविशिष्टद्रव्य एव तद्धितार्थेऽन्वयो युक्तः, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थाभिधायकत्व नियमादिति वाच्यम्,— सङ्ख्यारूपप्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्व व्युत्पत्तेः; अन्यथा द्वौ त्रय इत्यत्र द्वित्वादिविशिष्टे संख्यान्वये चतुर्णां नवानां वा प्रतीत्यापत्तेः; श्रुतविशेष्यस्यान्वयबाधे हि कचित् विशेषण स्यैव विशेष्यत्वलक्षणयान्वयः, यथा- "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इत्यादौ, न तु क्वापि विशिष्टान्वयो दृष्टचरः; अतएव "पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतस्संवत्सराः" इत्यत्र पञ्चाशत्सङ्ख्यायामेव विशेष्यभूतायां पञ्चत्वान्वयः, संवत्सरसामाना धिकरण्यन्तु संवत्सरपदस्य संवत्सरवृत्तिमहल्लक्षणयेति न विरोधः, अतो देव तात्वविशिष्टद्रव्ये तद्धितार्थेपि बहुत्वान्वयः द्रव्य एवेति सिद्धम्। सचोभ यथा सम्भवी, द्रव्ये देवतात्वान्वयोत्तरं ततः पूर्वं वा, तत्र यद्युत्तरं ततो देवतासम्बन्धस्य प्रतिसम्बन्धिनि द्रव्ये सङ्ख्यानवगमात् प्रत्येकं देवता

सम्बन्धप्रतीते स्यादनेकयागकल्पनम्, पूर्वभाविनि तु तस्मिन् साहित्याव
च्छिन्नस्यैव प्रतिसम्बन्धित्वात् सत्यप्यधिष्ठानभेदे प्रतिसम्बन्धितापर्याप्त्यधि
करणतावच्छेदकस्यैकत्वेन द्रव्यदेवतासम्बन्धैक्यप्रतीतेरेकयागकल्पनम् ।
तदेवमुभयविधोपपत्तावनेकयागतदपूर्वकल्पनागौरवभिया बहुत्वान्वयस्य
पूर्वत्वमवाश्रीयते । एवं च पशुपद इव तद्धितेपि बहुत्वान्वयात् पूर्वमेक
त्वप नियमनो द्रव्य एवाश्रित स्यात् ननु देवतात्वे प्रजापतिरूपे च
प्रकृत्यर्थेपीत्यपि लाघवम् । एवञ्च यद्यपि क्वचित् बहुत्वस्य विशिष्टान्व
न्वयो दृष्टचरो भवेत, तथापि विशेष्यमात्रेपि अन्वयदर्शनादुभयथा
व्युत्पत्तिसत्त्वे पूर्वोक्तविषयात्रोभयथाप्युपपत्तौ च लाघवस्यैव नियामकत्वाद्युक्त
मेकयागकल्पनम् । नन्वतिदेशशास्त्रस्य नियामकत्वसम्भवे न लाघवाद्यन्या
यस्य नियामकता युक्ता, स हि प्रकृतित एकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगण
मेक प्रापयति, प्रकृतौ हि 'पशुमालभेते' ति हृदयादिप्रकृतिभूतपशुगत
मेकत्वं विवक्षितम् 'हृदयस्याग्रेऽवद्यती' त्यादिष्वपि च संस्कारविध्य
न्यथानुपपत्त्या विनियोगकल्पनादशायामध्वर्युगतैकत्ववद्धृदयादिगतैकत्वस्य
विवक्षितत्वादेक एवावदानगणःक्रम् अतश्च तस्य यागैकत्वे आतिदेशिकत्वा
देकस्यैव प्राप्ते सप्तदशपशुप्रकृतिकत्वानुपपत्ति, यद्यपि चौपदेशिकया पशु
सत्यया आतिदेशिकस्य सम्या बाधः स्यात्, तथापि हृदयाद्येकत्वस्य भिन्न
विषयत्वात् बाधकाभावेन तस्य सप्तदशपशुप्रकृतिकत्वानुपपत्ति तदवस्थैव ।
यागभेदे तु प्रतियागमतिदेशभेदात् तावता गणानां सेर्युक्ता तावत्पशु
प्रकृतिकतेति, अतोऽतिदेशेनैव वाक्यशेषस्थानीयेन निर्णयोपपत्ते देवता
त्वान्वयोत्तर इत्यमा रे बहुत्वान्वयो विशिष्ट एव वा स इति अङ्गीकर्तुं युक्त
मिति चेन्,— अतिदेशस्योभयथाप्युपपत्तावनिर्णायकत्वात् । तथाहि—
प्रकृतौ पशुगतस्य विशसनादिरूपतात्पर्यग्राहकबलेन सर्वावयवद्वारा पशु
साधनताबोधक इति न हृदयादीनां परिसङ्ख्यार्थमित्युक्तम्, स्यान्यति

यात पशुशास्त्रैवार्थाद्धृदयादिसाधनताविधायकं नावदानशास्त्रम्, तत्रच पशुगतैकत्वेन हृदयाद्येकत्वस्यार्थसिद्धत्वात् तदंशेपि विधिकल्पनम्; एवं च यद्यप्यवदानविध्यन्यथानुपपत्त्यैव हृदयादिविधिकल्पनम्, तथापि अर्थसिद्धत्वात्तैकत्वविशिष्टस्य तस्य; अतश्च हृदयादिगणस्य यागसाधनस्यापि यथैव पशुगतैकत्वानुरोधेन प्रकृतावेकत्वं तथैवात्र तद्गतसप्तदशत्वानुरोधेन सप्तदशत्वमिति न कश्चित् यागैकत्वेपि तस्य विरोध । अतः द्रव्यदेवतासम्बन्धस्यैकत्वे लाघवन्यायस्यैव नियामकत्वात् युक्तं यागैकत्वम्। अस्तु वा यथाकथञ्चित् सम्बन्धभेद, तथापि सम्बन्धोपपादकत्वेन सोमयागवल्लाघवेनैकस्यैव यागस्य कल्पनोपपत्ते नानेकत्वे प्रमाणमस्ति । तेन यथैव सिद्धान्ते सकृदनुष्ठानेनैवानेकयागनिष्पत्ति, तथा मन्मतेप्येकेनैव यागेन सर्वदेवतासम्बन्धोपपत्ति । अतो न कर्मान्तरम् ।

यत्तु न्यायसुधाकृता तद्धितोत्तरबहुवचनमात्रालोचने विशिष्ट एव तद्धितार्थे बहुत्वान्वयापत्ते पूर्वपक्षानुत्थानप्रसङ्गात् न तन्मात्रालोचनेनात्र पूर्वपक्ष, किन्तु तद्धितस्य सर्वनामार्थवृत्तित्वात् सर्वनाम्नश्च सन्निहितपशुपरामर्शित्वात् बहुवचनान्तपशुपदानुरोधेन सर्वनाम्न एवैकशेषत्वकल्पनया बहुत्वसङ्ख्यावच्छिन्नसर्वनामार्थे एव तद्धितोत्पादात्। तदुत्तरबहुवचनस्यानुवादत्वात् बहूनां पशूनामेकदेवतासम्बन्धेन कर्मैकत्वमित्येव पूर्वं पक्ष इत्युक्तम्; तत् बहुत्वान्वयस्य विशेष्य एव व्युत्पन्नत्वा अश्रुतसर्वनामैकशेषत्वकल्पने प्रमाणाभावाच्चोपेक्षितम्, अत. प्रागुक्त एव पक्षो युक्त ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते— सत्यं सङ्ख्याया विशेष्यान्वय एव व्युत्पन्न', तथापि तु समानाभिधानश्रुत्या सङ्ख्यान्वयात् पूर्वमेव देवतात्वं द्रव्येऽन्वेति, पश्चादेव पदश्रुत्या सङ्ख्या, अतश्च देवतात्वस्य प्रतिसम्बन्धिनि द्रव्ये साहित्यानवगमात् पशुत्वस्यैव प्रतिसम्बन्धितावच्छेदकत्वमर्हतः उत्तर

कालं बहुत्वान्वयेन पशुत्वावच्छिन्नभेदप्रतीते सम्बन्धितात्पर्यात्समधिकरणत-
भेदेन देवतासम्बन्धानामपि योग्यतावलेन भेदप्रतीतिः । नच पशुत्वस्य
पशुपदाधीनप्रतीतिकत्वात् तस्य च बहुवचनार्थत्वेन सामानाधिकरण्य-
सम्बन्धेन बहुत्वविशिष्टस्यैव तस्य प्रतिसम्बन्धितावच्छेदकत्वप्रतीतिरिति
वाच्यम्, पशुत्वविशेषणावधारणस्य उत्तरकालमप्युपपत्तौ तद्धितस्य
पशुपदाधीनप्रवृत्तिकत्वे प्रमाणाभावात् । नच तात्पर्यग्राहकज्ञानस्य
तद्धितपदजन्यपदार्थोपस्थितावेव सहकारिकारणत्वाभ्युपगमात् कथं
तद्धितपदस्य पशुपदाधीनप्रवृत्तिकत्वाभाव इति वाच्यम्, तात्पर्य-
ग्राहकज्ञानाभावेऽपि तद्धितपदमात्रश्रवणेनानिर्धारितद्रव्यविशेषबोधे बाधका-
भावात् । अन्यथा तद्धितमात्रश्रवणात् द्रव्यविशेषसंशयानुपपत्तेः ।
अतोऽनिर्धारितद्रव्यविशेषे बुद्धेऽपि विशेषणान्तरव्यावृत्तिमात्रफलजनकस्य
तात्पर्यग्राहकस्येति द्रष्टव्यम् । अस्तु वा गुणाधिकरणप्रतीतिकस्यास्यात्
तात्पर्यग्राहकज्ञानस्य पदार्थोपस्थितावेवोपयोगः, तथापि तत्त्वेन पशुप्राति-
पदिकस्यैवोपयोगः, योग्यत्वात्, ननु बहुवचनादेरपि बहुवचनस्य उभयथा-
प्युपपन्नत्वेन तात्पर्यग्राहकत्वाभावाच्च । तथाहि—बहुत्वस्य पार्ष्ठिको द्रव्य-
सम्बन्धो द्वेधा सम्भाव्यते करणत्वानां बहुत्वेनैकत्वेन वा, तत्र प्रमाणा-
न्तरेण प्रत्येकवृत्तिकरणत्वमवगतम्, यथाग्नेयादिषु तत्तदुत्पत्तिवाक्ये, यथा
वा "ता चतुर्भिरादत्ते" "त्रिवृद्बहिष्पवमान" मित्यादौ, तदन्यान्यवृत्त्यर्थ-
प्रकाशनकरणत्वे लोकव्युत्पत्तिः तत्र प्रत्येककरणताश्रयाणामेव पार्ष्ठिको
बहुत्वान्वयः, अत एव तत्र करणानां समुच्चयो नतु समुदितानां करणत्व-
मेकम्, यत्र तु प्रमाणान्तरेण न तद्भेदावगमः तत्र लाघवेन करणत्वस्यैक-
स्यैव कल्पनादेककरणताश्रय एव पार्ष्ठिको बहुत्वान्वयः, अत एव तत्र
समुदितानामेव करणत्वम्, शक्यते तु तादृशस्थलेऽपि प्राथमिककरणताबोध-
वेलायां बहुत्वानवच्छिन्नस्यैव प्रातिपदिकार्थस्य करणत्वान्वयप्रमापणात्
तन्निर्वाहार्थं पार्ष्ठिको बहुत्वान्वयोऽपि करणीभूतप्रातिपदिकार्थस्यैव प्रतीयते

इति तत्रापि करणानामेव समुच्चयो न तु समुच्चितानां करणत्वमिति वक्तुम्। अतो यत्र प्रमाणान्तरेणैवैक्यं करणता प्रतीयते तत्रैव समुदितानां करणत्वमिति द्रष्टव्यम्। तदिह पशूनामपि यागकरणत्वं योग्यतया प्रत्येकमेवावगतम्। नहि पशुसमुदाये एकं स्वत्वम्, प्रमाणाभावात्। यथेष्टविनियोगादिरूपस्य स्वत्वकार्यस्य प्रत्येकं दर्शनाच्च। समुदायस्य स्वातन्त्र्येण यथेष्टविनियोगानर्हत्वाच्च। अतः प्रत्येकं पशूनां स्वत्वाश्रयत्वात् तद्ध्वंसानुकूलव्यापाररूपयागकरणत्वमपि प्रत्येकमेवावगम्यते। अत एवात्र करणानामेव समुच्चयो न तु समुदितानां करणत्वम्। अतश्च प्रत्येकमेव यागसाधनत्वात्त्यहविष्ट्वावगते तदर्थविहितदेवतातद्धितेनापि प्रत्येकमेव देवतात्वसम्बन्धावगतिः। अत एव करणत्वविशिष्टपशुबोधकस्यैव शब्दस्य तात्पर्यग्राहकता न बहुवचनस्यापि, तदर्थस्य हविष्ट्वानवच्छेदकत्वात्। यद्यपि च पशुपदमात्रश्रवणेन यागसाधनत्वरूपं हविष्ट्वं न प्रतीयते, तथापि देवतातद्धितश्रवणाद्देवतात्वसम्बन्धात् पूर्वं तत्प्रतीतिरावश्यकी। अन्यथा "सूक्तहविषोरिष्टि" रिति स्मृत्या तस्य नियतविषयत्वादुत्पत्त्यनापत्ते। अतो हविष्ट्वे पशूनां प्रतीते देवतासम्बन्धः, तदुत्तरं च यागस्य प्रमाणान्तरेणानवगमात् कल्पनेत्यवधेयम्। यद्यपि च प्रदेशत्वाच्य हृदयादीनामेव हविष्ट्वम्, तथापि प्रदेशप्रकृतित्वात्तत्र हविष्ट्वं पशूनां देवतासम्बन्धसिद्ध्यर्थमिहोक्तमिति न विरोधः। नन्वेवमपि हविष्ट्वस्य स्वरूपसत एव तद्धितोत्पत्तावुपयोगान्न ज्ञानापेक्षेति वाच्यम्, तथात्वे सर्वनामार्थस्यापि स्वरूपसत एव उपयोगोपपत्तौ देवतात्वज्ञानस्य वाच्यताप्रसङ्गेन द्रव्यविशेषणस्यापि वाच्यतापत्ते। अतश्च यथैव सूत्रकृदुक्तं अस्य शब्दार्थो वाच्यकोटिप्रविष्ट इति गुणाधिकरणे वक्ष्यते तथा भाष्यकृदुक्तो हविरादिविशेषोऽपि वाच्यकोटिप्रविष्ट एवेति तत्प्रतीतिरपि देवतासम्बन्धात् पूर्वमावश्यकी। अतश्च यागसाधनत्वयोग्यतावच्छेदकपशुत्वावच्छिन्नस्यैव बहुत्वानवच्छिन्नस्य देवतासम्बन्धात् तस्य च प्रति[illegible]करणभेदेन भिन्नत्वान्न भेद इति ।

अत एव " वसन्ताय कपिञ्जलानालभेते " इत्यत्रापि चतुर्थ्युपात्तस्य त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वाख्यस्य देवतात्वस्य त्यज्यमानद्रव्यस्वरूपप्रविष्टस्य विनानुपपत्तेः कपिञ्जलानां च प्रत्येकमेव यागसाधनत्वाख्यहविष्ट्वयोग्यत्वात् पूर्ववद्देवतासम्बन्धभेदोपपत्तिः ।

अत एव पार्थसारथि तदनुयायिना चैकपशुनिष्पत्तेरेकादशानदानगणैकत्वप्राप्तचोदकानुरोधेनैव देवतासम्बन्धभेदोपपादनं निर्मूलमेव । किञ्चैवं सति 'सप्तदशमारुतीर्नी त्रिसो वत्सा उपाकरोति सप्तदशपृश्नीनुक्ष्णतान् पयःसिक्तान् सृजन्ति प्रातरालभन्त " इत्यत्रोक्तवाक्ये पर्यग्निकरणान्ताङ्गानिविधानादेकादशानदानगणप्राप्त्यभावेन कथं देवतासम्बन्धभेदसिद्धिः । यद्यपि तत्रानेकगणतीयस्योपाकारातीत्यस्यानुषङ्गादवरूप्यार्थमुक्षस्वपि अनेकयागकल्पनं शक्यते वक्तुम्, तथापि "ईशानाय परस्वत आलभते" इत्यत्र तदभावात् पर्यग्निकरणान्ताङ्गानिविधानेन च एकादशानदानगणप्राप्त्यभावाद्यागभेदो दुरुपपाद । नच तत्राप्तु यागकत्वम्, तदा हि परस्वतां प्रत्येकं करणीभूतानां समुच्चयः स्वीक्रियते, समुदितानां वा करणता? नाद्यः तथासति बहुत्वस्य करणतावच्छेदकत्वादस्मदुक्तप्रकारेण यागभेदस्यैवापत्तेः । अतएव प्राजापत्योदाहरणे यागैक्यसिद्ध्यर्थं पूर्वपक्षे समुदितानामेव करणत्वमुक्तं वार्तिककृता । नान्त्यः, तथात्वे प्रतिपरस्वतं नियोजनोपाकरणादिसंस्कारतापत्तेः । प्रकृतौ हि यागापूर्वसाधनतापर्याप्त्यधिकरणे संस्कारा दृष्टा, इहापि तादृशे समुदाये कर्तव्याः, न समुदायानुष्ठानेषु प्रत्येकम् । नहि व्रीहिसंस्काराः प्रतिव्यक्ति क्रियन्ते, अपि त्वपूर्वसाधनतापर्याप्त्यधिकरणे चतुर्मुष्टिपरिमिते समुदाये । अतएव दार्शिक आग्नेयादीनां समुदितानां साधनत्वे न प्रत्येकमितिकर्तव्यतान्वयः, अपितु प्रत्येकसाधनत्व एवेत्यसकृत् क्षुण्णम् । नचैव गरगे इष्टकासमुदायस्य अग्निशब्दवाच्यत्वमङ्गीकृत्य हिरण्यशकलप्रोक्षणस्य प्रतीष्टकं [illegible]नुपपत्ति, तत्समुदायस्य सन्निवेश

विशेषविशिष्टैकरूपसमुदायपरत्वस्यैवाङ्गीकारात् । तस्मात् समुदायस्य साधनत्वे प्रतिपशु संस्कारानुपपत्ते परस्वद्वाक्ये यागैक्योक्तिर्मुधैव ।

किञ्चैवं वसन्तवाक्येऽपि यागैक्यं किमिति नाङ्गीक्रियते, एकादशावदानगणानुपपत्ते प्रकृतावेकत्वस्यार्थिकत्वेन परिहर्तुं शक्यत्वात् । अथास्तु भवदुक्तयुक्त्यैव परस्वद्वाक्ये कर्मभेदः, ततो वसन्तवाक्येऽपि तत एव भेदसिद्धेः किमव्यापकेन स्वरूपतः सिद्धेन चैकादशावदानगणानुपपत्त्युपन्यासेन । तस्मात् सिद्धं प्राजापत्यवाक्ये अन्येष्वप्येवञ्जातीयकेषु कर्मभेदः । अतएवैकपशुसाध्यताप्यतिदेशप्राप्तानुगृहीता भवति । अन्यथा सामर्थ्येन तद्बाधापत्तेः । अतएव सम्बन्धभेदाङ्गीकारेऽप्यनेकसम्बन्धोपपादकैकयागकल्पनेन लाघवादित्यपि अपास्तम्, सम्बन्धानामुभयथाप्येकानेकयागकल्पनयैवोपपत्तौ लाघवाद्यन्यायापेक्षया पश्वैकत्वप्राप्त्यतिदेशशास्त्रस्यैव नियामकत्वौचित्यात् । अतएवानेकयागकल्पनाया गौरवमपि प्रामाणिकम् । एवं चित्रेष्ट्यादावपि द्रव्यैकत्वप्राप्तिचोदक एव नियामकः । यत्त्वत्र मूले अवदानगणैकताप्राप्त्या सिद्धान्तकरणम्, तदतिशयार्थमिति द्रष्टव्यम् । तस्मात् सिद्धो धात्वर्थभेदः । पूर्ववदपूर्वभेदस्तु भाव्यभूतापूर्वभेदं विना भावनाभेदानुपपत्तेः द्रष्टव्यः ।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे सम्बन्धैकत्वपक्षे अवदानप्रकृतिभूतपशुगतसमुदायस्य देवतासम्बन्धात् तस्य चैकत्वेन प्रकृतिप्राप्तदेवतासम्बन्धप्रयुक्तप्रोक्षणोपाकरणादिपदार्थजातं सकृदेव कार्यम्, दृष्टार्थं तु नियोजनविशसनादि प्रतिपशु प्रयोजनानुरोधेन कार्यम्, तथैकस्य पशोर्नाशे तद्घटितसमुदायस्य नाशेन तद्गतसंस्काराणामपि नाशः द्वितीयप्रजापतिपशुसहितैतत्पशुसमुदायान्तरे पुनरपि संस्कारः कार्यः, तत्रानुविशसनोत्तरमेतत्पशुनाशे तु पशन्तर,अनुष्ठानानि, सम्बन्धभेदपक्षे तत्तत्पशुविनाशेऽपि यागस्यैकस्य पानवात तदर्थं पुनःकरणम्, सिद्धान्ते तु पशुभेदेन भेदात् तत्सम्बन्धात्

गृह्यमाणविशेषत्वेन प्रतिपशु प्रोक्षणादि, एकपशुनाशे च तत्रैव संस्कारकरणम् , विशसनोत्तरमप्येकस्यैवोत्पत्तिः, विस्मरणे पुनर्यागकरणमिति ध्येयम् । सूत्र स्पष्टम् ।

इति संख्याधिकरणम् ॥७॥

अथ संज्ञाधिकरणम् ॥

संज्ञाचोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २—२—२१॥

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते — " अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत, एतेन क्षुद्धिकामो यजेते " ति, तथा " अथैष गौरथैष आयु " रित्यादिच । तत्र किं ज्योतिष्टोमात् कर्मान्तराण्येवसज्ञकानि विधीयन्ते, उत तस्यैवैता सञ्ज्ञा इति विचारः । पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । अनन्तरा तु सङ्ख्यावत् संज्ञाया स्वसमानाधिकरणस्वाश्रयप्रतियोगिकभेदव्याप्यस्वरूपपृथक्त्वनिवेशित्वाभावान्न भेदकतेति पूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणरूपा ।

तत्र " अथैष ज्योति " रित्यादीनि तावद्विभज्यमानसाकांक्षत्वाभावात् त्रीणि वाक्यानि, " एतेने " त्यप्यनुपक्ते प्रमाणाभावात् ' तस्मिन् सीदे ' तिवच्चतुर्थमित्यप्यविवादम् । तत्र " अथैष ज्योति " रित्यादिवाक्येषु प्रथमान्तत्वादस्तीत्येतदध्याह्रियते । तेन च भेदकप्रमाणाभावात् प्रकृत एव यागोनूद्यते । तथाहि— न तावदत्र शब्दान्तरमस्ति, तस्य भावनामात्रभेदकत्वेनाख्यातोऽत्र भावनानवच्छेदकत्वेनाभावात् । सिद्धे हि यागान्तरे तस्याप्राप्तत्वात् विधिः भावना वा कल्प्येत, नच तत्सिद्धिः शब्दान्तरन्यायप्रमाणिका । अत एव विधिपुनःश्रवणाभावान्नाभ्यासोऽपि । सहस्रदक्षिणादिवाक्ये तत्सत्त्वेपि चा

अन्यपरत्वाभावात् नाभ्यासता, ऋध्यादिवाक्ये ऋध्याख्यफलसम्बन्धपर
त्वस्यापि स्वर्गवदुपपत्तेः । नच गुण, ज्योतिरादिशब्दानां नाम
त्वस्य साधितत्वात्, गवादिशब्दानामपि दक्षिणात्वेन फलत्वेन च
गवादीनां प्राप्तत्वात् तत्प्रख्यन्यायेनैव ज्योतिष्टोमनामत्वात् । नच
गोत्वेन प्राप्तावपि हविष्ट्वेन विधानोपपत्तेः प्रकृते च कर्मण्युत्पत्ति
शिष्टसोमावरोधान्निवेशानुपपत्तेः भेदावश्यम्भाव इति वाच्यम्, गुण
वाचिपदस्य नामधेयत्वेनाप्युपपत्तौ अपूर्वान्तरकल्पनानुबन्धिकर्मान्तरकल्प
कत्वे प्रमाणाभावात् । नच वाजिनवत् कर्मणि प्रवृत्तिनिमित्ताभाव,
गोसम्बन्धस्य प्राप्तत्वेन समिदादिवल्लक्षणया नामत्वोपपत्तेः । अतो न
तावत् ज्योतिरादिपदवाच्यगुणस्य भेदकत्वम् । नापि सहस्रदक्षिणादेः,
तस्योत्पत्तिशिष्टगुणावरोधित्वात् भेदकत्वानुपपत्तेः । नापि प्रकरणान्तरम्,
अनुपादेयगुणाभावात् । ऋद्धिवाक्ये तत्सत्त्वेपि प्रकरणात् पूर्वपरामर्शे
तच्छब्दयोगाच्च उपस्थितिसत्त्वेनासांनिध्याभावाच्च । नन्वधिकारार्थाथ
शब्दश्रुत्या कर्मान्तरविषयाधिकारावगमात् पूर्वकर्मप्रत्यभिज्ञाबाधेन प्रक
रणस्य व्यापारासम्भवात्, एतच्छब्दस्य च जघन्यत्वेन दुर्बलस्य
तदुपमर्दकत्वानुपपत्तेः, वस्तुत तदादिसर्वनाम्नां पूर्वप्रकृतपरामर्शित्वेपि
एतच्छब्दस्योभयसाधारण्येन संनिहितप्रत्यक्ष एव प्रयोगानुसारेण शक्त्य
वधारणात्, अथशब्दानुरोधेन वक्ष्यमाणपरामर्शित्वस्याप्युपपत्तेरसंनिधि
सत्त्वेन तत्सत्कृतफलरूपानुपादेयगुणस्य प्रकरणान्तरन्यायेन भेदकत्वोपपत्तिः,
नचाथशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वं शक्यते शङ्कितुम्, तव मते आनन्तर्य
प्रतियोगिनः कर्मान्तरस्यासत्त्वेन तदर्थकत्वानुपपत्तेः, काम्यानां कर्मणां
भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहेण क्रमासम्भवाच्च, उत्तरकालतामात्रस्य न प्राप्तत्वे
नाथशब्दवैयर्थ्यापत्तेश्च ; अत एव पूर्वप्रकृतापेक्षत्वपरत्वस्यानुपपत्तिः,
तद्धि सहस्र फलसाधनत्वाद्वा स्यात्क्रमाभिधानाद्वा? अधिकारसिद्ध्यर्थं वा?

नार्थो, नैरपेक्ष्येण फलसाधनत्वात् , नान्त्य , अथशब्द विनापि तत्सिद्धे ; अतएव पूर्व प्रकृतकर्मापेक्षित्वपरत्वानङ्गीकारेपि अनुवादार्थ पूर्वप्रकृतज्योति ष्टोमविध्यपेक्षित्वपरत्व भविष्यतीत्यपास्तम् , तदभावेपि "दध्ना जुहोती" तिवत् तत्सिद्धे , अत परिशेषात " अथशब्दानुशासन " मिति वदधिकारार्थत्वावगमाद्युक्तमेव प्रकरणान्तर-यायेन कर्मान्तरत्वमिति चेन्न,— ज्योतिरादिसज्ञकज्योतिष्टोमप्रयोगविशेषाधिकारार्थत्वेनापि अथशब्दस्य सार्थ क्येन प्रत्यभिज्ञाविच्छेद नुपपत्ते । तथाहि— ज्योतिरादिसज्ञास्तावदेता ज्योतिष्टोमस्यैव प्रकरणात् , तत्रैव वक्ष्यमाणरीत्या प्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वाच्च । तथाचैतासा ज्योतिष्टोमसज्ञया विकल्पेन सहस्रपादाद्युत्पत्ते , अतश्च ज्योति रादिसज्ञोऽपलक्षितयागप्रयोगाधिकारार्थ अथशब्द । तत्प्रयोजन च ज्योतिष्टोमसज्ञोऽलक्षितयागप्रयोगप्रत्यभिज्ञानाच्छेदात् तत्र सहस्रदक्षिणादि व्यावृत्ति । एतदभावे हि सर्वप्रयोगेष्वेव तत् प्राप्नुयात् , सति त्वस्मिन् पूर्वाधिकृतानामेव प्रयोगविशेषाणामेतेनेत्यनेन परामर्शात् सहस्र दक्षिणादिकमपि तेनैवेति सिद्ध्यति । अत एव सहस्रस्य द्वादश शतेनाष्टदोषदुष्टो विकल्प कर्मैकत्वपक्षे प्रसज्यते , ' सहस्रदक्षिणेन यजते ति — एतावतैवार्थसिद्धे वाक्यान्तराण्येतद्वाक्यगतश्चैतच्छब्दो- ऽनर्थक स्यादित्यपास्तम् , तस्मादथशब्दस्य प्रयोगविशेषप्रत्यभिज्ञोच्छे दकत्वेपि कर्मप्रत्यभिज्ञोच्छेदकत्वाभावात्र प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तर- त्वम् । अतएवानुपादेयगुणभावेप्यथशब्दमात्रेणैवास्तु भेद इत्यपास्तम् । नचालमनङ्गीकृतभेदकप्रमाणोपन्यासेन, सज्ञयैव तत्र भेदोपपत्ते कथ कर्मैक्यमिति वाच्यम्, सज्ञा हि सख्यावत् पृथक्त्वनिवेशित्वस्वाभा व्याद्वा भेदिका, गुणवत् पूर्वकर्मण्यनिविशमानत्वाद्वा ? नाद्य, सज्ञा यास्तदवा पूर्वकर्मवाचित्वानभ्युपगमेन शक्यतासम्बन्धेनापि पूर्वकर्मवृत्ति त्वाभावात्प्रत्यवृत्तित्वाभावाच्च स्वसमानाधिकरणस्वाश्रयप्रतियोगिकभेद

स्याप्यत्वेरूपपृथक्त्वनिवेशित्वासम्भवात् । नच तथाविधपृथक्त्वनिर्देशिरुषा सम्भवेपि द्वयोस्संज्ञयो: परस्पराश्रयभिन्नवृत्तित्वव्याप्तिरूपस्य तस्य सम्भव:, पङ्कजरथादिपर्यायेषु द्वयोस्संज्ञयोरेकाश्रयत्वस्यापि दर्शनात् । नान्त्य:, तथात्वे गुण एवान्तर्भावप्रसङ्गात् । किञ्च निविशमानत्वमपि किमनेकशक्तिकल्पनप्रसङ्गभिया उत वैयर्थ्यप्रसङ्गेन? नाद्य, अनेकशक्तिकल्पनस्य कर्मान्तरपक्षेपि तुल्यत्वात् ; प्रत्युत मम शब्दभेदाद्यदाश्रितशक्तिभेदेप्यर्थस्यैकत्वात् तद्विषयैकत्वकल्पने लाघवम् । अन्यच्च कर्मान्तरापूर्वान्तरभावनान्तरतद्वाचकातिविधिवाचकपदकल्पनाभावाल्लाघवम् । ज्योतिरादिवाक्ये हि प्रकृत ज्योतिष्टोममेतच्छब्देनानूद्य विद्वद्वाक्यवत् सहस्रदक्षिणादिव्यवस्थाफलकज्योतिरादिसंज्ञामात्र क्रियत इति न विधिभावनावाचकपदापेक्षा । वस्तुतस्तु ज्योतिष्टोमपदेपि ज्योतींषि स्तोमा यस्मिन् इत्यन्यपदार्थस्य यागस्य लक्ष्यत्वात् सर्वज्योतिर्विश्वज्योति पदयोरपि तथैव यागस्य लक्षणीयत्वात् ज्योति पदेपि च भामा सत्यभामेतिवत् स्वार्थवाचकपदघटितपदगम्यत्वसम्बन्धेन " वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत " ति वद्यागस्य लक्षणीयत्वावगते । अन्यथा तत्रापि कर्मान्तरत्वापत्ते दुर्निवारत्वात् । आयुर्गोपदयोरपि च स्ववाक्यसम्बन्धेन लक्षणावगतेर्न क्वापि शक्तिकल्पनाप्रसङ्गः । तवैव परमुक्तावयवसम्बन्धाभावात् यागकल्पनात: पूर्वमप्रसिद्धत्वात् शक्तिकल्पनेति गौरवम् । नान्त्य:, सहस्रदक्षिणादिव्यवस्थाफलकत्वेन सार्थक्यस्योक्तत्वात् । किञ्च तव मते संज्ञात्वसिद्धावेव प्रमाणाभावः । न तावत् उद्भिन्न्याय:, रूढत्वेन तुल्यवद्वृत्तिकत्वाभावात् । नापि वाक्यभेद:, गुणान्तरानुवादात् । तत्प्रख्यन्यायस्तु कर्मान्तरसिद्ध्युत्तरकाले सम्भवन्नपि तत: पूर्वमनुपस्थितेर्न नामधेयत्वबोधक इति कथं तद्बोधात् कर्मान्तरत्वबोध: । नच कर्मान्तरे प्रवृत्तिनिमित्तमस्ति, उक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य ज्योति

निमित्तसम्बन्ध, अपितु ज्योतिष्टोमस्यैव, अत एव यत्र तदानुगुण्यम्, यथा— उद्भिदादौ, तत्र पूर्वसञ्ज्ञावरुद्धे सोमयागे उद्भित्सञ्ज्ञाया कथमपि सार्थक्यासम्भवादसत्यप्यधिकारविच्छेदे सञ्ज्ञया केवलयैव कर्मान्तरत्वसिद्धि। नच तत्र द्वयोरपि सञ्ज्ञयोरुत्पत्तिशिष्टत्वाभावाविशेषाद्विकल्पो वैपरीत्य वा किं न स्यादिति वाच्यम्, ज्योतिष्टोमपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य त्रिवृदादिस्तोम सम्बन्धस्य "ग्रह वा गृहीत्वे" ति वचनेन सोमयागे शीघ्र बुध्यमानत्वात्। अत क्लृप्तप्रवृत्तिनिमित्तकज्योतिष्टोमसञ्ज्ञावरुद्धे सोमयागे उद्भित्सञ्ज्ञाया सार्थक्यासम्भवाद्युक्त तत्र कर्मान्तरत्वम्। नचैव गुणान्तर्भाव शङ्कनीय, सञ्ज्ञाया हि पूर्वस्य कर्मणो नियमेन तत्कार्यनैराकाङ्क्ष्यावगमे सत्येव स्ववैयर्थ्यभिया भेदकत्वम्, गुणे तु पूर्वकर्मणो नैराकाङ्क्ष्यनियममनादृत्य तत्र स्वस्यानिविशमानत्वमात्रेणैव भेदकत्वम्, न हि वाक्यभेदापादकगुणभेदस्थले पूर्वस्य विद्वद्वाक्यविहितस्य कर्मणो नैरपेक्ष्य सम्भवति, अतो निवेशासम्भवेन गुणस्य भेदकता, वैयर्थ्येन तु सञ्ज्ञाया इति वैलक्षण्यम्। तस्मात् सिद्ध सञ्ज्ञया कर्मभेद। एव च तत्तद्विजातीययागत्वप्रकारकयागविशेष्यक शाब्दत्वावच्छिन्न प्रति प्रवृत्तिनिमित्तसम्बन्धेन तत्तत्पदवत्ताज्ञानस्य कारण त्वकल्पनालाघवम्। अन्यथा कर्मान्तरत्वानभ्युपगमात् तत्पदवत्ताज्ञानाभावेऽपि पदान्तरवत्ताज्ञानेन तादृशकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नजननात् व्यभिचारापत्ते। घटकलशादिपर्यायवत् तत्तत्पदश्रवणाव्यवहितोत्तरतादृशशाब्दत्वावच्छिन्न प्रति तत्तत्पदवत्ताज्ञानस्य कारणत्वमिति कल्पनात् कार्यतावच्छेदके गौरवापत्ते, अत "अथैष ज्योति" रित्यादिषु त्रिषु वाक्येषु त्रीणि कर्माणि तत्तत्सञ्ज्ञानि विधीयन्ते। तेषा च यागरूपत्व अन्य क्रतुसादृश्यप्रमाणकातिदेशोत्तर गुणवाक्ये यागानुवादात् वा निर्धीयते। तानि च कर्माण्येतच्छब्देनूष सहस्रदक्षिणाविधानम्। फलवाक्ये च तेषा फले विधानम्। एतेनेत्येकवचन च समुदायाभि-

प्रायेण, राजसूयवत् बहुत्वलक्षणार्थम् । विश्वज्योतिरादिवाक्ययोश्चाथ-शब्दो न पूर्वयागाधिकारविच्छेदकः, अपि तु यागान्तरेऽप्यधिकारार्थः, अन्यथा पूर्वयागे फलकल्पनापत्तेः । सर्वथा सिद्धो भेदः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे सहस्रदक्षिणाया प्रकृतिभूतसोमयागाङ्गत्वादाग्रमयोगेपि तदनुष्ठानम् , सिद्धान्ते तु विकृतिविशेषाङ्गत्वाबेति द्रष्टव्यम् । सूत्रं तु संज्ञा-विभेदिका, उत्पत्तावेव सज्ञान्तरेण संयोगादिति व्याख्येयम् ॥

इति संज्ञाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ गुणाधिकरणम् ।

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोस्समत्वात् ॥२-२-२२॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि "वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन" मिति श्रुतम् । तत्रामिक्षावाक्ये तावत् प्राप्तकर्मानुवादेन द्रव्यदेवता रूपानेकगुणविधानाद्वाक्यभेदापत्तेः पौर्णमास्यधिकरणे प्रसङ्गादुक्तेन वाक्यभेदापादकेन गुणेनैव कर्मविधित्वमविवादम्, वाजिनवाक्ये तु किं पूर्वयागानुवादेन द्रव्यदेवतान्तरविधि , उत कर्मान्तरविधिरिति विचार्यते । पादाध्यायसङ्गती पूर्ववत् । अनन्तरा तु सत्यपि असम्भव वैरूप्यधर्माभ्यां सज्ञागुणयोरवान्तरभेदे अनिविशमानत्वसाम्यात् संज्ञावि-चारानन्तरं गुणविचार इति सङ्गतिः ।

तत्र यद्यपि वाजिपदमश्वे प्रसिद्धम् , तथापि तेषां चतुर्थ्युदात्त-देवतात्वेनाप्रसिद्धत्वात् वाजिपदस्य यौगिकत्वावगते. वाजमन्नं विद्यते येषा त इति व्युत्पत्त्या वाजिशब्दस्यामिक्षात्मकवाजरूपान्नयोगेन पूर्वोप-स्थितविश्वदेवपरत्वावगतेः तत्सम्बन्धेनैवात्र वाजिनं द्रव्यं विधीयते, न त्वपूर्वदेवतासम्बन्धेन, ततश्च द्रव्यदेवतासम्बन्धाधायाः कल्प्यमानो

गापूर्व कल्प्यते, किन्तु विश्वदेवदेवत्ययागमेव कल्पितयजिपदेनानूद्य तत्र वाजिनं विधीयते, ततश्च विवक्षितगत्या वाजिपद कल्पितयजिपदस्यामिक्षायागतात्पर्यग्राहकमित्येवं द्रष्टव्यम् । अत एव विश्वदेवदेवत्ययागोद्देशेन वाजिनविधानात् विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदोऽपि नाशङ्क्यः, यजिपदस्यैव तात्पर्यग्राहकानुरोधेन विजातीययागपरत्वाङ्गीकारात् । कल्पित यजिपदेन वाजिनान्वयाङ्गीकारादेव च कारकसम्बन्धप्रसङ्गात् चतुर्थ्यन्त वाजिपदान्वयोऽप्यनाशङ्क्यः । नच तात्पर्यग्राहकस्यापि वाजिपदस्य वाजिसम्बन्धाविशेषेण प्रकृतसर्वदेवतोपस्थापकत्वापत्ते बहुवचनस्याधिानाभिप्रायकत्वाङ्गीकारेपि चाप्रकृतमन्त्रदेवतोपस्थापकत्वस्याप्युत्पत्तिसिद्धस्याप्यापत्तेरामिक्षायागमात्रतात्पर्यग्राहकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, वाजि शब्दस्य सर्वनामार्थकत्वात् तस्य चाव्यवहितपरामर्शकत्वसम्भवे व्यवहितपरामर्शकत्वस्याव्युत्पत्तिसिद्धत्वात्, विश्वदेवमात्रोपस्थापकत्वसम्भवेनामिक्षायागतात्पर्यग्राहकत्वोपपत्तेः । न चैवमुत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधेनानिवेशशङ्कैव, साक्षाद्वचनेनैव तस्मिन्यागे वाजिनविधानात्; अतश्च यथैव तस्मिन्यागे वाजिनमिति वाक्ये सति नोत्पत्तिशिष्टप्राबल्यमभ्युपगन्तुं शक्यम्— वचनस्यातिभाराभावात, तथैवात्रापीति द्रष्टव्यम् । तेनामिक्षयापि सह वाजिनसमुच्चयो विकल्पो वा । यदि तात्पर्यग्राहके वाजिपदे वाजलक्षणायाः आमिक्षायाः विशेषणत्व ततः समुच्चयः, यद्युप लक्षणत्वं ततो विकल्प इति द्रष्टव्यम् । अथवा अस्तु वाजिनपद मामिक्षायागनामधेयम्, वाजिनस्यामिक्षानिष्पन्नतया शाखोद्दितादि वदयागसम्बन्धित्वेन प्राप्तत्वात्; ततश्च तत्प्रख्यन्यायेन वाजिपदेनामिक्षायागमात्रमनूद्य वाजिदेवता उत्पत्तिशिष्टापि वचनाद्विधीयते । नच वजिशब्दार्थस्य न देवतात्वम्, तत्त्वेनाप्रसिद्धेरिति शङ्क्यम्, तथैवाप्रसिद्धानामपि इन्द्राग्न्यादिवद्देवताचोपपत्तेः । एवञ्च वाजिपदस्य न

रूढार्थत्यागोऽपि । न चास्मिन् पक्षे यजिपदकल्पनाप्यावश्यकी, वाजिन पदेनैव तदुपस्थितेः । तस्मात् भेदकप्रमाणाभावात् प्रकृतहानाप्रकृतयाग भावनापूर्वकल्पनाविशिष्टविधिगौरवाद्यभावाच्च कर्मैक्यमेव युक्तम् । किञ्च सत्यप्युत्पत्त्यशिष्टत्वे तथा सत्त्वाया पूर्वकर्मण्यनिविशमानाया अपि न स्वसङ्गतये कर्मोत्पत्तिपरत्वम्, अपि त्वभ्यासापादनेन विकल्पसमुच्चया भ्या तत्रैव निवेशोपपत्ते स्वसङ्गतये कर्मोत्पत्तिपरत्वम् । अन्यथाहि तत्रापि तदापत्ते ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते । स्ववाक्योपात्तयो द्रव्यदेवतयो वाक्यान्तरो पात्तद्रव्यदेवतापेक्षया शीघ्रोपस्थितिकत्वेन ताभ्यामेव यागस्य नैराकाङ्क्ष्य प्रतीते न वाक्यान्तरोपात्तयो तत्र निवेशो युक्त । न चोत्पत्तिवाक्ये वैशि- ष्ट्यप्रतीत्या नैराकाङ्क्ष्यावगमेपि विशेष्यमात्रस्यानुवादादाभिधानिकाकाङ्क्षोप पत्ते वाक्यान्तरविषया अपि च तद्बलेन कल्पनादुत्पत्त्यशिष्टस्यापि निवशोपपत्ति, बलसाकाङ्क्षाहेतुकसम्बन्धन कल्प्याकाङ्क्षाहेतुकसम्बन्धस्य द्रव्यदेवतस्यैवमपि बाधोपपत्ते, वाजिनवाक्यस्थयजेरभिकाराख्यप्रकरणसापेक्षस्य प्रकृतयागोप स्थापकत्वात् तदनपेक्ष्यैवोपस्थापकस्यामिक्षावाक्यस्थस्य यजे द्रव्यदेवता पदान्वये सन्निकर्षाच्च ।

किञ्चोभयत्रापि यजिकल्पकमात्रपक्षे द्रव्यदेवतासम्बन्ध, स चामि क्षायामेकपदोपादानात् प्रतीयते, वाजिनस्य तु पदान्तरोपादानादिति प्रकर्ष । तथाहि- "वैश्वदेवी" ति तद्धिते तावद्विश्वेदेवा प्रातिपदिकार्था, तद्धि तार्थस्तु देवतात्वविशिष्टो द्रव्यविशेषो य प्रकृत, तद्धितस्य "सास्य देवते" ति सर्वनामार्थे स्मरणात्, सर्वनाम्ना हि बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्न बोधकत्वमनुभवसिद्धम्, अतश्च लाघवेन शक्तिकल्पनायां बुद्धिस्थप्रकारेष्वेव घटत्वादौ तद्व्यक्तित्वादौ वा शक्ति, न तु तदवच्छिन्नेपि, तस्य व्यक्ति याक्षेण लाभोपपत्ते, अत एवामिक्षापदसमानार्थकत्वं सर्वनाम्नामुक्तं वार्तिककृता । न चैवं बुद्धिस्थत्व एव लाघवात् शक्तिरस्तु तस्य शाब्दबोधे भानाभावेन

शक्तिविषयत्वानुपपत्तेः । नचैव तत्तत्प्रकाराणा युगपदनुपस्थिते शक्तिग्रहा सम्भव इत्यं, बुद्धिस्थत्वस्यैवैकस्य शक्तिग्रहे उपलक्षणत्वात् । शक्तिग्रहे उपलक्षणस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वमित्युत्सर्गस्तु मानाभाव'दपोदित इति न कश्चिद्विरोध । सर्वनामार्थे च देवतात्वविशिष्टतद्धितस्य शक्ति । तथाहि- तद्धितपदश्रवणोत्तर तावत् तद्बोध इत्यवश्यमङ्गीकर्तव्यम् , इतरथा देवतात्वमात्रबोधे आमिक्षापदसामानाधिकरण्यानुपपत्ते , अतश्च सर्वनामार्थबोध स्यावश्यकत्वात् तत्रापि शक्ति । नच तस्य व्यक्तिन्यायेन बोधसम्भव, तथात्वे " सास्य देवते " ति सर्वनामार्थे त्वानुशासनवैयर्थ्यापत्ते । तदाहि " सम्प्रदाने चतुर्थी " ति चद्देवताया तद्धित इत्येवानुशिष्येत । एतेन देवतात्वस्य प्रकृति प्रत्ययार्थससर्गबलादेव भानोपपत्ते सर्वनामार्थे एव तद्धितस्य शक्ति रङ्गीक्रियतामिति निरस्तम् , ससर्गविधया भासमानस्य पदार्थानुशासन प्रवृत्तेरनुशासनानुपपत्ते । अतो देवतात्वविशिष्टसर्वनामार्थ एव तद्धितस्य शक्ति । सर्वनामार्थस्य देवतात्व प्रति विशेष्यतायां च निभवस्यर्थान्वय एव बीजम् । विश्वेदेवास्तु सेत्यनुशासनेनानुशिष्टा अपि न तद्धितार्थो, प्रकृतिपदार्थत्वात् । तस्य चाधेयत्व देवतात्वे ससर्ग । देवतात्वस्य च निरूप्यत्व सर्वनामार्थे वैशिष्ट्यमिति प्राञ्च । अन्यथा सर्वनामार्थ एव शक्ति , देवतात्वे तु कृदन्त इव कृतौ निरूढ लक्षणा, देवतात्वस्यैव वा तद्धितवाच्यता, सर्वनामार्थस्य तु व्यक्तिन्या येन बोध , अनुशासनस्याबोधव्युदासमात्रफलकत्वेन निरूढलक्षणाज्ञापक त्वेन चोपपत्ते , दृष्ट हि तादृशमप्यनुशासन ' कर्मणिषष्ठी " त्यादि, तेन सर्वथा द्रव्यविशेषप्रत्ययस्य तद्धितपदादेव जायमानत्वादेकपदोपात्तत्वत्र द्रव्यदेवतासम्बन्ध । न चैवमामिक्षापदवैयर्थ्य शङ्क्यम् , तेनामिक्षात्वा नुपस्थितौ तद्धितस्य बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्नस्वार्थबोधकतानुपपत्ते । तेना मिक्षापद तात्पर्यग्राहक सत्तद्धितपदार्थबोध एव व्यापृतम् इति देवताया

वाजिनप्रतिपत्त्यर्थतया आमिक्षायागमात्राङ्गत्वेन विधीयते । गुणश्चात्र पूर्व कर्मण्यनिविशमानो भेदकः । अनिवेशश्च क्वचिद्वाक्यभेदापत्त्या । तदुदाहरणं च प्रसङ्गात् पौर्णमास्यधिकरण एव दर्शितम् । क्वचिच्चैकप्रसरताभङ्गादिना तत्र तत्र वक्ष्यते । प्रकृते च सान्निकर्षविप्रकर्षादिभिः । अत एव पार्थसारथ्युक्तद्वैविध्यमप्यैकप्रसरताभङ्गादेरपि गुण एवान्तर्भावात् नातीवादर्तव्यमित्यप्युक्तं पौर्णमास्यधिकरणे ।

यत्त्वत्र न्यायसुधाभवदेवाभ्याम्— उत्पत्तिशिष्टैकहायन्यवरुद्धेपि क्रये वाससा क्रीणातीत्यादिना वासःप्रभृतिद्रव्यान्तरविधानम् , नहि तत्रोत्पन्नशिष्टानां गुणानां निवेशोऽसम्भवी, आनतिरूपकार्यभेदात् , नचानतीनामेकैकसोमप्राप्तिजनकत्वेन विरोधसम्भवः, द्वाग्गृतस्य विक्रेतृमनस्समाधानस्यानेकैरपि जननेनाविरोधसम्भवात् , अत एव तेषां द्वादशे समुच्चय उक्तः, नच विनिगमनाविरहात् क्रयविधिः क्वा गुणमात्रविधिरिति निश्चयासम्भवः, एकहायनीवाक्ये अनेकगुणोपादानस्यैव नियामकत्वात् , इत्युक्तम्,तन्न, सोमचमसादिवैकृतदक्षिणया प्राकृतदक्षिणाबाधस्य तन्निदक्षिणया दक्षिणाप्रसङ्गासिद्धेश्च शतशो निरूपयिष्यमाणत्वेन विक्रेत्रानतिवशेन समुच्चयस्य वक्तुमनुचितत्वात्।अत एव विक्रेतापि ऋत्विग्वत्तादृश एव सम्पाद्येत, य एकमात्रद्रव्यानतः, द्वादशे क्वतस्तु समुच्चयो दशभिः क्रीणातीति वचनात् क्रयाणामेव सम्पद्यत इति न विरोधः । यदितु क्रयैक्यमावश्यकम्, ततो दशभिः क्रीणातीति वचनादेव उत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधेपि उत्पन्नशिष्टद्रव्याणां निवेशो वक्तव्यः । वस्तुतस्तु उक्तवचनस्य क्रयसमुच्चयार्थत्वेनाप्युपपत्तौ द्रव्याणामवगतस्य परस्परनैरपेक्ष्यस्य गुणविधया क्रयभेदकत्वस्य च बाधे प्रमाणाभाव एव । तस्मात् सर्वत्रैव गुणस्य पूर्वकर्मसंयोगासम्भवे भेदकत्वम् । नच पूर्वकर्मनिवेशासम्भवेपि वैश्वदेववाक्यवत् भेदकत्वाभावशङ्क्य, विधायकत्वाद्ये आमिक्षावाक्यस्य वाजिनवाक्यस्य च समत्वे नानुवादकत्वशङ्कानुपपत्तेरिति सूत्रार्थः । प्रयोजनं स्पष्टम् ।

इति गुणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथ शेषाधिकरणम् ।

अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत ॥ २-२-२३॥

यत्रोत्पत्तिवाक्ये गुणो नैव श्रूयते उत्पन्नवाक्येषु च एकैक एव श्रूयते, यथा— दध्यादौ, तत्रापि कर्मकत्वे विकल्पप्रसङ्गात् पूर्वकर्म निवेशानुपपत्ते तत्तद्गुणविशिष्टतत्तत्कर्मण एव तत्तद्वाक्ये विधेयत्वा वगते युक्तो भेद । नच विकल्पस्योत्तरकालीनत्वात् पूर्वप्रमितविशे-षणमात्रविधिलाघवेनावगतस्य पूर्वकर्मनिवेशस्य बाधानुपपत्ते कथ भेदा वगतिरिति वाच्यम् , अष्टदोषदुष्टविकल्पानुरोधेन पूर्वप्रमितस्यापि निवे शस्य बाधोपपत्ते । अन्यथा " नानूयाजेषु ये यजामह करोती " त्यादौ विकल्पप्रसङ्गेनाभाववाचिनो नञोऽन्योन्याभावबललक्षकत्वमङ्गीकृत्यानूयाजभिन्ने ष्विति पर्युदासाङ्गीकरण न युज्येत । अतो विकल्पानुरोधेनाप्यनिविश मानत्वोपपत्ते पूर्वाधिकरणवदेव युक्तो भेद ।

इति प्राप्ते ऽभिधीयते— नात्र पूर्वकर्मानिवेश , गुणमात्रविधानेन तदुपपत्ते । नच विकल्पप्रसङ्गस्तद्बाधक , तस्य तत्तद्वाक्यार्थपर्यालो-चनकालेऽनुदयेन फलमुखत्वात् । नानूयाजेष्वित्यत्र तु प्रतिषेधपक्षे तस्य प्राप्तिसापेक्षत्वात् प्रापकप्रमाणप्रवृत्त्युत्तरकालप्रवृत्तित्वावगते तस्य च शास्त्रत्वेनात्यन्तत्राधायोगाद्विकल्पस्य वाक्यार्थबोधवेलायामेव प्रतीते युक्त तदनुरोधेन लक्षणाश्रयणम् । वस्तुतस्तु अन्योन्याभाववत्यपि " तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ् " इति प्रसिद्धेनंत्र शक्तिरेवेत्यनूयाज पदमनूयाजभिन्नलक्षकम् , नञ्पद तात्पर्यग्राहकम् , प्रत्ययार्थान्वयानुरो धात् । अत एव प्रतिषेधापेक्षया पर्युदासो दुर्बल इति वक्ष्यते । प्रकृते तु दध्यादिविधीनां अन्योन्यसम्बन्धानादरेण प्रधानविधिमात्रसम्ब न्धिनामेकवाक्यार्थबोधवेलायामितरापेक्षाभावात् विकल्पस्योत्तरकालिकत्व-

मिति विशेषः । नचैवमपि पाठक्रमेण प्रधानविधेरेकसम्बन्धभावगमोऽन्तरमन्यसम्बन्धायोगात् वाजिनन्यायेन भेदोपपत्तिः, प्रधानविधेः पर्यायेणाङ्गताग्राहकत्वस्यैकादशे निषेत्स्यमानत्वेन पाठस्यानियामकत्वात् । अत एव तादृशस्थलेऽनुष्ठानवेलायामप्यनियामकः पाठो नान्तरीयकत्वात् पारायणादावेवोपयुज्यत इति द्रष्टव्यम् । अतः सर्वेषां युगपत् सम्बन्धाच्च वाजिनन्यायेनापि भेदकत्वमिति । प्रयोजनं पूर्वपक्षे दध्यादिहोमानां समुच्चयः, सिद्धान्ते दध्यादीनां विकल्प इति । अथवेदं सूत्रं वाजिनन्यायप्रत्युदाहरणमेव, नत्वधिकरणान्तरम् । सूत्रं स्पष्टम् ।

इति शेषाधिकरणम् । ॥१०॥

——(*)——

अथ इन्द्रियकामाधिकरणम् ।

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात् फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २–२–२१॥

अग्निहोत्रं प्रकृत्य "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया" दिति श्रुतम् । तत्र किं तस्यैव कर्मणो दधिविशिष्टस्य फले विधानम्, उत कर्मान्तरस्य दधिविशिष्टस्य, उत दध्न एव फले विधानं होमस्त्वाश्रयत्वेन प्रकरणप्राप्तोऽनूद्यत इति विचारः । आद्यपक्षे भावनाभेदाभावादितरयोश्च गुणप्रमाणकत्वस्य तस्य सत्त्वात् पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । अनन्तरा तु पूर्वसूत्रस्य प्रत्युदाहरणत्वपक्षे पूर्वाधिकरणोक्तवाक्यभेदापादकगुणस्यापवादात् द्रष्टव्या । नच तस्य पौर्णमास्यधिकरणे निरूपितत्वान्न पूर्वाधिकरणविषयत्वमिति वाच्यम्, गुणमात्रस्य पूर्वाधिकरणविषयत्वेपि प्रसङ्गादन्यत्र निरूपणे बाधकाभावात्, वाजिनवाक्येपि पूर्वयागानुवादेनोभयविधौ तस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च । अधिकरणान्तरत्वपक्षेपि च "गुणस्तत्र प्रतीयेते" ति पूर्वसूत्रोक्ताया गुणस्य पूर्वकर्माङ्गताया अपवादाद्द्रष्टव्या ।

तत्रेन्द्रियकर्मिकया भावनया भावार्थाधिकरणन्यायेन होमस्यैव करणत्वोपपत्तौ न तावत् गुणस्य करणत्वोपपत्तिः, नापि कर्मान्तरम्, भेदकप्रमाणाभावात्; तथाहि- भेदकप्रमाणानां मध्ये गुणस्तावत् भेदकत्वेन शङ्क्येत, प्रकरणान्तरं वा? नाद्य, उत्पत्तिशिष्टगुणान्तराभावेन वाजिनन्यायेन तस्याभेदकत्वात्। ननु तथाप्युत्पत्तिवाक्ये कर्मण प्राप्तत्वात् तदनुवादेन फलसम्बन्धस्य गुणसम्बन्धस्य च विधौ वाक्यभेदापत्ते तदापादकस्य गुणस्य भेदकत्वं भविष्यत्येव, नच गुणस्य "दध्नाजुहोती" त्यनेनैव प्राप्तत्वात् तद्वाचकपदस्यानुवादकत्वेन नामधेयत्वेन चोपपत्ते केवलफलसम्बन्धमात्रकरणात् न वाक्यभेद इति वाच्यम्, अग्निहोत्रे द्रव्यान्तराणामपि विहितत्वेनेन्द्रियकामप्रयोगे दध्नो नियमेन प्राप्त्यभावात् पाक्षिकानुवादकत्वनामधेयत्वयोरसम्भवेन विधेयत्वापत्ते वाक्यभेदानिवारणात्, गोदोहनादीनां कदाचिदपि प्राप्त्यभावेन एतत्परिहारानुपपत्तेश्चेति चेन्न,- उत्पन्नस्यापि कर्मण फलोद्देशेन विधेयत्वात्, तत्र गुणविशिष्टस्य विधानोपपत्ते, अन्यथा "राजा राजसूयेने" त्यत्र प्राप्तस्यापि राजसूयस्य राजकर्तृविशिष्टस्य फले विधानानुपपत्ते। नच तत्र राजपदस्य स्वाराज्यकामपदसमभिव्याहारादधिकारिविशेषणत्वमात्राङ्गीकारान्नैतादृशवाक्यार्थाङ्गीकरणमिति वाच्यम्, तथा वे उद्देश्यविशेषणत्वेन स्वाराज्यकामपदो पात्तपुंस्त्ववद्राजत्वस्याप्यविवक्षापत्ते। अत एव शुचित्वाहिताग्नित्वादीन्यपि तत्तत्प्रमाणप्रमितान्येव मिलित्वा स्वातन्त्र्येणाधिकारविधिं कल्पयन्ति, न तु श्रूयमाणे विधौ विशेषणतां प्रतिपद्यन्ते, अतश्च राजत्वस्य कर्तृत्वे नैव यागविशेषणत्वस्य वाच्यत्वात् कर्तृविशेषणान्यपि चार्थादधिकारि विशेषणत्वेन कल्पनोपपत्ते फलोद्देशेन विशिष्टयागविधानादेव वाक्यभेद परिहारो वाच्य। नच राजत्वस्योपादेयकर्तृविशेषणत्वे तत्पदोपात्तस्य पुंस्त्वस्यापि विवक्षापत्ति, प्रमाणान्तरेण स्त्रिया अप्यधिकारावगमेन 'वसन्ते

ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीते" इतिवत् कस्यचिल्लिङ्गस्य साधुत्वार्थं वक्तव्यस्या वर्जनीयतया पुस्त्वानुवादेन गौरवापादकविधेयताङ्गीकारानुपपत्तेः । अतो यथैव राजत्वविशिष्टस्य प्राप्तस्यापि राजसूयस्य फलोद्देशेन विधानान्न वाक्यभेदः, तथात्रापीति द्रष्टव्यम् । अवश्यं चायं प्रकारः त्रिवृदग्निष्टु दग्निष्टोम" इति उत्पत्तिवाक्यप्राप्ताग्निष्टुत एव "वायव्य स्त्वेकविंशमग्नि ष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो ह्येनेन यजेत" इति फलवाक्ये अग्निष्टोम कर्तृगतत्वाद्यादिगुणविशिष्टस्य फलोद्देशेन विधानादङ्गीकर्तव्यः । दर्श पूर्णमासवाक्ये च साहित्यविशिष्टानां प्राप्तानामप्याग्नेयादीनां फल विधा नात् । तस्मान्न तावत् गुणात् भेदः । अत एव फलरूपानुपादेयगुण योगादनुपादेयस्य गुणविशिष्टस्य कर्मणो मासाग्निहोत्रवदुत्पत्तिगत प्राप्तस्य विधेयत्वस्यापवादकाभावात् प्रत्यभिज्ञायाश्च प्रणयनादिमात्रविषयिण्या भिन्नविषयत्वेन गोदोहनविशिष्टप्रणयनप्रतीतिविधेयतापादकत्वायोगात् दध्ना द्वावपि दधिमात्रविशिष्टहोमप्रतीतिविधेयतायां दधिद्रव्यविशिष्टहोमविषयक प्रत्यभिज्ञापवादायोगस्य तुल्यत्वादनुपादेयगुणस्य प्रत्यभिज्ञापवादायोगस्य तुल्यत्वादनुपादेयगुणसम्बन्धोपस्थितिलक्षणप्रकर- णान्तरमेव मूलोक्तं भेदकं प्रयुक्तम् । राजसूयस्थले विशेष्यमात्र प्रत्यभिज्ञाया तन्मात्रप्रत्युत्पत्तिविधिविषयतारूपविधेयत्वापत्तेरभ्यन्तरत्वस्यैव प्रकृतेपि सम्भवात् । तस्मात् भेदकप्रमाणासम्भवेन कर्मान्तरत्वायोगात् तदेव कर्म गुणविशिष्टफलोद्देशेन विधीयत इत्येकः पक्षः । तत्र पूर्वसूत्र मपि योजयितुं शक्यत इत्येवं योज्यम् — अगुणेपि कर्मप्रापके शब्दे सति तत्र फलसम्बन्धकरणे गुणोऽपि वैशिष्ट्येन प्रतीयेतेति । द्वितीयस्तु— गुण एव वाक्यभेदापादकः भेदकः । तथाहि— विधिस्तावत् चतुर्विधः- उत्पत्तिविधिः विनियोगविधिः प्रयोगविधिरधिकारविधिरित्यविवादम् । यद्यप्यत्र कानिचिद्द्रव्यदेवतादीन्युत्पत्तौ, कानिचित् साहित्यादीनि विनियोगे, कानिचिच्च कर्तृदेशकालादीनि प्रयोगेऽन्वीयन्त इत्यप्येकादशे

वक्ष्यते। अतएव द्रव्यादीनां प्रधानमात्रे फलादीनां च साङ्गे प्रधाने निवेशो लभ्यते। अतएव यत्रैकस्मिन्नेव वाक्ये विधिचतुष्टयं विधित्रयं विधिद्वयं वा तत्र पूर्वविशिष्टापरविध्यङ्गीकारेऽपि यथा योगं अङ्गानामन्वयो द्रष्टव्यः। तदिह दध्न उत्पत्त्यनन्वयायोग्यस्य विनियोगान्वयादिन्द्रियकाम वाक्ये च तव मते विनियोगमात्रकरणेनोत्पत्त्यविधानाद्विशिष्ट्यासम्भवेन प्राप्तौ स्पत्त्यनुवादेन दधिविधिः, इन्द्रियोद्देशेन च होमविनियोगविधिरिति वाक्य भेदो दुरपह्नवः। दर्शादिवाक्ये तु साहित्यस्य विनियोगविधावन्वययो-ग्यत्वेन फलोद्देशेन विधेयविनियोगविशेषणत्वोपपत्तेः विशिष्टविधिसम्भवान्न भेदः। एवं राजसूयवाजपेयादिवाक्येष्वपि विधेयस्य विशिष्टविनियोग विशिष्टप्रयोगस्य कर्तृज्ञानादिरूपराजाद्यन्वययोग्यत्वात् विशिष्टविधिसम्भ-वेन वाक्यभेदः परिहर्तव्यः। यद्यपि चानुमत्यादीनां प्रत्येकं दैशिक कालिकप्रयोगाः देशकालविधिषु प्राप्ताः, तथापि अप्राप्तकर्तृसम्बन्धेन प्रयो गान्तरविधिः कालसम्बन्धेन प्राप्तावपि दर्शपूर्णमासप्रयोगे समवाये देश सम्बन्धेन प्रयोगान्तरविधिरत्रानुपपन्नः। अयमेकः प्रयोगो मुख्यकर्तृ विषयः, प्रत्येकं दक्षिणाम्नानात्तु ऋत्विक्कर्तृविषयाः भिन्ना एव प्रयोगा इति द्रष्टव्यम्। वाजपेयवाक्येऽपि च पश्वाद्यपेक्षायाः पूर्वकालत्वादेः प्रयोगविशेषणत्वात् न वाक्यभेदः इत्युत्तराधिकरणे निरूपयिष्यामः। तस्माद्दाधिवाक्ये वाक्यभेदसम्पादकस्य गुणस्यैव भेदकस्य सत्त्वात् कर्मान्तरत्वोपपत्तिः। नच रूपाभावाद्विधानायोग्यत्वम्, सत्यपि दर्वि-होमत्वे अनाकाङ्क्षावशेन दधिद्रव्यकहोमत्वसादृश्येन चाग्निहोत्रधर्मातिदेशो पपत्तेः, न दर्विहोमानामपूर्वत्वमिति राजाज्ञा, द्रव्यविधानत्वात् प्रकृति विशेषनिर्णयाभावाच्च तदिति हि वक्ष्यते। नचात्र तद्द्वयमप्यस्ति, अतो रूपसत्त्वात् कर्मान्तरत्वमेव युक्तम्। सूत्रे तु पक्षे होमविनियोगस्य श्रवणात् तत्र च दध्याद्यन्वयायोगेन कर्मान्तरमेव विधेयं स्यात्, नच

गुणफलसम्बन्धशङ्का फलस्य, भावार्थाधिकरणन्यायेन कर्मयोगित्वावगमा दिति व्याख्येयम् ।

अतुल्यत्वाद्वाक्ययोर्गुणे तस्य प्रतीयेत ॥२—२—२५॥

तत्र भावार्थाधिकरणन्यायो यत्र धात्वर्थादनुवादेन विधे, तदपि च यत्र धात्वर्थमात्र धात्वर्थेन भावार्थावुभावप्राप्तौ यत्र वोभौ सम्भवत्प्राप्तिकौ प्राप्तौ वा, यथा— "अग्निहोत्रं जुहोति" "सोमेन यजेत" "उरुप्रथ स्वेति पुरोडाशं प्रथयति" "ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयात् कामयेत यथापूर्वं प्रजा कल्पेरन्निति" त्यादौ । अत्र हि ऐन्द्रवायवाग्रताया पाठाद्ग्रहण ना च तत्तद्विधिभ्य प्राप्तत्वेऽपि प्रजाफलसम्बन्धो ग्रहणानामेव भावार्थाधिकरण न्यायेनेति दशमे वक्ष्यते । यत्र तु नामार्थ एवाप्राप्त तत्र तन्मात्र सत्त्वान्तस्त्वाद्विशिष्टकर्मान्तर्भविधाने गौरवापत्तेरन्यत प्राप्तधात्वर्थानुवाद मपेक्ष्य गुणमात्र विधि विधत्ते । तत्र धात्वर्थांशे विधेयताया अभावेन प्रयोजनाकाङ्क्षत्वात् फलसम्बन्धस्य पक्षेऽप्यप्राप्तत्वेन प्रत्यासत्तेरनियामक त्वात् न भावार्थाधिकरणन्यायप्रवृत्तिरिति नामार्थस्यैव विधेयत्वेन प्रयो जनसाकाङ्क्षत्वात् फलसम्बन्ध स्यैवेति । यत्र नामार्थेऽप्यपि यत्र कश्चिदेवार्थोऽप्राप्त अन्ये [illegible] प्राप्ता, तत्रापि तस्यैव फलसम्बन्ध इति द्रष्टव्यम् । अत एव "साकं प्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम" इत्यादौ सहत्व मात्रं फलाय विधीयते, नतु याग प्रस्थान वेति वक्ष्यते । तदिह धात्वर्थ स्यान्यत प्राप्तत्वात् गोदोहनादेश्च गुणस्याप्राप्ते दध्यादेश्च नियमेन अप्राप्ते तस्यैव फलसम्बन्ध ।

यद्यपि च दधिहोमयोरुभयोरपि स्वरूपेण प्राप्ति इन्द्रियसम्बन्धेन चाप्राप्ति तुल्या, तथापि इन्द्रियकामपदाभावे दधिनियम फलमाकाङ्क्षमाणस्य विधे दधिमात्रविशिष्टतत्वेन तस्यैव फलसम्बन्ध । नच दधिनियम

स्यापि "दध्ना जुहोति" त्यनेनैव प्राप्तत्वादैन्द्रवायवादिग्रहणवद्धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्धो युक्त इति वाच्यम्, तथात्वे दधिपदस्य पाक्षिकानुवाद वैयर्थ्यापत्ते, दधिविशिष्टधात्वर्थस्य फलसम्बन्धे गौरवापत्ते दधिमात्रस्य फलसम्बन्धाङ्गीकारात्। ऐन्द्रवायवाग्रत्वस्य तु शुक्राग्रत्वेन पाक्षिकानुवादाद्यापत्तावपि न फलसम्बन्ध, तथात्वे काम्यत्वेन बृहत्सामत्वपक्षेपि तदापत्त्या "यदि रथन्तरसामे" त्यतद्वाक्याविगानाय रथन्तरसामकत्वाभावे द्रवायवाग्रत्वाभावप्रसङ्गापत्ते। अत तात्पर्यग्राहकानुरोधेन तत्र पाक्षिकानुवादत्वमङ्गीकृत्यापि धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्ध। नतु प्रकृते। अतो दधिपदवाच्यता दधित्वादिजातिरेव तदाश्रितव्यक्तिर्वा फलार्थं विधीयते। तस्याश्चाश्रयत्वेन प्रकरणप्राप्त एव होमो जुहोतिनानूद्यते मत्वर्थलाघवाय। तथाहि—दध्यादेस्तावत् सिद्धरूपत्वेन न यागादिवत् क्रियान्तरानपेक्षस्य फलजनकत्वम्, तथात्वे विधिं विनापि फलकामनाया सत्या कारणस्य सत्त्वेन फलोत्पत्त्युपपत्तौ कारणविधिवैयर्थ्यापत्ति। नहि कार्यकारणभावो विधिना जन्यते अपितु बोध्यते। नच तद्बोधस्य याग इतिव सिद्धिरफलमस्ति, तमन्तरेणापि कारणस्य सत्त्वेन फलोदयात्। अत एवोत्तिष्ठत्यता विधय एव परस्परमुपयुज्यन्ता नतु दधिरूपकरणान्तरैरपि। अतो विधिसार्थक्याय इष्टविधया कृतिसाध्यधात्वर्थविशेषरूपाश्रयसम्बन्धित्वमवश्यमपेक्षणीयम्।

तत्र च यद्यपि योग्यतावशेन स्वोत्पादनस्वसाध्यभोजनहोमाद्यनेकधात्वर्थविशेषसम्बन्धो नियमेन प्रसज्यते, तथापि प्रकरणेनाधिकारान्वयेन विधिकल्पनद्वारा होमस्यैवोपनयादन्यधात्वर्थानामाश्रयत्वपराहतिः। अत एव कल्पितेनापि विधिना न दधिहोमयोरङ्गाङ्गिभावो बोध्यते, गौरवात्, फलप्रयोजनत्वाच्च, अपि तु लोकसिद्धकार्यकारणभावनियममात्र— दध्ना होम कर्तव्य इति। नच दधिजन्यहोमकर्तव्यताया अपि "दध्ना जुहोती" त्यनेनैवावगमसिद्धे दधिविशिष्टहोमानुष्ठानेनैव

फलोपपत्तौ पुनरपीन्द्रियकामवाक्यवैयर्थ्यापत्ति, इन्द्रियकामनाया अधिकारि विशेषणत्वज्ञापनफलकत्वेन सार्थक्यात् । एतद्विध्यभावे हि दधिविशिष्ट होमानुज्ञानस्य नेन्द्रियोद्देश्यकता सिद्ध्यतीति तत्सिद्ध्यर्थमिन्द्रियकाम विधिरर्थवानेव । प्रकरणकल्पितविधिबलादेव चाश्रयलाभसिद्धे " न दध्ना जुहोति " त्यादेराश्रयकल्पकत्वमाशङ्कनीयम् । अतोऽन्यलभ्यत्वात् तेन क्रत्वर्थतैव बोध्यत इति ध्येयम् । अन्यलभ्यत्वादेव चेन्द्रियकाम वाक्यस्थजुहोतिनाप्याश्रयतासम्बन्धेन होमविशिष्टदधिविधानमङ्गीकृत्याश्रय विधिरित्यपि निरस्तम् । यथा च प्रकारान्तरेणापि न वाक्येनाश्रयविधिः तथाग्रिमाधिकरणे वक्ष्यते । अङ्गतासम्बन्धेन होमविशिष्टदधिविधिस्तु होमस्य प्रयोजनानाकाङ्क्षत्वात् निराकर्तव्यः । अतोऽत्र दधिमात्रमेव फलोद्देशेन विधीयते । होमस्त्वाश्रयतासम्बन्धेन प्रकरणप्राप्तो जुहोतिना साधुत्वार्थमनूद्यते । अत एव भावनाया दधिकरणिकाया अवच्छेदकी भूतधात्वर्थविशेषापेक्षायां समानपदश्रुत्युपात्तो होमोऽवच्छेदकतयान्वितो ऽपि, न तदंशेऽपि विधिव्यापारकल्पना होमावच्छेदस्य महाप्रकरणात् प्रणयनाद्यवच्छेदस्य चावान्तरप्रकरणाल्लाभोपपत्तेः । अत एव करणविधि वैयर्थ्यभयाश्रयत्वनियामकत्ववत् भावनाया अवच्छेदकापेक्षापि तन्नियामि केति द्रष्टव्यम् । किञ्च यत्र ससम्बन्धिक एव पदार्थोऽप्राप्तत्वेन फलो द्देशेन विधीयते तत्र तस्य सत्यपि यागादिवत् साक्षात् कृतिव्याप्यत्वे ससम्बन्धिकत्वादेव प्रतिसम्बन्धिरूपाश्रयलाभो न विरुध्यते, यथा— " पशुकाम उक्थ्य गृह्णीया " दित्यादौ, उक्थ्यादिपदाभिधेयायास्संख्याया स्समापयतिधातुवाच्यत्वेन यागादिवत् साक्षात्कृतिसाध्यत्वेपि ससम्बन्धि कत्वादेव प्रतिसम्बन्धिभूतज्योतिष्टोमरूपाश्रयलाभ । यदा तु सौभरा धिकरणन्यायसुधाकृदुक्तरीत्या उक्थ्यादिपदवाच्यग्रहयागाभ्यासा एव फले विधीयन्ते तदापि अभ्यासस्य प्रतिसम्बन्धियागापेक्षयैव ज्योतिष्टोम स्याश्रयत्वम् । यथाचायं पक्षो दुष्ट तथा सम्भाधिकरणे वक्ष्याम. ।

सर्वथा कृतिसाध्यधात्वर्थविशेषसम्बन्धित्व दृष्टविधया फलार्थं विधीय-
मानस्य गुणस्य स्वनिष्ठकरणतासम्पादकत्वेनापेक्षितम् । अत एव न
विधीयमानगुणजन्यत्वमेवाश्रयत्वम्, तदभावेऽपि "मन्थ्यग्रहानभिचरन्ती"
त्यादौ ग्रहणानां मन्थिग्रहाग्रत्वरूपगुणाश्रयत्वदर्शनात् । अपि तु अदृष्टा
द्वारकसम्बन्धेन गुणविशेषावच्छिन्नत्वम् । अदृष्टाद्वारकेति पदकृत्यं तु
वारवन्तीयादेरग्निष्टोमस्तोमजन्यादृष्टद्वारा यागेन सम्बन्धात् तस्याश्रयत्व
व्यावृत्तिरित्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते । तदेव दध्यादौ यागादिवत् फल
निरूपितैव करणतेति पक्षमाश्रित्य करणविधिवैयर्थ्यादिना आश्रयाका
ङ्क्षोपपादिता । यदा तु दध्नेति तृतीयोपात्त करणत्व नेन्द्रियनिरूपितम्,
अपि तु करणतासंसर्गेणैवेन्द्रियेऽन्वेति, अतश्च करणत्वविशिष्टस्य दध्नो
दधिविशिष्टस्य वा करणत्वस्य करणतासंसर्गेणेन्द्रिये समन्वयो न तु यागा
दिवत्तृतीयोपात्तस्य करणत्वस्य निरूपकतासंसर्गेणेति पक्ष आश्रीयते,
तदा तृतीयोपात्तस्य करणत्वस्य निरूपकापेक्षाया प्रतिसम्बन्धिविधयैव
प्राकरणिकाश्रयलाभो न विरुध्यते । परन्तु निरूपकतासंसर्गापेक्षया कर
णतासंसर्गस्य गुरुभूतत्वाद्यागादिवैलक्षण्ये प्रमाणाभावाच्चायं पक्षो नातीवा
द्रियते । सर्वथा प्रकरणादाश्रयलाभोपपत्तेरनेन गुणमात्रं विधीयते ।
भावनापि च सैव, भाव्यर्थवत्तस्या अपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् ।
न च प्राप्तभावनानुवादेन गुणसम्बन्धः फलसम्बन्धश्च विधीयेतेति
वाक्यभेदापादकगुणादेव भेद, भावनाया फलसम्बन्धस्य रागप्राप्तत्वेनावि
धेयत्वादिति भवदेव ।

वस्तुतस्तु इन्द्रियाख्यफलस्य जन्यत्वेन व्यापारमात्रजन्यत्वावगमेऽपि
लोकाद्विजातीययत्नजन्यत्वानवगमाद्विशेषतश्चाग्निहोत्रहोमानुकूलयत्ने स्वर्गादि
जनकत्वेनावगते इन्द्रियजनकत्वस्य प्रमाणान्तरेणानवगतत्वात्स्यैनैव विधे
यत्वापातात् दधिरूपद्रव्यस्य चेतरथान्वयेन रातनूयन्यायाविषयत्वाद्वाश्रय-

भेदावश्यम्भावेन गुणात् भेद एव । न ह्यत्र धात्वर्थाविवक्षावद्भावनाया अपि अविवक्षामङ्गीकृत्य गुणफलयोरेव मिथोऽन्वयो वक्तुं युक्तः, कारकान्वयायोग्यत्वप्रसङ्गात्। अतो भावना भिन्नैव। सकृदनुष्ठानेपि सान्नाय्यादिवत् तत्तज्जात्यवच्छिन्नत्वक्रियोत्पत्त्यङ्गीकारात्तैककर्म्यरूपाश्रितजातिद्वयाङ्गीकारापत्तिः । अस्तु वा तत्, तथापि न साकर्म्यम्, होमविधिविधेयतावच्छेदकजातेर्गुणविधिविधेयतावच्छेदकजातिव्यतिरेकेण सत्वेपि तस्या तद्व्यतिरेकेणान्यत्रासत्वात्। व्यक्तिभेदपक्षे तु यत्तद्व्यवस्याप्यवच्छेदकीभूतो धात्वर्थ एक एव, प्रमाणबलेन चैकस्य धात्वर्थस्य युगपदुत्पद्यमानयत्नद्वयजन्यतापि आपद्यमाना न विरुध्यते ।

तस्मात् दधिकरणकमिन्द्रियकर्मकं भावनान्तरमेव विधीयत इति सिद्धम् । अपूर्वन्तु दधिजन्यमेकमिन्द्रियजनकं होमजन्यं च स्वर्गादिजनकमपरम्, अपूर्वस्य शक्तिरूपत्वेन शक्तिभेदे भेदस्यावश्यकत्वात् । आश्रयस्य प्रणयनादेः दृष्टविधया स्वकार्योपयोगे तु गुणजन्यमेव पश्वादिजनकमिन्द्रियाद्यनुकूलं होमजन्यमपरम्, होमस्योत्तरक्षण एव दधिनिष्ठकरणतासम्पादकत्वेनापूर्वाजनकत्वात् । यदि ह्याश्रयत्वमात्रावान्तरव्यापारत्वमुच्येत, तत क्षणिकस्य होमस्येन्द्रियजनकत्वायोगात् तदनुकूलमप्यपूर्वं कल्प्येत । नतु तत्रे प्रमाणमस्ति, करणविधेः तज्जन्यत्वमात्रेणाप्युपपत्तेः तज्जन्यजनकत्वस्यापि कल्पने गौरवात् । अतो गुणफलसम्बन्धस्थले भावनाभेदात् गुणजन्यमप्यपूर्वं भिन्नमेव ।

भावनान्तरस्य चेतिकर्तव्यतापेक्षाया आश्रयतो धर्मातिदेशः । तथाहि- न तावदाश्रयस्यैव प्रकरणादिनिकर्तव्यतान्वेनावे प्रहितं वाक्यम्, वाक्येन स्वर्गादिनियुक्तस्य होमस्य प्रकरणाविषयत्वात् । न चाङ्गत्वाभावेप्याश्रयस्य सतः प्रसङ्गेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षानिवर्तकत्वोपपत्तेः नातिरिक्तेति-

धर्मेत्यसाकांक्षोपपत्तिरिति वाच्यम्, आश्रयस्य करणतानिर्वाहकत्वेन करण कोटावन्तर्भावात् तदनुग्राहकेतिकर्तव्यतया भेदेनैव अपेक्षितत्वात्। आश्रयाकांक्षा करणाकांक्षातो भिन्नेति मते आश्रयस्य करणकोटावनन्तर्भावेप्याश्रयस्य दृष्टविधया करणतासम्पादकस्यादृष्टार्थाया भावनाया अदृष्टोपायापेक्षत्वात् न तदुपकारकत्वं सम्भवतीति युक्तं तद्व्यतिरिक्तेतिकर्तव्यतापेक्षणम्। यद्यप्याश्रयान्तरकरणे फलानुत्पत्तेराश्रयनियमादृष्टस्यापत्तेराश्रयकत्वात् तद्द्वारा तन्नियमस्येतिकर्तव्यतात्वमाशङ्क्येत, तथापि द्रव्यादिगुणरक्षितत्वोपकारस्य क्रयसम्पादनादेरपेक्षितत्वात् आश्रयत्वगान विधानादस्य च संस्थाधिकरणे निषेत्स्यमानत्वात् युक्तं आश्रयतो धर्मातिदेशः। नचैवमपि सादृश्याभावात्कथं कल्पितवचनातिदेश? सादृश्यकार्यस्य प्रकृतिविशेषोपस्थापनस्य प्रकरणेनैवेह सिद्धे तदनपेक्षणात्। यद्यपि च ये प्रकृताश्रयस्वरूपसिद्ध्यर्था देवतादयः तेषामिह गुणस्वरूपसिद्ध्यर्थत्वासम्भवात् नात एव प्राप्तिः, तथापि तदन्येषामतिदेशः, ते स्वाश्रयसिद्ध्यर्थं क्रियमाणा अपि न गुणं उपकुर्वन्ति। ननु येपि प्रकृतौ प्रधानद्वारा तदपूर्वसाधनीभूतद्रव्यसंस्कारार्थावज्वलनादय तेपि कथ प्राकृतप्रणाडीरहिते गुणे प्राप्नुयु? सत्यमेवं न प्राप्नुवन्ति, तथापि दध्यादौ क्रत्वर्थस्यापि सत्त्वात् गोदोहनादेश्च नित्यचमसस्थानत्वात् स्थानापत्तिरूपातिदेशेन प्रणयनानङ्गभूतेपि प्रणयनोपकारके गोदोहने धर्माः प्राप्नुवन्त्येव। परन्तु ते प्रणयनादिकार्यप्रयुक्ता एव, नतु गुणापूर्वप्रयुक्ताः। गुणस्यापि स्वपेक्षिताः केचित्सम्पादनप्रक्षालनादयः प्रसङ्गादुपकुर्वन्ति, अन्ये स्वारादुपकारका जपोपस्थानादयो गुणभावनायामतिदेशेन प्राप्नुवन्ति। तत्रापि तज्जन्या उपकारा एवातिदिश्यन्ते, नतु तज्जनकीभूताः पदार्था अपि, गुणस्य स्वर्गादिप्रयुक्ताश्रयोपजीवित्वेन तत्तत्प्रसञ्ज्यमानावमात् प्रसङ्गेन तदर्थानुष्ठिताङ्गजन्योपकारलाभोपपत्तेः

स्वातन्त्र्येण जनकानपेक्षत्वस्य द्वादशे वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव गोदोहनादे दर्शपूर्णमासापूर्वप्रयुक्तप्रणयनाद्युपजीवित्वात् सौर्यादावनतिदेश इति वक्ष्यते । आश्रयानुष्ठापकत्व स्वाश्रयस्यानङ्गत्वात् यत्तत्त्वानुष्ठापका न्तरयुक्तत्वाच्च स्पष्टमेव । तस्मात् सिद्ध गुणादेव फलमिति । प्रयोजन माद्यपक्षे दध्यपचारे प्रतिनिध्युपादानमारम्भोत्तरम्, तत प्राक् दध्य भावे अनारम्भ एव, द्वितीयपक्षे यद्यपि "हवा एतद्यज्ञश्छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे प्रतनुते अन्यस्य तन्त्रं प्रतायत' इति वचनादेकप्रयोगमध्येऽपरस्य कामस्य प्रयोग सामान्यतो निषिद्ध तथापि दयोरनयोरग्निहोत्रकर्मा न्तरयोरेककालत्वात्तन्त्रप्रयोगापत्ते सङ्कल्पादौ तत्तत्फलार्थं कर्मद्वयमपि तन्त्रेण करिष्य इत्युल्लेख प्रयोजनम् । गोदोहनोदाहरणे तु प्रयोगात् प्राक् प्रणयनानुष्ठानम् ।

यत्तु वार्तिके प्रणयतीत्यस्य कर्मसाकाङ्क्षत्वात् "अप प्रणयती' ति वाक्यान्तरश्रुतद्वितीयान्तात्पदानुषङ्गावगतेरपा चोपयोगसत्त्वेन तत्संस्कारा- र्थस्यैव प्रणयनस्य फलार्थत्वावगमात् परप्रयुक्तसंस्कार्योपजीवित्वेन पक्ष द्वयेऽपि क्रतुप्रयोगमध्यकरणोपपत्ते नानुष्ठाने भेदो लभ्यत इत्युक्तम्, तद नुपपन्नत्वादपप दस्य संस्कार्यपरत्वे उद्देश्यानेकत्वकृतवाक्यभेदापत्ते सक्त न्यायेन विनियोगभङ्गावसायाल्लौकिकापसाधनकप्रणयनस्य पश्वर्थत्वावगते रतिशयार्थम् ।

सिद्धान्ते तु तत्तत्फलार्थेन गुणेन सहाश्रय स्वफलार्थं करिष्य इत्यु ल्लेख प्रयोजन द्रष्टव्यम् ।

सूत्रं तु— यागादिवाक्यस्य दध्यादिवाक्यस्य च भावार्थाधिकरण प्रवृत्यप्रवृत्तिभ्यां तुल्यत्वाभावान् तस्याश्रयस्य फलसम्बन्धिनि गुण एव दध्यादिवाक्यस्थफल प्रतीयतेति योज्यम् ।

इतीन्द्रियकामाधिकरणम् ॥१०॥

———(*)———

अथ रैवत्यधिकरणम् ॥

धर्मेषु धर्मयुक्तं स्यात् ॥२—२—२६॥

ज्योतिष्टोमप्रकृतिको ऽग्निष्टुद्याग समाम्नात "त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो येतेन यजेते" ति । अत्र च प्रथमान्तत्रयस्य यजेतेत्यनेनान्वयात् कर्तव्यपदाध्याहारेण भिन्नवाक्यत्वं तावदावश्यकम् । तत्र च त्रिवृत्पदं तावदातिदेशिकचतुस्तोमत्वव्यावृत्तिफलकतया सर्वस्तोत्रेषु त्रिवृत्स्तोमविधायकम् । अग्निष्टुत्पदमाग्नेयीषु स्तुवत इति वचनादग्निदेवत्यमन्त्रसाध्यस्तोत्रात्मकत्वात् तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयम् । अग्निष्टोमपदं चाग्निष्टोमसंस्थत्वमतिप्रसवार्थम् । यद्यपि हि ज्योतिष्टोमात् नियतमेवाग्निष्टोमसंस्था नित्यत्वात् प्राप्यते, तथाप्येतत्पूर्वभाविन्यागस्योक्थ्यसंस्थाकस्य निकायित्वेन एतद्यागप्रकृतित्वात् तत्रयात् तत उक्थ्यसंस्थाया एव प्राप्यमाणत्वेन प्रतिप्रसवत्वोपपत्ति । राजन्यनिमित्तकाग्निष्टोमसंस्थानिकारभूताग्निष्टोमतान्यावृत्तिफलकोपाय सर्वसाधारण्येनाग्निष्टोमसंस्थाविधिरिति द्रष्टव्यम् । गुणद्वयविशिष्टापूर्वकर्मविधानाच्च न वाक्यभेद । तस्येति वाक्येन तु राजसूय न्यायेन वायव्यास्वेकविंशस्तोमविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालत्वादिविशिष्टो यागप्रयोग फलोद्देशेन विधीयते । तत्र वायव्यमन्त्राणामतिदेशप्राप्तमन्त्रबाधेनाग्नेयीमन्त्रबाधेन वा निवेश । यद्यपि चात्राग्निष्टोमसामपदसमभिव्याहारादाधारता सम्बन्धेन साम्नि मन्त्राणां विशेषणत्वं प्रतीयते तथापि अस्वतन्त्रार्थकल्पनापत्ते न सामाङ्गत्वेन मन्त्रविधि, किंतु पाष्ठिकान्वयलभ्य साम सम्बन्धमनूद्य विशेषणप्रधानमग्निष्टोमशब्दमङ्गीकृत्य स्तोत्राङ्गतयैव मन्त्रविधि । एवमेकविंशस्तोमकृतातिनिवृत्तिरपि तत्रैव । प्रकृतितो हि अग्निष्टोमस्तोत्र एकविंशस्तोमकत्वे प्राप्ते आतिदेशिको त्रिवृत्ताया यदि बाधा निवर्तनाते अथ

प्रतिप्रसवः । अतश्चोभयविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालादिविशिष्टयाग
प्रयोगविधिरेवायम् । यद्यपि चाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालाद्यतिदेशातः
सम्भवत्प्राप्तिकम्, तथापि एकवाक्यत्वसिद्ध्यर्थं विशिष्टविधिसन्दंशन्या
येन वाऽतिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण वा तस्य विधिर्नानुपपन्नः ।
यद्यपि चाग्निष्टोमस्तोत्रस्य प्रकृतौ सर्वान्त्यत्वात् यागप्रयोगपूर्वकालत्व
सम्भवति, तथापि सर्वाङ्गानुष्ठानसौकर्यार्थमादितोऽवधारणादग्निष्टोमस्तोत्र
स्यापि तत्सिद्धेः प्रतिपत्तिपूर्वकालत्वाभिप्रायेण तद्वदिति मूलानुयायिनः ।
वस्तुतस्त्वेतादृशविषये मुखं व्यादाय स्वपितीति वत् समकालत्वमेव
प्रयोगमध्यवृत्तित्वरूपं लक्षणया क्त्वाप्रत्ययार्थो विधीयते वाक्यभेदपरि
हारार्थम् । अथवा अस्तु समानकर्तृकत्वमात्रमत्र तदर्थं, यद्यपि च
ऋत्विक्कर्तृकस्तोत्रसमानकर्तृकत्वं यजमानकर्तृके यागे न मुख्यम्, तथापि
प्रयोजककर्तृत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेर्न विरोधः; तत्प्रकरणे च "वार
वन्तीयमग्निष्टोमं कार्य"मिति श्रुतेन वाक्येन प्राकृतयज्ञायज्ञीयबाधेना
ग्निष्टोमस्तोत्रे वारवन्तीयं विहितम्, तदनन्तरमेतस्यैव "रेवतीषु वार
वन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत" इति श्रुतम् ।
तत्र च पूर्ववदेव नेया सन्देहः । पादाभ्यायतक्रतौ स्पष्टं । आपया
दिकी स्पनन्तरा ।

तत्र प्रकृतमस्याभिज्ञानादेतच्छब्दश्रुतेः प्रमाणाभावाच्च न तात्क-
र्मान्तरम्, सिद्धान्ते वक्ष्यमाणरीत्यैव चाश्रयाभावादपि गुणफलसम्बन्धः,
अतो यावद्वचनादश्वेऽत्र रेवतीमात्रविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालादि
विशिष्टो यागप्रयोगः फलार्थं विधीयते । न तत्र दधिन्यायेन गुण
स्यैव फलसम्बन्धयोग्यत्वम्, अपि तु फलेच्छया सिद्धान्तन्यायेन प्रयोग
विशिष्टस्यैव, सोऽपि गुणविशिष्टस्य तस्यैव कर्मणः फलोद्देशेन
विधानमित्येक पक्षः । द्वितीयस्तु — नाम सामगुणकत्वात्, प्रयोगस्य

वाक्यव्यवायेनैव प्राप्तत्वात् , फलान्तरश्रवणेपि च विविदिषावाक्यव द्विनियोगमात्रकल्पनेन प्रयोगान्तरस्याविधानोपपत्ते, नच विनिगमना विरहे, प्राथम्येन वाक्यव्यवाय एव प्रयोगविधे नियतु शक्यत्वात्। एव सत्यपि यदि विशेषणांशमूलस्य रेवतीमात्रविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रस्य च नोत्तरकालतादेरप्राप्ति स्यात् ततोऽवेष्टे ' यदि ब्राह्मणो यजेत " इत्यादौ विधेयकर्तृकालादिरूपाकगुणवद्वादिव प्रयोगान्तरमपि विधीयेत, न त्वेव दस्ति, तस्यापि वाक्यव्यवायेनैव प्राप्तत्वात्, नह्यत्र तत पूर्वप्रवृत्ति शक्यते वक्तुम्, प्रापकस्यापि प्रत्यक्षत्वात्, नच प्राप्तस्यापि विशिष्टविधि स दृष्ट यायेन विधेयतापादाय प्रयोगभेदकल्पनम् अयो याश्रयापत्ते – सति हि प्रयोगविधौ विशिष्टविधिसन्दृष्टता, तस्या च सत्या विधेयत्वात् प्रयोगविधिरिति। अत परिशेषाद्रेवतीमात्र प्राप्ताग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरस्यनूद्या देन विधेयत्– फलोद्देशेन यागविनियोगश्चेति वाक्यभेदतादवस्थ्यात् दधि यायेनात्र लाघवात् गुणफलसम्बन्धविधिरेव। तत्रापि रेवतीमात्र स्याप्राप्तत्वात् यद्यपि विधि तन्मात्र एव सङ्क्रमते तथापि नात्र तासा फलसम्बन्ध, तथात्वे तासा निष्फलिङ्गसङ्कुचत्वादेतच्छब्देन गृतीया स्तेन फलसाधनतयोपादानानुपपत्ते, किन्तु प्राप्त यापि रेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्यैव, यद्यपि वाराप्यवलसकार्यकल्पनापत्ते रवतीनामग्नि ष्टोमस्तोत्र एवाङ्गत्वम्, तथापि पार्ष्णिगान्वयलब्धाधारतासम्बन्धेनैव साति रेवतीना वैशिष्ट्य नानुपपन्नम्। अत एवैतच्छब्दोपपत्तावपि नाग्नि ष्टोमस्तोत्रस्यैव रेवत्यङ्गस्य फलसम्बन्ध, अग्निष्टोमसामपदस्य विशे षणप्रधानत्वे लक्षणापत्ते। नच रेवतीवारवन्तीययो पृथक्पदोपात्त कारकत्वेन नच वैशिष्ट्योपपत्ति ? फलकर्मकभावनाया विधेयत्वेन तस्यामुभयो प्रथमत सम्बन्धाङ्गीकरणेन सोमादिवत् पश्चात् परस्पर वैशिष्ट्योपपत्ते, कृत्वाशब्दश्रवणेन रेवतीषु कृत्वा वारवन्तीय तेन फल भावयेदित्यर्थावगमाद्वैशिष्ट्योपपत्तेश्च। अतो रेवतीविशिष्टस्य वारवन्ती

यस्य फलसम्बन्धः, तस्य च स्वरसमाहारात्मकस्य सौभरादिवत् सिद्ध रूपत्वेनाश्रयापेक्षाया प्राकृतस्य यागस्यैवाश्रयत्वम्, नहि गायतिधातु वाच्यत्वात् साम्न क्रियात्मकत्वाशङ्का, गडिवदनैकदेश इत्यादौ गण्डादीनां धातुवाच्यत्वेऽपि सिद्धरूपत्ववत् । सामशब्दस्य "सामाथो यः कश्च रोपण स्वर" इति श्रुते षड्जादिस्वरसमाहारवाचित्वात् स्वरशब्दस्य च "मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरं" मित्यादि सङ्गीतशास्त्रपर्यालोचनया सिद्धरूपवायवीयसंयोगविभागजनितध्वन्यात्मकशब्दविशेषवाचित्वावगमेन वारवन्तीयादेः सिद्धरूपत्वप्रतीतेः । अतश्च तस्याश्रयापेक्षाया युक्तमेव यागस्याश्रयत्वम् । शक्यते हि स साम ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रमिव याग साधयितुम् । अतश्च सौभरसाम्नः स्तोत्राश्रितत्वमिव वारवन्तीयस्यापि यागाश्रितत्वं तदीयगान्धादिमात्राधारतया उच्चैष्ट्वादिवन्न विरुध्यते । रेवतीनामपि चात एव याज्यादिकार्थे निवेशोऽप्युन्नेयः । काम्येन च वारवन्तीयादिना सामान्यविधिप्राप्तस्य वातिदेशप्राप्तस्य वैकृतत्वादेर्बाधोऽपि युक्त एव । यदि चाग्निष्टोमसामेत्यनुवादानुपपत्तिराशङ्क्येत, ततोऽग्निष्टोमस्तोत्रद्वारैव यागस्य जन्यत्वापरपर्यायाश्रयत्वम् । इष्यत एव हि श्रीह्यादौ परम्परासम्बन्धेन जन्यत्वम्, आश्रयत्वमपि च सौभरादौ स्तोत्रादेः । अस्तु वा यागस्याग्निष्टोमस्तोत्रजन्यत्वात् परम्परासम्बन्धेन जन्यत्वापरपर्यायाश्रयत्वायोगेऽप्यानर्थक्यतदङ्गन्यायेनाग्निष्टोमस्तोत्रेऽवतारः । दृश्यते चोदय्यादिस्तोत्रनिरूपितसमाप्तिप्रतियोगित्वरूपस्याश्रयत्वस्य साक्षात् प्रकृते यागे ऽसम्भवेन प्रयोगे चावतार "पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीया" दित्यादौ । नच स्तोत्रान्तराणामपि प्रकृतयागाङ्गत्वादग्निष्टोमस्तोत्र एवावतारे प्रमाणाभाव, अग्निष्टोमस्तोत्रस्य सामान्यवाक्ये निर्दिष्टत्वेन वारवन्तीयवाक्येऽनुवादेन चाति

वायव्यवाक्येनैव प्राप्तत्वात् , फलान्तरश्रवणेपि च विविदिषावाक्यव
द्विनियोगमात्रकरणेन प्रयोगान्तरस्याविधानोपपत्ते , नच विनिगमना
विरह , प्राथम्येन वायव्यवाक्य एव प्रयोगविधे नियन्तु शक्यत्वात् ।
एव सत्यपि यदि विशेषणीभूतस्य रेवतीमात्रविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभव
नोत्तरकालत्वादेरप्राप्ति स्यात् ततोऽवेष्टे " यदि ब्राह्मणो यजेत " त्यादौ
विधेयकर्तृकालादिरूपानेकगुणवशादिव प्रयोगान्तरमपि विधीयेत, न त्वेव
दस्ति, तस्यापि वायव्यवाक्येनैव प्राप्तत्वात् , नह्यत्र तत पूर्वप्रवृत्ति
क्षयमते वक्तुम् , प्रापकस्यापि प्रत्यक्षत्वात् , नच प्रशस्यापि विशिष्टविधि
सन्दंशन्यायेन विधेयतामाराध्य प्रयोगभेदकत्वम् अन्योन्याश्रयापत्ते – सति
हि प्रयोगविधौ विशिष्टविधिसन्दष्टता, तस्या च सत्या विधेयत्वात्
प्रयोगविधिरिति । अत परिशेषाद्रेवतीमात्र प्राप्ताग्निष्टोमस्तोत्रोत्पत्त्यनुवा
देन विधेयम्– फलोद्देशेन यागविनियोगश्चेति वाक्यभेदतादवस्थ्यात्
दधिन्यायेनात्र लाघवात् गुणफलसम्बन्धविधिरेव । तत्रापि रेवतीमात्र
स्याप्राप्तत्वात् यद्यपि विधि तन्मात्र एव सङ्गच्छते तथापि नात्र तासा
फलसम्बन्ध , तथात्वे तासा निधिलिङ्गसङ्ख्यत्वादेतच्छब्देन तृतीया
न्तेन फलसाधनतयोपादानानुपपत्ते , किन्तु प्राप्तस्यापि रेवतीविशिष्टस्य
वारवन्तीयस्यैव , यद्यपि चात्राप्यवलक्षकार्थकल्पनापत्त रेवतीनामग्नि
ष्टोमस्तोत्र एवाङ्गत्वम्, तथापि पार्ष्णिग्राहवलन्यायात्तासम्बन्धेनैव साक्षि
रेवतीना वैशिष्ट्य नानुपपन्नम् । अत एवैतच्छब्ददोषपत्तावपि नाग्नि
ष्टोमस्तोत्रस्यैव रेवत्यङ्गस्य फलसम्बन्ध , अग्निष्टोमसामपदस्य विशे
षणप्रधानत्वे लक्षणापत्ते । नच रेवतीवारवन्तीययो पृथक्पदोपात्त
कारकत्वेन कथ वैशिष्ट्योपपत्ति ? फलकर्मकभावनाया विधेयत्वेन
तस्यामुभयो प्रथमत सम्बन्धाङ्गीकरणेन सोमादिवत् पश्चात् परस्पर
वैशिष्ट्योपपत्ते , कृत्वाशब्दश्रवणेन रेवतीषु कृत्वा वारवन्तीय तेन फल
भावयेदित्यर्थावगमाद्वैशिष्ट्योपपत्तेश्च । अतो रेवतीविशिष्टस्य वारव ती

यस्य फलसम्बन्धः, तस्य च स्वरसमाहारात्मकस्य सौभरादिवत् सिद्ध रूपत्वेनाश्रयापेक्षायां प्राकृतस्य यागस्यैवाश्रयत्वम्, नहि गायतिधातु वाच्यत्वात् साम्न क्रियात्मकत्वाशङ्का, गडिवदेकदेश इत्यादौ गण्डा दीना धात्वर्थवाच्यत्वेपि सिद्धरूपत्ववत् । सामशब्दस्य "सामाथो यः कश्च रोषण स्वर" इति श्रुते षड्जादिस्वरसमाहारवाचित्वात् - स्वर शब्दस्य च "मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रञ्जनयति स्वर" मित्यादि सङ्गीत शास्त्रपर्यालोचनया सिद्धरूपवायवीयसंयोगविभागजनितध्वन्यात्मकशब्दविशे षत्वावगमेन वारवन्तीयादेः सिद्धरूपत्वप्रतीतेः । अतश्च तस्या श्रयापेक्षायां युक्तमेव यागस्याश्रयत्वम् । शक्यते हि स सम्यगक्षरा भिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रमिव यागः साधयितुम् । अतश्च सौभरसाम्नस्तोत्रा श्रितत्वमिव वारवन्तीयस्यापि यागाश्रितत्वं तदीयसाध्यादिमात्राधारतया उच्चैष्ट्वादिवन्न विरुध्यते । रेवतीनामपि चात एव याज्यादिकार्थे निवेशोप्युन्नेयः । काम्येन च वारवन्तीयादिना सामान्यविधिप्राप्तस्य वातिदेशप्राप्तस्य वैकृतत्वादेर्बाधोऽपि युक्त एव । यदि चाग्निष्टोमसामेत्यनु वादानुपपत्तिराशङ्क्येत, ततोऽग्निष्टोमस्तोत्रद्वारैव यागस्य जन्यत्वापरपर्याय माश्रयत्वम् । इष्यत एव हि श्रीमादौ परम्परासम्बन्धेन जन्यत्वम्, आश्रयत्वमपि च सौभरादेः स्तोत्रादेः । अस्तु वा यागस्याग्निष्टोमस्तोत्र जन्यत्वात् परम्परासम्बन्धेन जन्यत्वापरपर्यायाश्रयत्वायोगेऽप्यानर्थक्यतदङ्ग न्यायेनाग्निष्टोमस्तोत्रेयनारः । इष्यते चोक्थ्यादिस्तोत्रनिरूपितसमाप्तिमति योगिरूढस्याश्रयत्वस्य साक्षात् प्रकृते यागे ऽसम्भवेन प्रयोगे चा चनारः "पञ्चदशा उक्थ्यं गृह्णीया" दित्यादौ । न च स्तोत्रान्तराणा मपि सप्तमगादृग्वादग्निष्टोमस्तोत्र प्रयोगत्वे प्रमाणाभावः, अपि ष्टोमस्तोत्रस्य यज्ञस्वरूपे निविष्टत्वेन वारवन्तीयादेरनुवादेन चानि

देशिकस्तोत्रान्तरापेक्षया विशिष्टोपस्थितत्वात् शास्त्रस्याबाधपक्षपातित्वे न काम्यस्यापि वारवन्तीयस्य स्तोत्रान्तरे निवेश । आतिदेशिकसाम बाधापत्ते वारवन्तीयाङ्गकाग्निष्टोमस्तोत्रमात्रनिवेशावगमाच्च ।

एतेन यत् सिद्धान्तवार्त्तिके ‘पुरुषार्थवारवन्तीयस्य क्रत्वर्थेन सह भेदादग्निष्टोमस्तोत्रवृत्तित्वं भवेत् क्रत्वर्थस्य तद्वृत्तिदर्शनेनात्राप्यनुगा-नाद्वा, एतस्य तत्स्थानापन्नत्वाद्वा’ न च, एकस्य देवदत्तस्य युद्ध भोजनादिकार्यभेदेन पृथक्स्थाननियमवदेकस्थानत्वे प्रमाणाभावात् । न द्वितीय, सामान्यतो दृष्टस्याप्रयोजकत्वात्; वारवन्तीयत्वहेतोराधानेऽनैकान्तिकत्वाच्च । अग्निष्टोमस्तोत्रवृत्ति यस्य च साधनतापरपर्यायस्य सामप्रयोजनत्वेन सामानङ्गतया कार्यापत्त्याप्यनतिदेशाच्च तृतीयोऽपि । अतो नाग्निष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तिता सम्भवती' त्युक्तम्, तदपि परास्तम्, अबाधेनोपपत्तौ बाधायोगादिति न्यायेनैव तदुपपत्ते । यस्त्वस्मिन् पक्षे रेवतीभिर्बाधस्याबाध, स स्तोत्रान्तरेष्वातिदेशिकस्तोत्रान्तराबाधतुल्य इत्यकिञ्चित्कर । अतो युक्त एवानर्थक्यतदङ्गन्यायेनाग्निष्टोमस्तोत्र मात्रेऽवतार । अस्तु वाऽग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव विशिष्योपस्थित्यादिनाश्रयत्वम्, तस्य च धर्मिग्राहकप्रमाणेनाग्निष्टुद्यागसम्बन्धिन एव लाभात्तज्जि पठ्य न्तैतच्छब्द क्त्वाप्रत्ययश्च सर्वमनुवाद । अथवा वारवन्तीयमग्निष्टोम सामकार्यमिति प्राकरणिकवाक्येनैव लाघवादाश्रयसम्बन्धो विधीयते, न त्वङ्गाङ्गिसम्बन्ध, गौरवात्, दध्यादिवाक्येषु त्वन्यलभ्यत्वादाश्रय त्यागेन गौरवाङ्गीकरणम् । तदेव वारवन्तीयस्यैव फलसम्बन्ध इति मूलोक्त पक्ष उपपादित । अथवास्तु रेवतीनामप्रसक्तात् तस्यैव

विधिसङ्क्रमणादवगते तासामेव फलसम्बन्धः । सप्तमी चेह यद्यपि स्तोत्र निरूपित सामनिरूपितमेव चाऽधिकरणत्वं वदति, तथाप्येतच्छब्देन तृतीयान्तेन रेवतीविशिष्टवारवन्तीयस्यैव पूर्वोपस्थितस्य परामर्शात् तत्र च विशेष्यस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वादप्राप्तरूपविशेषणस्यैव दाक्षायण यज्ञपदे आवृत्तेरिव फलसम्बन्धोपपत्तिः । अत एवैतच्छब्दस्यापि लिङ्ग सङ्ख्यत्वाच्च रेवतीपरामर्शकत्वमित्यप्यपास्तम्, विशिष्टपरामर्शकत्वे ऽविरोधात् । नन्वेतस्मिन् पक्षे रेवतीनामग्निष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तित्वस्य पूर्वोक्तविधयाप्यलाभात् कथं गुणफलसम्बन्धोपपत्तिः, प्रकरणेन तदलाभेऽपि वाक्येनाश्रयलाभोपपत्तेः । तथाहि— दध्यादावपि सम्भवत्येव वाक्ये-नाश्रयविधिः । न च वाक्यभेदः, होमविशिष्टदध्नः फलोद्देशेन विधानोप पत्तेः । न चैवं होमस्य दध्यङ्गतापत्तिः, फलसम्प्रयोजनत्वेनाङ्गतासम्बन्धेन वैशिष्ट्यानङ्गीकारात्, अपि त्वपेक्षावशात् आश्रयतासम्बन्धेनैव । अतश्च यथैव "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत" इत्यादौ न दर्शपूर्ण मासयोः सोमाङ्गत्वमुत्तरकालाङ्गत्वं वा, अपि तु निरूपकतासम्बन्धेनै वोत्तरकालतया वैशिष्ट्यम्, तथात्राप्याश्रयतासम्बन्धेन तदङ्गीकारे न कश्चिद्विरोधः । स तु तत्र नाश्रितः, अन्यत एव लाभोपपत्तेः । प्रकृते तु प्रकरणेनाश्रयप्राप्तेरसम्भवात् वाक्येनैवाग्निष्टोमयागकृत्याग्निष्टोमस्तोत्रसाधनी भूतरेवतीविधानाद्वाक्यभेदं विनैवाश्रयलाभोपपत्तिः । अथवा अग्निष्टोम स्तोत्रस्यैवाश्रयतासम्बन्धेन वैशिष्ट्यम्, तस्य तु प्रकरणात् प्रणयनादे रिवाग्निष्टोमयागसम्बन्धिनः प्राप्तस्थितेरुपपत्तेस्तच्छब्दो यज्ञिय वारवन्तीय पदवदनुवादः । किञ्चास्मिन् पक्षे यथैव सिद्धान्ते रेवत्यादिविशिष्टस्तोत्र भावनाविशिष्टयागविधाने कृत्वाशब्दमहिमा न दुष्यति, तथैव मम प्याश्रयभावनाविशिष्टगुणभावनाविधानमिति सर्वथाश्रयप्राप्तेरसम्भवात् फल सम्बन्धविधिरेव युक्तः ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते— नात्र गुणात् फलम्, आश्रयालाभात् । तथाहि— वारवन्तीयस्य फलसम्बन्धित्वपक्षे तावदाश्रयालाभः, स हि प्रकरणादभिप्रेतो वाक्याद्वा? आद्येऽपि किं यागस्यैवाश्रयत्वम्, अग्निष्टोमस्तोत्रस्य वा? तत्रापि किं यागस्य साक्षात् अग्निष्टोमस्तोत्रद्वारा वा? नाद्य, अग्निष्टोमसामेत्यस्यानुवादानुपपत्तेः । न द्वितीय, स्तोत्रस्यादृष्टविषया यागाङ्गत्वात् तद्द्वारा यागस्याश्रयत्वानुपपत्तेः । दृष्टविषया हि कृतिसाध्यधात्वर्थसम्बन्धित्वं गुणस्यापेक्षितमित्युक्तं पूर्वाधिकरणे । अदृष्टद्वारा हि तदाश्रयणे गुणस्याश्रयं विनापि फलकरणत्वस्यादृष्टद्वारोपपत्तेः कुत आश्रयाकाङ्क्षया । न चेष्टापत्तिः, करणविभक्तेरानर्थक्यापत्तेरुक्तत्वात् । नचैवमपि पूर्वकालत्वादिरूपदृष्टसम्बन्धेनैवाग्निष्टोमस्तोत्रस्य द्वारत्वोपपत्तेः युक्तमेव परम्परया यागस्याश्रयत्वमिति वाच्यम्, एवमपि यागस्यैव तदीयफलाश्रयत्वेनाश्रयत्वोपपत्तेः । स्तोत्रद्वारकपरम्परायामेव प्रमाणाभावात् । न चाग्निष्टोमसामेत्यनुवादानुपपत्तिः प्रमाणम्, तथात्वे तस्यापि तत्र तात्पर्यकल्पनेन वाक्यभेदस्यापरिहार्यत्वात् । किञ्चास्तु वा यागस्य साक्षात्सामाश्रयत्वयोग्यत्वम्, तथाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव द्वारत्वनिवेशे किं मानम्? तस्यौपदेशिक्युपस्थितिरिति चेत्? तस्या द्वारत्वाभावसाधकत्वेन विरुद्धत्वात् । न ह्यातिदेशिकस्तोत्रवृत्तिस्तुत्याद्यसम्भवे औपदेशिकस्तोत्रवृत्तेरौपदेशिकत्वाद् ऽयबाधो रेवतीभिर्युक्तः । तस्मादौपदेशिकत्वस्य द्वारत्वासाधकत्वादग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव न द्वारत्वे प्रमाणमस्ति ।

एतेन तस्यैव विशिष्योपस्थितेः साक्षादाश्रयत्वं यागे, आनर्थक्येन वा तत्रैवावतरणं प्रयुक्तम् । किञ्च नायमानर्थक्यतदङ्गन्यायस्य विषयः, सर्वत्र हि श्रुतशब्दजन्यशाब्दबोधे योग्यताज्ञानाभावेऽप्ययोग्यतानिश्चयाभावमात्रेण शाब्दबोधस्यानुभाविकत्वात् तन्निश्चयः प्रतिबन्धकमस्त्वम् । अतश्च "सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य" इत्यादौ श्रुतायाश्च अयोग्यतानिश्चयाभावमात्रेण

शाब्दबोधे जाते पश्चाद्योग्यतालोचनादशायां साक्षादसम्भवेप्युक्तपारम्पर्याश्रयणम्। यत्र तु कल्पितशब्देन शाब्दबोध, तत्र शब्दकल्पनाया योग्यताज्ञानस्यैव कारणत्वम्, अयोग्यतानिश्चयाभावसत्त्वेपि योग्यताज्ञानाभावे शब्दकल्पनानुदयस्यानुभविकत्वात्। अतश्च यागगतयोग्यताज्ञानाभावेन तद्गताश्रयत्वबोधकशब्दस्यैव प्रकरणेनाकल्पनात् कुत तदसम्भवे अङ्गेष्ववतार।

ननु— प्रकरणेनाश्रयलाभाभावेपि वारवन्तीयवाक्येनैव तल्लाभोपपत्तिरित्युक्तम्। तन्न, तथात्वे अग्निष्टुद्यागमात्रवृत्त्यग्निष्टोमस्तोत्रस्यैवाश्रयत्वे प्रमाणाभावात्। न ह्यग्निष्टोमपदस्याविशेषप्रवृत्तस्यानपेक्षत्वे सति अधिकाराख्यप्रकरणमात्रेण सङ्कोचो युक्त, 'तुल्येषु नाधिकारस्स्या' दिति न्यायात्। यद्यपि प्रयुक्तिशक्तिकल्पनागौरवपरिहारार्थं क्रतुप्रयोगवृत्तित्वमग्निष्टोमस्तोत्रस्यापेक्ष्यते, तथापि क्रत्व-तरप्रयोगवृत्तित्वस्यापि सम्भवात् नाधिकारेण सङ्कोच। ननु नेद कुशकाशावलम्बन युज्यते, गुणविधे प्रयुक्तिशक्तिकल्पनापरिहारार्थं प्रणयनादेरिवाग्निष्टोमस्तोत्रस्यापि प्रयोजकान्तरापेक्षाया युज्यत एव प्रकृतत्वस्याधिकारस्य सङ्कोचकत्वम्। अत एव यदपि वार्तिके वारवन्तीयवाक्यस्य गुणफलवाक्यस्य च द्वयोरपि यागोत्पत्तिवाक्येनैकान्वयात् परस्परान्वयाभावेन न वारवन्तीयवाक्यस्याश्रयसमर्पकत्व युज्यत इति समाहितम्, तदप्यपेक्षावशेन व्युदाद्युत्पत्तिवाक्यवत् वारवन्तीयवाक्यस्यापि गुणफलवाक्यैकवाक्यतयाश्रयसमर्पकत्वोपपत्तेरकिंचित्करम्, यदपि च प्राकरणिकाश्रयपक्षे अग्निष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तित्वासम्भवे कारणचोपदेशिकत्वबाधायोगरूपमुक्तम्, तदपि स्तोत्रान्तरस्याश्रयत्वे त्वया साम्नश्च बाधापत्तेरुभयबाधापेक्षया चैकस्यैवोपदेशिकस्यापि बाधोचितत्वात्कुशकाशावलम्बनमिति कथ रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्याश्रयालाभात् फलसम्बन्धानुपपत्तिरिति चेन्? सत्यम्, वारवन्तीयस्य फलसम्बन्धानुपपत्तौ नाश्रयालाभ प्रयोजक, अपि तु प्रकृत येन तनो विध्युत्तरमेव यागादिस्थ

इति प्राप्तेऽभिधीयते— नात्र गुणात् फलम्, आश्रयालाभात् । तथाहि— वाक्यान्तरीयस्य फलसम्बन्धित्वपक्षे तावन्नाश्रयलाभ, न हि प्रकरणादभिप्रेतो वाक्याद्वा? आद्येपि किं यागस्यैवाश्रयत्वम्, अग्निष्टोम स्तोत्रस्य वा? तत्रापि किं यागस्य साक्षात् अग्निष्टोमस्तोत्रद्वारा वा? नाद्य, अग्निष्टोमसामेत्यस्यानुवादानुपपत्ते । न द्वितीय, स्तोत्रस्यादृष्टविधया यागाङ्गत्वात् तद्द्वारा यागस्याश्रयत्वानुपपत्ते । दृष्टविधया हि द्वारि साध्यधात्वर्थसम्बन्धित्वं गुणस्यापेक्षितमित्युक्तं पूर्वाधिकरणे । अदृष्टद्वारा हि तदाश्रयणे गुणस्याश्रयं विनापि फलकरणत्वस्यादृष्टद्वारोपपत्ते कृत माश्रयाकाङ्क्षया । न चेष्टापत्ति, प्रकरणविधिवैयर्थ्यापत्तेरुक्तत्वात् । नचैव मपि पूर्वकालत्वादिरूपदृष्टसम्बन्धेनैवाग्निष्टोमस्तोत्रस्य द्वारत्वोपपत्ते युक्तमेव परम्परया यागस्याश्रयत्वमिति वाच्यम्, एवमपि यागस्यैव तदीयफला श्रयत्वेनाश्रयत्वोपपत्ते । स्तोत्रद्वारकपरम्परायामेव प्रमाणाभावात् न चाग्नि- ष्टोमसामेत्यनुवादानुपपत्ति प्रमाणम्, तथात्वे तस्यापि तत्र तात्पर्यकल्प नेन वाक्यभेदस्यापरिहार्यत्वात् । किञ्चास्तु वा यागस्य साक्षात्सामाश्रयत्व योग्यत्वम्, तथाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव द्वारत्वनिवेशे किं मानम्? तस्यौ पदेशिकयूपस्थितिरिति चेत्? तस्या द्वारत्वाभावसाधकत्वेन विरुद्धत्वात् । न ह्यातिदेशिकस्तोत्रत्रिवृत्त्वबाधसम्भवे औपदेशिकस्तोत्रत्रिवृत्त्वौपदेशिकबाध व्यवायो रेवतीभिर्युक्त । तस्मादौपदेशिकत्वस्य द्वारत्वासाधकत्वादग्नि ष्टोमस्तोत्रस्यैव न द्वारत्वे प्रमाणमस्ति ।

एतेन तस्यैव विशिष्योपस्थिते साक्षादाश्रयत्वं यागे, आनर्थक्येन वा तत्रैवावतरणं प्रयुक्तम् । किंच नायमानर्थक्यतदङ्गन्यायस्य विषय । सर्वत्र हि श्रुतशब्दजन्यशाब्दबोधे योग्यताज्ञानाभावेऽप्ययोग्यतानिश्चयाभाव मात्रेण शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् तन्निश्चय प्रतिबन्धकमस्तु । अतश्च "सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्ये" त्यादौ श्रुतार्थस्य अयोग्यतानिश्चयाभावमात्रेण

शाब्दबोधे जाते पश्चाद्योग्यतालोचनादशायां साक्षादसम्भवेऽप्युक्तपरम्परा-श्रयणम् । यत्र तु कल्पितशब्देन शाब्दबोधः, तत्र शब्दकल्पनायां योग्य-ताज्ञानस्यैव कारणत्वम् , अयोग्यतानिश्चयाभावसत्त्वेपि योग्यताज्ञानाभावे शब्दकल्पनानुदयस्यानुभविकत्वात् । अतश्च यागगतयोग्यताज्ञानाभावेन तद्गताश्रयत्वबोधकशब्दस्यैव प्रकरणेनाकल्पनात् कुतः तदसम्भवे अद्ये-ष्ववतारः ।

यत्तु— प्रकरणेनाश्रयलाभाभावेपि वारवन्तीयवाक्येनैव तल्लाभोप-पत्तिरित्युक्तम् । तन्न, तथात्वे ऽग्निष्टुद्यागमात्रवृत्त्याग्निष्टोमस्तोत्रस्यैवाश्रयत्वे प्रमाणाभावात् । न ह्यग्निष्टोमपदस्याविशेषप्रवृत्तस्यानपेक्षत्वे सति अधि-काराख्यप्रकरणमात्रेण सङ्कोचो युक्तः, ' तुल्येषु नाधिकारस्स्या ' दिति न्यायात् । यद्यपि प्रयुक्तिशक्तिकल्पनागौरवपरिहारार्थं क्रतुप्रयोगवृत्तित्व-मग्निष्टोमस्तोत्रस्यापेक्ष्यते, तथापि क्रत्वन्तरप्रयोगवृत्तित्वस्यापि सम्भवान् नाधिकारेण संकोच । ननु नेदं कुशकाशावलम्बनं युज्यते, गुणविधेः प्रयुक्तिशक्तिकल्पनापरिहारार्थं प्रणयनादेरिवाग्निष्टोमस्तोत्रस्यापि प्रयोजका-न्तरापेक्षायां युज्यत एव प्रकृतक्रत्वधिकारस्य संकोचकत्वम् , अत एव यदपि वार्तिके वारवन्तीयवाक्यस्य गुणफलवाक्यस्य च द्वयोरपि यागोत्पत्ति-वाक्येनैवान्वयात् परम्परान्वयाभावेन न वारवन्तीयवाक्यस्याश्रयसमर्पकत्वं युज्यत इति समाहितम् , तदप्यपेक्षावशेन व्युदायुत्पत्तिवाक्यवत् वारव-न्तीयवाक्यस्यापि गुणफलवाक्यैकवाक्यतयाश्रयसमर्पकत्वोपपत्तेरकिंचित्करम्; यदपि च प्राकरणिकाश्रयपक्षे अग्निष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तित्वासम्भवे प्रार्थ-सौपदेशिकरूपबाधायोगरूपमुक्तम् , तदपि स्तोत्रान्तरस्याश्रयत्वे रूपां प्रप्र-श्च बाधापत्तेरुभयबाधापेक्षया चैकस्यैवौपदेशिकस्यापि बाधेऽपि यत् कुश-काशावलम्बनमिति कथं रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्याश्रयान्तरस्य वन्यस्य न्यायानुपपत्तिरिति चेन् ! सत्यम् , वारवन्तीयस्य स्वतन्त्रस्य तदर्थं तदा-श्रयाभावः प्रयोजकः, यदि तु प्रासङ्गिकेन ततो विवृतत्वेनैव दर्शितस्य

इव, अतश्च परिशेषान्मूलानुक्तोऽपि रेवतीमात्रफलसम्बन्धपक्ष एव मुख्यपूर्व पक्षत्वेन सम्भावनीयः। तस्य चाश्रयलाभान्निराकरणं युक्तमेव। नहि तदा प्रकरणादाश्रयो लभ्यते, गन्याग्रयस्यातिदेशिकस्यैव युक्तत्वेनाग्निष्टोमस्तेन पृथिव्यस्य वारवन्तीयमानाधारत्वस्य चाऽप्राप्तत्वादनुवादानुपपत्तेः। वारवन्तीय वाक्यस्य स्वाश्रयसमर्पकत्वमस्मिन् पक्षे नाशंक्यमेव। नच प्रकारान्तरेणा श्रयालाभेऽपि वाक्येनैव तल्लाभोपपत्तिः, तेनापि यदग्निष्टोमस्तोत्रमात्रसम्बन्धवाक्यत्वं विधीयते, यागादिविशिष्टस्य वा नोभयथापि सम्भवति। तथाहि– सर्वत्र तावद्द्रव्यादौ न वाक्येनाश्रयविधानं युक्तम्। तदा ह्याश्रयस्य प्रथमत एव तावत् गुणं प्रति वैशिष्ट्यं सम्भवति, कारकत्वात्, अतः सोमादिवदेव भावनासम्बन्धोत्तरकालं वार्त्तिकं तदित्याश्रयणीयम्। नच गुणभावनायागाश्र यस्यान्वयसम्भावयितुं शक्यः। स हि न तावत् करणत्वेन, तत्त्वे भाव्या धिकरणन्यायप्रवृत्त्या तस्यैव फलसम्बन्धापत्तेः, करणत्वेनोपस्थितस्य गुणसम्बन्धायोग्यत्वाच्च। फलसम्प्रयोजनत्वात् गुणानन्यार्थत्वेन नैतिर्नव्यतान्वेन। अतः परिशेषात् कर्मत्वेनान्वयो वाच्यः। तत्रापि यदीप्सितकर्मत्वरूपेण गा-म्यत्वेन, तत्र उद्देश्यानेकत्वाद्वाक्यभेदो गुणस्याश्रयानिगतत्वापत्तिश्च। यदि गु णानीप्सितकर्मत्वेनान्वयः, तदापि फलस्य कर्मत्वेनान्वयात् प्रत्ययस्य द्वि कर्मकत्वापत्तिः। न चेष्टापत्तिः, फलोत्पत्तिपर्यायत्वेन प्रतीत्यनुसारेण चैककर्म कत्वस्य सम्भावनाविरहे व्याघातात्। नच द्रव्यादावाश्रयस्य वाक्येना विधानेऽपि प्रकृते फलकरणीभूतभावनायामन्वितस्याग्निष्टोमस्तोत्रस्य साम्नो वा गुणे वैशिष्ट्यसम्पत्तेः वाक्येन तद्विधानोपपत्तिः। फलकरणीभूतभावना हि प्रत्ययैव ना भावनान्तरं वा गुणफलभावना वा नाद्य, तस्या हि गुण फलभावनासम्बन्धाभावेन दौर्बल्यानुपपत्त्या सिद्धान्तवदेकभावनाविशिष्टा धात्वर्थविधानानुपपत्तेः। न द्वितीय, तस्याः प्रयोजनान्तराभावेन गुणभा-वनायामेवपर्यवसाने तदाश्रयविधानस्यैव वाक्यस्य तदनुपपत्तेः च हि तत्सम्बन्ध ना-

पणविध्दविषयत्वात् भेदकत्वाभावात् । सर्वत्र हि संख्यावत् गुणोऽपि विधेय एव भेदक., न त्वविधेयः । यावज्जीवमित्यादावपि च निमित्तस्य स्वरूपेण विधेयस्यापि नैमित्तिकसम्बन्धित्वेनाप्राप्ततया विधेयत्वात् विनियोगभेदकत्वाविघातः । अतएव "यदि ब्राह्मणो यजेत" इत्यादौ ब्राह्मणादिकर्तृकत्वस्याप्राप्तत्वाद्युक्ता भेदकता । प्रकृते तु क्त्वाप्रत्ययोपात्तया ग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरकालतादेस्स्वरूपेण कर्मसम्बन्धित्वेन चातिदेशादेव प्राप्तत्वात् नैवास्ति भेदकत्वम्, अपि तु रेवतीरूपस्य गुणस्यैव । तस्य चोत्तरगन्वयित्वात् कर्मभेदकत्वमेव न प्रयोगभेदकत्वम् । नचैवं रेवतीरूपस्य गुणस्याग्निष्टोमस्तोत्र एवान्वयात् तद्भेदकत्वमेव स्यात् न कर्मभेदकत्वमिति वाच्यम्, तथात्वे फलोद्देशेन यागप्रयोगान्तरस्याप्यवश्यविधेयत्वापत्तेः लाघवेन कर्ममात्रभेदकत्वस्यैवाङ्गीकारात् । अत एव विवक्षितगत्या परम्परासम्बन्धेन रेवतीविशिष्टयागविधिरेवायम् । शाब्दबोधेऽन्वयनिर्वाहार्थं तु सम्भवत्प्रासिकस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रादेर्विशिष्टविधिसन्दष्टन्यायादिना विधेयत्वाङ्गीकरणम्, न वस्तुतः । अतश्च विवक्षितगत्या रेवतीरूपस्य गुणस्य यागान्वयित्वैव विधेयत्वाद्युक्ता तत्स्वरूपभेदकता । अत सिद्धं कर्मान्तरमेवात्र फलोद्देशेन विधीयत इति ।

नचैवमपि पष्ठ्यन्तैतच्छब्देन पूर्वकर्माङ्गतयाप्येतद्विधिप्रतीतेः कथं फलोद्देशेन कर्मान्तरविधानमिति वाच्यम्, तस्योद्देश्यानेकत्वकृत वाक्यभेदभिया निकायितया प्राप्तपूर्वयागप्रकृतित्वरूपसम्बन्धानुवादकत्वात् वाक्येन च फलोद्देशेन विधानात् । प्रकरणात् पूर्वयागाङ्गत्व त्वनाशङ्क्यमेव । तस्मात् फलार्थं कर्मान्तरमेव विधीयते । तृतीयान्तेनैतच्छब्देनतु "गर्भेण ज्योतिः" इतिवत् प्रस्तोष्यमाणकर्मवचन इति न विरोधः । प्रयोजनं स्पष्टम् । मूलन्तरायत्नतया परम्परान्वयात् समेध्वेषु वाक्येषु कर्मयुक्तमेव फलं स्यादिति व्याख्येयम् ।

इति रेवत्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

भूतभावनाविशेषणविशेषणभूतासु रेवतीषु विशेषणविधिकल्पनायोगात् तासामविवक्षेत्यप्यनाशङ्क्यम्, मुख्यविशेष्यभूतभावनाविशेषणत्वाभावेपि कृत्वा शब्दोक्तभावनाविशेषणत्वस्य सत्त्वेन पश्वेकत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायाविषयत्वात्। अपि च यत्र लिङ्गसंख्यादौ कारकान्वयद्वारा भावनान्वयो व्युत्पत्तिसिद्ध तत्र तेषां तदनादरेण द्रव्यान्वये विशेषणविशेषणत्वान्न विधिकल्पनेति तद्विषयोऽसौ न्याय। ननु यत्रापि कारकातिरिक्त सम्बन्धेन समासादौ द्रव्यान्वयद्वारापि भावनान्वयव्युत्पत्ति, यथा— "लोहितोष्णीषा ऋत्विजः" इत्यादौ, तत्र विशेषणविशेषणेऽपि विशेषणविधि कल्पनाया न किञ्चित् बाधकमस्ति। अत एव तादृशस्थले मासकर्मानुवादेनापि परस्परवैशिष्ट्यस्य पूर्वमेव प्रमितत्वादनेकविधानेपि न वाक्यभेद। चित्रयेत्यादौ च लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थे अन्वयोऽव्युत्पन्न इति वैशिष्ट्यस्य पूर्वमप्रसत्त्वात् मासकर्मानुवादेनानेकविधाने युक्तो वाक्यभेद। प्रकृते तु रेवतीनां भावनान्वयस्यापि सत्त्वात् भावनायाश्चोत्तरकालतादि सम्बन्धेन मुख्यभावनाविशेषणत्वोपपत्ते युक्त विशिष्टविधानम्। तस्मात् कर्मान्तरविधिरेवायम्।

नन्वेवमपि न कर्मान्तरत्वे प्रमाणमस्ति, "यदि ब्राह्मणो यजेत" इत्यादावबैष्टेरिवाभिद्रुत एव प्रयोगान्तरोपपत्ते, न ह्युभयत्रापि वाजिन न्यायेन कर्मान्तरत्वाशङ्का सम्भवति, वाजिनस्य ह्युत्पत्त्यन्वयित्वेन द्विधिभेदापादकस्य युक्त कर्मान्तरत्वापादकत्वम्, कर्तृकालादिरूपस्य गुणस्य तु प्रयोगविध्यन्वयित्वेन उत्पत्त्यनन्वयान्नोत्पत्तिविधिभेदनिबन्धन कर्मभेदापादकत्वम्, अत एव कालोऽपि न प्रयोजनविशेषार्थमुत्पत्तौ वा वेति, यथाग्नेयादौ तत्रेष्ट एव तेनाप्याग्नेयकर्मभेद, "यदि ब्राह्मणो यजेत" इत्यादौ तु ब्राह्मणादे कर्तु प्रयोगान्वयित्वात् तद्भेदकत्वमेवाङ्गीकरिष्यत इति तन्नयेन प्रकृतेऽप्युत्तरकालतादिरूपस्य गुणस्य प्रयोगभेदकत्वस्यैव युक्तत्वान्न कर्मभेदकता युक्तेति चेत्,— न शास्त्रयोपात्तस्य गुणस्यातिदेशत एव सम्भवत्प्राप्तिकतया स्वरूपेण विशे

पणविध्यविषयस्यात भेदकत्वाभावात् । सर्वत्र हि संख्यावत् गुणोऽपि विधेय एव भेदक, न त्वविधेय । यावज्जीवमित्यादावपि च निमित्तस्य स्वरूपेण विधेयस्यापि नैमित्तिकसम्बन्धित्वेनाप्राप्ततया विधेयत्वात् विनियोगभेदकत्वाविघात । अतएव "यदि ब्राह्मणो यजेत" त्यादौ ब्राह्मणादिकर्तृकत्वस्याप्राप्तत्वादुक्ता भेदकता । प्रकृते तु क्त्वाप्रत्ययोपात्ततया मिष्टोमस्तोत्रोत्तरकालतादेस्स्वरूपेण कर्मसम्बन्धित्वेन चातिदेशादेव प्राप्तत्वात् नैवास्ति भेदकत्वम्, अपि तु रेवतीरूपस्य गुणस्यैव । तस्य चोत्तरगत्यन्वयित्वात् कर्मभेदकत्वमेव न प्रयोगभेदकत्वम्। नचैवं रेवतीरूपस्य गुणस्याग्निष्टोमस्तोत्र एवान्वयात् तद्भेदकत्वमेव स्यात् न कर्मभेदकत्वमिति वाच्यम्, तथात्वे फलोद्देशेन यागप्रयोगान्तरस्याप्यवश्यविधेयत्वापत्तेः लाघवेन कर्ममात्रभेदकत्वस्यैवाङ्गीकारात् । अत एव विवक्षितगत्या परम्परा सम्बन्धेन रेवतीविशिष्टयागविधिरेवायम् । शाब्दबोधेऽन्वयनिर्वाहार्थं तु सम्भवत्प्रातिकस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रादेर्विशिष्टविधिसन्दष्टत्वाद्यादिना विधेयत्वाङ्गीकरणम्, न वस्तुत । अतश्च विवक्षितगत्या रेवतीरूपस्य गुणस्य यागान्वयित्वैव विधेस्त्वादुक्ता तत्स्वरूपभेदकता । अत सिद्ध कर्मान्तरमेवात्र फलोद्देशेन विधीयत इति ।

नचैवमपि षष्ठ्यन्तैतच्छब्देन पूर्वकर्मोपात्ततयाप्येतद्विधिप्रतीते कथं फलोद्देशेन कर्मान्तरविधानमिति वाच्यम्, तस्योद्देश्यानेकत्वकृत वाक्यभेदाभिया निकायितया प्राप्तपूर्वयागप्रकृतिस्वरूपसम्बन्धानुवादकत्वात् वाक्येन च फलोद्देशेन विधानात् । प्रकरणात् पूर्वयागाङ्गत्व त्वनाशङ्क्यमेव । तस्मात् फलार्थं कर्मान्तरमेव विधीयते । तृतीयान्तैतच्छब्दस्तु "अयमेव ज्योति" रितिवत् प्रस्तोष्यमाणकर्मवचन इति न विरोध । प्रयोजन स्पष्टम् । गृहन्त्याधायनया परस्परानन्वयात् समेष्वेषु वाक्येषु कर्मयुक्तमेव फलं स्यादिति ज्ञातव्यम् ।

इति रेवत्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ सौभराधिकरणम् ।

सौभरे पुरुषश्रुतेः निधने कामसंयोगः ॥२–२–२७॥

ज्योतिष्टोमे सौभरं साम त्रेधा समाम्नातं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च । तत्र षोडशिसंस्थायान्तरप्रकरणे "सौभरमुक्थ्यानां ब्रह्म साम भवती" त्यनेन नित्यतया विहितम् । अत्र हि ब्रह्मसामाख्यस्तोत्रोद्देशेन समान्वयावगतं सौभरं विधीयते, प्रकरणाच्च षोडशिसंस्थापूर्वसाधनीभूतता स्तोत्रे लभ्यते, तस्य च स्तोत्रस्य वस्तुत उक्थाख्यस्तोत्रत्रयमध्यस्थत्वात् 'उक्थ्यानां' मित्यनुवादः । नैमित्तिकतया तु अतिरात्रसंस्थायान्तरप्रकरणे "यदि बृहत्सामातिरात्रः स्यात् सौभरमुक्थ्यानां ब्रह्मसाम कार्यमि" त्यनेन विहितम् । अत्राप्यतिरात्रसंस्थायामतिदेशप्राप्ते बृहत्सामत्वे निमित्ते तदपूर्वसाधनीभूतब्रह्माख्यस्तोत्रोद्देशेनैव सौभरं विधीयते । तत्रैवातिदेशप्राप्ते रथन्तरसामकत्वे निमित्ते तु "यदि रथन्तर सौभरमुक्थ्येषु कुर्यादि" त्यनेनातिरात्रसंस्थापूर्वसाधनीभूतोक्थ्यस्तोत्रोद्देशेन सौभरं विधीयते । पुनश्च नित्यविधिसन्निधौ "यो वृष्टिकामो या अन्नाद्यकामो यस्स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीते" त्यनेन फलत्रयार्थं सौभरं विधीयते । अत्र चोद्देश्यानेकत्वात् "सौभरेण स्तुवीते" त्यस्यानुषङ्गाङ्गीकारेण वाक्यत्रयं द्रष्टव्यम् । सौभरस्य च षड्जादिस्वरसमाहारात्मकस्य ध्वन्यात्मकशब्दत्वेन सिद्धरूपस्य दध्यादिवदेवाश्रयापेक्षायां षोडशिसंस्थाङ्गभूतब्रह्माख्यस्तोत्रमेव प्रकरणात्प्रणयनादिवदाश्रयत्वेन सम्बध्यते ।

यत्त्वत्र पार्थसारथिना भवदेवेन च सौभरस्य गीतिरूपक्रियावाचित्वादाश्रयविशेषाभावेन 'स्तुवीते' त्यनुवादानुपपत्तिमाशङ्क्य, अनुवादान्यथानुपपत्त्यैव तृतीयान्तेन सौभरपदेन करणत्वविशिष्टस्यैव सौभरस्य करणतासम्बन्धेन फलोद्देशेन विधानादाकाङ्क्षायाम् निराकाङ्क्षायां प्रकरणात् पूर्वस्तोत्रविशेषसम्बन्धोपपत्तिरित्युपपादनम् ; तत् गीतेरपि षड्जादिस्वरसमाहारात्मकत्वस्य पूर्वाधिकरणे साधितत्वादुपेक्षितम् ।

न च सौभरस्यापि क्रत्वर्थत्वेन प्राप्तत्वादुभयप्राप्तौ ऐन्द्रवायवाग्रानितिवद्धात्वर्थस्य स्तोत्रस्यैव फलोद्देशेन विधिरस्त्विति वाच्यम्, तथासति स्तोत्रस्यैव नहि क्रतुप्रयोगापत्तौ तत्र सौभरस्याप्राप्तत्वात्, तत्रापि विधाने विशिष्टविधेर्गौरवापत्ते॰, सौभरस्य फलसम्बन्धाङ्गीकारात् । अतस्सिद्धं सौभरस्य काम्यत्वमपि । तस्यच समानकाले शाखाभेदेन निधनाख्यान्तिमसामावयवाधारत्वेन 'हीष् उर्क् ऊ' इत्यादीनि स्तोभाक्षराणि समाम्नातानि, तदेवविधं सौभरं प्रकृत्य श्रूयते,"हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्, ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय,ऊ इति स्वर्गकामाये" ति । तत्र किं हीषादिस्तोभाक्षराणि प्रकृतसौभराश्रितानि वृष्ट्याद्यर्थत्वेन विधीयन्ते, उत वृष्ट्याद्यर्थे सौभर एवानियमेन प्राप्तानि नियम्यन्त इति विचार । वाक्यभेदापादकगुणप्रमाणकभावनाभेदाविचारात् पादाध्यायसङ्गतौ स्पष्टे । इन्द्रियकामाधिकरणेवत्याधिकरणयोर्द्वयोरप्यपवादात्वनन्तरा ।

तत्र वृष्टिकामपदस्य तावत् स्वर्गकामाधिकरणन्यायेन फलपरत्वात् तादर्थ्यचतुर्थ्या तदर्थत्वेन हीषादिकं दध्यादिवत् गुणसंक्रान्तशक्तिकेन विधिना विधीयते । अत एव निधनपदमाश्रयतया प्राप्तनिधनसम्बन्धानुवादः । तथाहि- हीषाद्यक्षराणि तावत्सिद्धरूपाणि सामभागपरिपूरकत्वेन योग्यत्वात् प्रकृतसौभराख्य सामैवाश्रयत्वेनावलम्बन्ते, युक्त हि तस्य स्वावयवद्वारा स्तोभाक्षराधारकत्वात् दृष्टविधया हीषादिसम्बन्धित्वम् । अतश्च यथैव स्तोत्रादे॰ स्वसाधनीभूतऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थकसौभरादिसाध्यत्वात् परम्परासम्बन्धेप्याश्रयत्वाविघात॰, तथा साम्नोऽपि स्वावयवद्वारा स्तोभाक्षरसाध्यत्वादाश्रयत्वोपपत्तिः । न ह्यत्र वारवन्तीयादिवददृष्टंद्वारतया प्रविष्टम्, येनाश्रयत्वं विहन्येत । नचैवमपि भवन्मते साम्नः सिद्धरूपत्वेनाश्रयत्वानुपपत्ति॰, सिद्धरूपस्यापि उच्चारणक्रियाविशिष्टत्वेन कृतिसाध्यत्वात् रूपादिवदाश्रयत्वोपपत्तेः । ध्वन्यात्मकशब्दस्य नित्यत्वा

नङ्गीकाराच्च । नचैवमपि सौभरस्यानेकभागत्वान्निधनस्यैवाश्रयत्वे प्रमाणाभावः, निधनाधारतया हीषादिपाठस्यैव लाघवेनाश्रयतानियामकत्वात्, अन्यथा स्वरवर्णनिधनाश्रिततया हीषादिविधौ गौरवापत्ते । अस्तु वा तस्य तत्, तथापि भागान्तरे हीषादिनिवेशे स्तोभान्तरबाधापत्ते, कचिच्च प्रधानभूतस्वरपक्षरान्तरस्यैव बाधापत्तेरबाधपक्षपातिना शास्त्रेण क्रतुसद्गुण्यार्थं निधनाधारतयावश्यमपेक्ष्यस्य हीषादेस्तन्मात्राश्रयत्वलाभो नानुपपन्न । अतश्च निधनानुवादोपपत्तेरैन्द्रत्याधिकरणन्यायेन हीषादिविशिष्टनिधनान्तरविध्याशङ्कानुपपत्तेर्दध्यादिवद्गुणसक्रान्तशक्तिना विधिना इन्द्रियकामाधिकरणन्यायेन हीषादिकमेव तत्तत्फलोद्देशेन विधीयते । नच रेवत्यधिकरणन्यायापेक्षया लघुभूतेन्द्रियकामाधिकरणन्यायेन गुणफलसम्बन्धविध्युपपत्तावपि गुणफलसम्बन्धे, अपूर्वविध्यापत्तेस्ततोप्यतिलघुभूतनियमविध्यापादकतत्तत्फलकसौभरसम्बन्धिनिधनाधारतया हीषादिविधिरिति पक्षान्तरमेव किमिति नाश्रीयत इति वाच्यम्, उक्तविधोद्देश्यसमर्पकाभावेन तादृशवचनव्यक्तिपक्षस्यानुक्तिसहत्वात् । तथाहि—निधनपदं वोद्देश्यसमर्पकम्, वृष्टिकामादिपदं वा नाद्य, निधनमात्रोद्देशेन विधानस्य तावत्पाठान्माप्तिसम्भवेनानुपपत्ते । वृष्टिकामपदेन वृष्टिसाधनसौभरीयत्वविशेषणे तु विशिष्टोद्देशेन वाक्यभेद । सौभरीयत्वस्य वृष्टिकामपदशक्त्याऽलाभात् लक्षणापत्तिश्च । अत एव न द्वितीय । नचैकं पदं वृष्टिसाधनसौभरसम्बन्धिनिधनलक्षकम्, अन्यच्च तात्पर्यकग्राहकमिति शक्यते वक्तुम्, विनिगमनाविरहात् । तात्पर्यग्राहकस्यापि शाब्दबोधसामग्र्यन्तर्गतत्वेन वाक्यभेदानिवारणाच्च । अन्यथा हविरुभयत्वविवक्षाया दुर्निवारत्वात् । किञ्च वृष्ट्यादिसाधनसौभरवृत्तिनिधनोद्देशेनापि हीषादे पाठत एव प्राप्तत्वान्न विधिसम्भव । यदि तु वृष्टिसाधनीभूतसौभरनिधन इव तदसाधनसौभरनिधनेपि कदाचिद्धीषः प्राप्तिसम्भवात् तत्र तद्व्यावृत्तिफलकनियमस्यैव फलत्वोपपत्ते विधिसम्भव इत्युच्येत, ततो

नित्यनैमित्तिकसौभरप्रयोगे निधानाधारस्तोभाक्षराभावेन सापेक्षत्वापत्तेः । अतो लघुभूतस्यापि नियमविधेरसम्भवात् वृष्टिकामपदस्य शक्त्युपस्थापित फलार्थत्वासम्भवे लक्षणिकवृष्टिसाधनसौभरवृत्तिनिधनार्थत्वकल्पने प्रमाणा भावाच्च गुरुभूतेऽपि गुणफलसम्बन्धपक्ष एवाश्रीयते। एवं च कारणवैजात्येन कार्यवैजात्यस्यावश्यकत्वात् सौभरजन्यवृष्ट्यादिभ्यो हीषादिजन्यवृष्ट्यादीनि व्यक्तितो जातितश्च भिन्नानीत्यपि द्रष्टव्यम् ।

सूत्रं तु सौभरसम्बन्धिनिधनाश्रिते हीषादौ कामान्तरसयोग एव वृष्टिकामपदेन प्रत्येतव्य , श्रुत्यादिवृष्टिकामशब्देन वृष्टिकामस्यैव पुरुषस्यो क्तत्वेन वृष्टिसाधनसौभरवृत्तिनिधनकामपरत्वे लक्षणापत्तेरिति व्याख्येयम् ।

सर्वस्यैवोक्तकामत्वात् तस्मिन् कामश्रुतिस्स्यान्निधनार्था पुनर्श्रुतिः ॥२-२-२८॥

आश्रयलाभादेव तावत्तत्र गुणफलसम्बन्धो युक्त । नह्यत्र सौभर मनेकावयवात्मक सिद्धरूपञ्चैकाक्षराश्रयत्वेनान्वेतु योग्यम् । यद्यपि निधन द्वारा निधनमेव वा कथञ्चिद्योग्य स्यात् , तथापि तस्य विशेषत उप- स्थित्यभावात्राश्रयत्वेन, द्वारत्वेन वा सम्बन्ध । वस्तुतस्तु शास्त्रस्याबाध पक्षपातित्वस्वाभाव्येन निधनस्यैव तदुपपत्ते मुक्तकुशकाशावलम्बनेना श्यलाभोपपादनासम्भवान्नियमविधिलाघवानुरोधेनैव गुणविधिपक्षो निरा- कर्तव्य । तथाहि फलत्रयार्थमपि सौभर योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेन सकृ दुच्चरितमेकस्मिन् प्रयोगे एकमेव फल साधयति नेतरत् । तत्र चैकार्थत्वा देकसौभरे अनियमेन हीषादीनि त्रीण्यपि निधनानि प्राप्येरन् । ततश्च वृष्टि फलेऽपि सौभरप्रयोगे यथा हीषुप्राप्यते तथान्यान्यपि विकल्पेन प्राप्येरन् । यदा चान्यानि प्राप्यन्ते तदा हीषोऽप्राप्त्या युक्तो नियम. । नियमोऽप्यय वृष्ट्यर्थसौभरप्रयोगे हीषेत्येवविध विनेयस्यैव, ननु वृष्ट्यर्थसौभरप्रयोग

एव हीप् इत्येवविध , शेषाणा विधेयशेषगतनियमफलसम्भवे उद्देश्यगतस्य तस्यान्याय्यत्वात् । नचाय प्राप्तानियम , येन हीषोऽविधेयत्वमाशङ्क्येत, प्रत्यक्षस्यापि पाठस्य विधिकल्पनया सामान्यमुखेन च वृष्टिकामप्रयोग मुपारूढस्य मन्थरप्रवृत्तिकतया तत पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेणात्र हीष एव विधेयत्वात् । अतश्च तद्गतस्यैव नियमस्य फलत्वोपपत्ति । एवच शेपि ऽनियमाकरणान्नित्यनैमित्तिकसौभरप्रयोगे हीषाद्यप्राप्ति । नचैवमपि प्रबलेन वाक्येन चतुर्थीश्रुत्या वा वृष्ट्यर्थसौभरप्रयोगविशेषाङ्गतया हीषादिविधौ लिङ्गादिवदेव दुर्बलस्य श्रुत्यकल्पकत्वात् कथ नित्यनैमित्तकप्रयोगे हीषादि प्राप्ति ? दुर्बलस्यापि पाठस्यात्यन्तवैयर्थ्यप्रसङ्गेन चमसाना भक्षे सामाख्या या इव पौर्णमासीस्थवेदिकरणादौ प्रकरणे पाठादेव च नित्यनैमित्तिकप्रयोग विषये हीषादिविधिकल्पक वस्याङ्गीकारात् । लिङ्गादेर्गार्हपत्यादौ लक्ष्ये शक्यसम्बन्धार्थमेवोपपत्ते नेन्द्रादिविषये तस्य श्रुतिकल्पकत्वम् । नचैव पाठस्यापि वृष्ट्याद्यर्थसौभरप्रयोग एव निधनाख्यद्वारसम्बन्धेन कृतार्थत्वान्न नित्यनैमित्तिकप्रयोगेन श्रुतिकल्पकत्वापत्ति ? नहि विधिवाक्ये वृष्ट्यर्थसौभर सम्बन्धिनिधनस्यैवोद्देश्यता सम्भवति, येन पाठ विनैव निधनसम्बन्धो लभ्येत, वृष्टिकामपदेन तु वृष्टिसम्बन्धिप्रकृतसौभरमात्रलक्षणेपि निधन लक्षणायामेव प्रमाणाभावात् न तदन्तस्योद्देश्यत्वम् , अत पाठस्यैव निधनसम्बन्धप्रयोजकत्वात् नैमित्तिकप्रयोगे हीषाद्यप्राप्ति तदवस्थैवेति चेन,– वृष्टिसम्बन्धिसौभरमात्रस्यैवोद्देश्यत्वेपि हीष्विधेरनुभूतनियमफल कत्वलाभाय निधनस्थानकत्वलाभोपपत्ते । एतद्विध्यभावे हि पाठेन निधन एवानियमेन हीषादि प्राप्यते, ततश्च विधिफलसामर्थ्यादेवात्र निधनस्थान कत्वलाभ । अत एव पाठेन सामान्यतो यत्किचित्प्रयोगवृत्तिसौभरीयनि धनसम्बन्धितयैव कल्पितापि श्रुति विशेषाविविना बाधादाहवनीयादिविषयेव कल्प्यत इति युक्त तस्य नित्यनैमित्तिकप्रयोगमात्रविषयत्वम् । हीषादेश्च विधिफलसामर्थ्यात् निधनस्थानकत्वम् । नियमफलकत्वादेव च वृष्टिपदेन

वृष्टयवच्छिन्नप्रकृतसौभरलक्षणापि नातीव दोषमारहति । इष्यत एव हि विधिलाघवाद्यनुरोधेन " वार्तघ्नी पौर्णमास्याम् " इत्यादौ पौर्णमासीपदेन पौर्णमासीप्रधानसम्बन्ध्याज्यभागलक्षणा प्रयाजशेषाभिघारणादौ च द्विती यार्थलक्षणा । वृष्टयवच्छिन्नसौभरत्वस्यैव च लक्ष्यतावच्छेदकत्वात् न युगपद्वृत्तिद्वयविरोध । नापि विशिष्टोद्देशे वाक्यभेद । वस्तुतस्तु न लक्ष णापि, विधिफलसामर्थ्यानुसारेण प्रकरणावगतसौभराङ्गानुरोधेन च वृष्टय र्थत्वस्यैव परम्परासम्बन्धेनाश्रयणात् । अतश्च यथैव " वासिष्ठानान्नाराशसो द्वितीय प्रयाज " इत्यादौ नाराशसमन्त्रस्य वासिष्ठार्थत्व प्रमाणान्तरावगत द्वितीयप्रयाजाङ्गत्वनिर्वाहाय तत्रैव शाखान्तरप्राप्ततनूनपान्मन्त्रव्यावृत्तिफलक नियमलाभाय च वासिष्ठाभिलषितफलसाधनदर्शाद्यङ्गद्वितीयप्रयाजद्वारैव समाश्रयिष्यते तथात्रापि सत्यपि चतुर्थीयोगे युक्तितौल्यात् परम्परासम्बन्धा ङ्गीकरणे न दोष इति लक्षणाश्रयणेपि प्रमाणाभाव । अतो वृष्टौ हीषेव परम्परासम्बन्धेन कर्तव्य इति नियमफलकोऽय विधिरिति सिद्धम् । अत एव परम्परासम्बन्धे प्रकृतसौभरप्रवेशात् कारीर्यादिजन्यवृष्टे हीषभावेपि न विघात । अतएव परम्परासम्बन्धघटकत्वेन विजातीयसौभरविशेष एव विवक्ष्यते नतु सौभरत्वावच्छिन्नानि सर्वाणि । शाखाभेदेन हि सौभराणि तत्तद्गीतिविशेषभिन्नान्येव समाम्नातानि । क्वचित् समानगीति कान्यपि । अतएव गीतिभेदभिन्नेषु न शाखान्तराधिकरणन्यायप्रवृत्ति रिति तत्र सौभराणा भेद एव । अतश्च विजातीये सौभरे हीष पक्षेप्यमाप्तत्वा त्तस्य हीषादिनियमविषयत्वायोगेन न तस्य परम्परासम्बन्धघटकत्वम् । ततश्च वृष्टौ हीषेव विजातीयसौभरद्वारा कुर्यादित्येतद्वाक्यार्थ फलितो भवति, एवञ्च वृष्ट्यर्थसौभरविशेषेपि विजातीयाना सौभराणा विकल्पेन वृष्ट्यर्थमाप्ताना हीष् निधनकस्यैव सौभरविशेषस्य वृष्टिसाधनता नान्येषामित्यपि नियम फलितो भवति । नह्यन्यथा वृष्टौ हीषेवेति नियम कथमपि सम्पादयितु शक्य

निधनान्तरयुक्तस्यापि सौभरान्तरस्य तदर्थं क्रियमाणत्वात्, अतो हीष् नियमविधे समानजातीयसौभरस्थले शाखान्तरीयोर्गादिनिधनान्तरव्यावृत्ति फलकत्वेऽपि हीषुन्निधनयुक्तविजातीयसौभरस्थले तस्य वृष्ट्यर्थता व्यावृत्तिफलकत्वमपि काम्यभोजिन्यायेन न विरुध्यते। अत एव यत्र न काम्यभोजिन्याय,यथा कारीर्यादौ,तत्र न तस्य वृष्ट्यर्थता व्यावर्त्यते, वृष्ट्यर्थसौभरविधेस्तु हीषुन्निधनकसौभरमात्रग्रहणेन चारितार्थ्यात् युक्ता विजातीय सौभरव्यावृत्तिफलकनियमफलकतेति विशेष। अतः सौभरान्तरस्यापि नित्य नैमित्तिकप्रयोगविषयत्वमेव, न तु काम्यप्रयोगविषयत्वमित्यपि द्रष्टव्यम्। अत सिद्ध हीषादिविधौ विधिलाघवानुरोधेनैव न गुणफलसम्बन्ध, नवा तदर्थं गुणात् भावनाभेद इति। प्रयोजन पूर्वपक्षे वृष्ट्यर्थं सर्व सौभरानुष्ठानेपि अन्नाद्यार्थम् ऊर्गादिनिधनानुष्ठान वृष्ट्यन्तरार्थं वा हीष एवानुष्ठानम्, सिद्धान्तेतु नेत्यादि स्पष्टम्। सूत्रन्तु सर्वस्य सौभरस्योक्तकाम त्वेन प्रत्यभिज्ञानात्तस्मिन् द्वारभूते सत्यपि हीषादि कामश्रुति स्यात् नचैव सौभरे हीषादे पाठादेव प्राप्तत्वात् विधानानर्थक्य वृष्टिसाधनीभूत विजातीयसौभरवृत्तिनिधनव्यवस्थार्थत्वेन पुन श्रुतिसार्थक्यादित्येव व्याख्येयम्।

मीमांसाम्बुनिधिं प्रमथ्य सुदृढै र्याथोक्ष्ययैर्निर्झरै
कृत्वा जैमिनिसूत्रमन्दरमनु वेद तथा वासुकिम्।
यद्वाक्शिहल्लजमेव कलित मथान्तर सज्जनै
श्रीकृष्णस्य तु भूषणाय स परं य कौस्तुभाख्यो मणि ॥

श्रीरुद्रदेवसूनो कृतिरेषा खण्डदेवस्य।
मीमांसाकौस्तुभाख्या मेदाध्याये द्वितीयाऽगमि ॥

इति श्रीमत्पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीणधुरीण श्रीरुद्रदेवसूनु खण्डदेवविरचित मीमांसाकौस्तुभे द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीय पाद ॥ २ ॥